

БИКТОР НЕКРАСОВ

БИКТОР НЕКРАСОВ

В окопах
Сталинграда

**ВІКТОР
НЕКРАСОВ**

**З оконах
Сталінграда**

ПОВІСТЬ

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНА
Київ
2004

ББК 84.4УКР6-РОС
Н 48

Переклад з російської *М. ШУМИЛА*

Один з кращих художніх творів про Велику Вітчизняну війну.
Повість характеризує сувору правду про фронтові будні,
психологічна заглибленість в образи головних героїв

*Випущено на замовлення
Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску
соціально значущих видань*

ISBN 966-524-139-7

© Видавництво «Україна»,
оригінал-макет, художнє
оформлення, 2004

Частина перша

1

Наказ про відступ надходить цілком несподівано. Лише вчора з штабу дивізії надіслали розгорнутий план оборонних робіт — другі рубежі, ремонт шляхів, містки. Зажадали від мене трьох саперів для обладнання дивізійного клубу. Вранці дзвонили з штабу дивізії — приготуватися до зустрічі фронтового ансамблю пісні і танцю. Що може бути спокійніше? Ми з Ігорем спеціально навіть поголилися, постриглися, помили голови, за одним разом попрали труси й майки. Чекаючи, поки вони висохнуть, лежали на березі напіввисохлої річечки і спостерігали за моїми саперами, що майстрували плотики для розвідників.

Лежали, курили, били один в одного на спинах жирних, м'явих ґедзів і дивились, як мій помкомвзводу, виблискуючи білим задом і чорними п'ятами, перекидається у воді, випробовуючи стійкість плотика.

Отут і з'являється зв'язковий штабу — Лазаренко. Я ще здалеку помічаю його. Притримуючи рукою гвинтівку, що хляпає на спині, він підтюпцем біжить через городи, і вже з цього я відразу розумію, що не концертом зараз пахне. Знову, мабуть, якийсь перевіряючий з армії чи фронту... Знову плентайся на передову, показуй оборону, вислуховуй зауваження. Пропала ніч. І за все інженер оддувайся.

Гірше нема — лежати в обороні. Кожної ночі — перевіряючий. І в кожного свій смак. Тому окопи занадто вузькі, важко поранених носити, кулемети тягати. Тому — занадто широкі, осколком зачепить. Третьому — бруствери низькі: треба ноль сорок, а у вас, бачите, і двадцяти нема. Четвертий наказує зовсім їх згорнути — демаскують, мовляв. От і догоди їм усім. А дивізійний інженер і бровою не ворухне. За два тижні лише

раз був, та й то галопом пробіг по передовій, до пуття не сказав нічого. А я щоразу заново починаю й вислуховую — стоячи струнко — нотації командира полку: «Коли ж ви, шановний товаришу інженер, навчитеся по-людському окопи копати?..»

Лазаренко перестрибує через паркан.

— Ну? В чім справа?

— Начальник штабу до себе кличуть,— сяє він білозубим ротом, витираючи пілотною змокрілий лоб.

— Кого? Мене?

— І вас, і начхіма. Щоб через п'ять хвилин були, сказав. Ні, значить, не перевіряючий.

— А в чім справа, не знаєш?

— А біс його знає.— Лазаренко знизує пропотілими плечима.— Хіба зрозумієш... Всіх зв'язкових розігнали. Капітан якраз спати лягли, а тут офіцер зв'язку...

Доводиться натягати на себе ще вогкі труси й майки і йти в штаб. Командирів взводів теж викликають.

Максимова — начальника штабу — нема. Він у командира полку. У штабній землянці командири спецпідрозділів, штабники. З комбатів лише Сергієнко — командир третього батальйону. До ладу ніхто нічого не знає. Офіцер зв'язку — довготелесий лейтенант Зверєв — вовтузиться з сідлом, сопе, чортихається, ніяк не може затягти попругу.

— Штадив вантажиться. От і все...

Більше він нічого не знає.

Сергієнко лежить на животі, струже якусь скіпочку. Як завжди, бурчить.

— Тільки дезкамеру налагодив, а тут зривайся до біса. Життя солдатське, хай йому біс! Шкребуться бійці до крові. Ніяк не виведеш...

Білявий, з водянистими очима Самусєв — командир ПТР — презирливо посміхається.

— Що дезкамера! У мене половина людей з такими от спинами лежить. Після щеплення. Мало не по склянці увігнали чогось. Крекчуть, охкають...

Сергієнко зітхає:

— А може, на переформування, га?

— Аякже...— криво посміхається Гоглідзе, розвідник.— Позавчора Севастополь здали, а він формуватися зібрався... Ждуть тебе в Ташкенті, не дїждуться...

На півночі все гуркоче. Над горизонтом, далеко-далеко, з переривчастим бурчанням, все туди ж, на північ, пливають німецькі бомбардувальники.

— На Валуйки пре, сволота.— Самусєв спересердя спльовує.— Шістнадцять штук...

— Накрились, кажуть, уже Валуйки,— заявляє Гоглідзе: він завжди все знає.

— Хто це — «кажуть»?

— У вісімсот п'ятдесят другому вчора чув.

— Багато вони знають...

— Багато чи мало, а кажуть...

Самусєв зітхає і перевертається на спину.

— А взагалі даремно ти землянку собі копав, розвіднику. Фріцу на згадку лишиш.

Гоглідзе сміється:

— Правильна прикмета. Точно. Як викопав, так, значить, у похід. Третій раз уже копаю, і ні разу переночувати навіть не довелося.

З майорової землянки вилазить Максимов. Твердими, як на параді, кроками підходить до нас. По цій ході його можна впізнати за кілометр. Він явно не в настрої. В Ігоря, виявляється, розстебнуті гімнастерка й кишень. В Гоглідзе не вистачає одного кубика. Скільки разів треба нагадувати про це! Питає, кого нема. Двох комбатів нема і начальника зв'язку — викликали ще вчора в штаб дивізії.

Нічого більш не питає, сідає на край траншеї. Підтягнутий, сухий, як завжди застебнутий на всі ґудзики. Пахкає люлькою з головою Мефістофеля. На нас не дивиться.

З його приходом всі замовкають. Щоб не видатись неробами — інстинктивне бажання в присутності начальника штабу мати вигляд зайнятого,— порпаються в планшетках, чогось шукають у кишенях.

Над горизонтом пропливає друга партія німецьких бомбардувальників.

Приходять комбати: кремезний, схожий на породистого бульдога, немолодий уже Каппель — комбат-два, і моторний, з золотим чубом і в пілотці, хвацько зсунутій на ліву брову, командир першого батальйону Ширяєв. В полку його звать Кузьма Крючков.

Обидва козирають: Каппель по-цивільному — напівзігнутою долонею наперед, Ширяєв з особливим кадрово-фронтним фасоном, розправляючи пальці біля самої пілотки з останніми словами рапорту.

Максимов підводиться. Ми теж.

— Карти у всіх є? — Голос у нього різкий, неприємний. Люлька погасла. Але він продовжує нею пахкати машинально. — Попрошу вийнати.

Ми виймаємо. Максимов розгортає свою пом'яту, замусолену пальцями п'ятиверстку. Жирна червона лінія пове через усю карту зліва направо, з заходу на схід.

— Записуйте маршрут.

Записуємо. Маршрут великий — кілометрів на сто. Кінцевий пункт — Новобіленька. Там повинні зосередитись через шістдесят годин, тобто через дві з половиною доби.

Максимов вибиває об каблук люльку, копирсає в ній гілочкою, знову набиває тютюном.

— Ясна картина?

Ніхто не відповідає.

— По-моєму, ясна. Виступаємо о двадцять третій нуль-нуль. Перший перехід — тридцять шість кілометрів. Днювання у Верхній Дуванці. Іти будемо, звичайно, з дозорами й охороною. Про порядок просування дізнаєтесь через десять хвилин у Корсакова. Він зараз розробляє.

Кожне слово у Максимова відточено. Він був би непоганим диктором.

— Перший батальйон залишається на місці. Ясно? Буде прикривати. Попереджаю — підняти треба все. І щоб ніяких відсталих. Перехід великий. Огляньте взуття, онучі...

Тонкими пальцями підтримуючи люльку, він випускає короткі, енергійні струмки диму. Примружившись, дивиться на Ширяєва.

— В тебе щó є, комбате?

Ширяєв обсмикує гімнастерку.

— Активних багнетів — двадцять сім. А всього з їздовими й хворими — чоловік сорок п'ять.

— Озброєння?

— Два «максими». «Дегтярьова» — три. Мінометів вісімдесяти двох — два.

— А мін?

— Штук сто.

— А п'ятдесяти?

— Жодної. І патронів мало. По дві стрічки на станковий і дисків по п'ять-шість на ручний.

Ширяєв говорить спокійно, не кваплячись. Почувається, що він хвилюється, але намагається не видати хвилювання. На нього приємно дивитися. Підтягнутий ремінь. Плечі розправлені. Міцні литки. Руки по швах, злегка стиснуті в кулаки. Крізь розстебнутий комір визирає голубий трикутник майки. Дивно, що Максимов не робить йому зауваження.

— Та-ак...— Старанно склавши, Максимов ховає карту в планшетку.— Ясно... З тобою залишиться Керженцев. Інженер. Ясно? Протримаєтесь два дні. Восьмого ввечері, як стемніє, почнете відходити.

— Тим же маршрутом? — стримано питає Ширяєв. Він не зводить очей з Максимова.

— Тим же. Якщо нас не застанете... Ну, сам знаєш, що тоді... Все!

Ширяєв нахилиє голову, цим виявляючи цілковите розуміння становища. Всі мовчать. Хтось, здається Каппель, уривчасто зітхає.

— Я сказав усе! — круто повертається в його бік Максимов.— По місцях!

— Людей зараз знімати? — тихо питає короткозорий, схожий на вченого, комбат-три.

Обличчя Максимова червоніє.

— Ви розумієте, де знаходитесь? Хочете, щоб усіх людей перебило? Треба ж, кінець кінцем, голову мати на плечах...

Всі встають, струшуючи пісок і траву.

— А ви до мене зайдіть.

Це стосується мене й Ширяєва.

У бліндажі тісно й вогко, пахне землею. На столі лежать схеми нашої оборони — моя праця. Увесь ранок я їх робив, квапився з відправкою в штадив. Строк був до двадцяти нуль-нуль.

Максимов акуратно складає аркушки, рівняючи куточки, рве навхрест, клаптики підпалює коптилкою. Папір скручується, ворушиться, чорніє.

— Ворог до Воронежа підійшов,— говорить він глухо, розтираючи носком чобота чорний крихкий попіл.— Учора ввечері...

Ми мовчимо.

Максимов витягує з-під стола алюмінієву фляжку, обшиту сукном, з пригвинченим кухликом. По черзі п'ємо з цього кухлика. Самогон міцний — градусів на шістдесят. Перехоплює в горлі. Закушуємо солоним огірком, потім випиваємо ще по одному.

Максимов довго тре двома пальцями перенісся.

— Ти відступав у сорок першому, Ширяєв?

— Відступав. Від самого кордону.

— Від самого кордону... А ти, Керженцев?

— Ні. У запасному був.

Максимов з неуважним виглядом жує огірок.

— Справа кепська, загалом... «Кільця» нам не минути.— Він твердо, просто в вічі дивиться Ширяєву.— Бережи патрони... Сидітимеш тут ці два дні — багато не стріляй. Так, для годиться лише. І в бій не вступай. Нас шукай... Десь та ми будемо. Не в Новобіленькій, так десь поряд. Але пам'ятай і ти також, Керженцев,— він суворо дивиться на мене,— до восьмого з місця не руш. Зрозуміло? Хоч би земля під вами провалювалась. Майор так і сказав: «Залиш Ширяєва, а на допомогу Керженцева йому дай». Це щось та значить... І ще. З обозами ти як вирішив? Ширяєв посміхається.

— Та ну їх до біса, ці обози! Забирайте! Три повозки тільки залишаю для боєприпасів. Та й то багато...

— Гаразд. Заберемо.

В землянку заглядає штабний писар — пухкий, повновидий сержант. Питає, як бути з зеленим ящиком — везти чи спалити?

— Аллах з ним, пали! Півроку возимо за собою цей мотлох. Пали!

Писар виходить.

— Ви в сни вірите, Керженцев? — питає раптом Максимов, чомусь на «ви», хоч звичайно звертається до мене, як і до всіх, на «ти». Не чекаючи відповіді, додає:

— У мене сьогодні уві сні два передніх зуби випали.

Ширяєв сміється. У нього густі, в лінієчку, зуби.

— Баби кажуть, близький хтось умре.

— Близький? — Максимов малює щось кучеряве на клаптику газети.— А ви одружені?

— Ні! — майже в один голос відповідаємо ми.

— Даремно... Я ось теж неодружений і тепер жалкую. Дружина необхідна. Як повітря, необхідна. Саме тепер...

Кучеряве перетворюється на жіночу голівку. Довгі вії, ротик сердечком. Над лівою бровою родимка.

— Ви не москвич, Керженцев?

— Ні, а що?

— Та так... Знайома в мене була до війни, Керженцева Зінаїда Миколаївна. Не родичка?

— Ні, у мене в Москві нікого нема.

Максимов ходить по землянці сюди й туди. Землянка низька, ходити доводиться нагнувши голову. В мене таке враження, ніби він хоче щось розповісти, але соромиться чи не зважується.

Ширяєв поглядає на годинник. Максимов помічає, спиняється.

— Так-так... Ідїть, часу мало.

Ми виходимо з землянки. Він виходить слідом за нами. Канонади не чути. Тільки жаби квакають.

Кілька хвилин стоїмо, прислухаючись до жаб'ячого квакання. Тіні від сосен доходять майже до самої землянки. Дві міни, одна за одною, з свистом пролітають над нами і вибухають

десь далеко позаду,— батальйонні, мабуть. Ширяєв посміхається.

— Все по круглому лісочку шпарить. А батареї вже три дні як там немає.

Ми прислухаємось. Мін більш нема.

— Ну, йдіть,— каже Максимов.— Глядіть же...

Він міцно потискує нам руки. Робить порух, ніби хоче обняти, але не обнімає, лише ще раз міцно потискує руки.

— Патрони бережи, Ширяєв, не марнуй.

— Єсть, товаришу капітан!

— Гляди ж...— і він відходить твердою рівною ходою до куців, де зв'язківці змотують кабель.

З Ширяєвим ми умовляємось — я прийду до нього через півтори-дві години, коли уладнаю свої справи.

2

Не щастить нашому полку. Яких-небудь півтора місяця воюємо, ось уже ні людей, ні гармат. По два-три кулемети на батальйон... І адже зовсім недавно в бій вступили — двадцятого травня під Терновою, біля Харкова. Просто з ходу. Необстріляних, що вперше потрапили на фронт, нас перекидали з місця на місце, клали в оборону, знімали, пересували, знову клали в оборону. Це було в період весіннього харківського наступу. Ми розгублювались, плутались, плутали інших, ніяк не могли звикнути до бомбувань.

Перекинули нас південніше, в район Булацелівки, під Куп'янськом. Пролежали й там тижнів зо два. Копали ескарпи, контрескарпи, заміновували, будували дзоти. А потім німці перейшли в наступ. Пустили танків силу-силенну, закидали нас бомбами. Ми зовсім розгубилися, хитнулися, почали подаватися назад. Коротко кажучи, нас вивели з бою, замінили гвардійцями і відправили в Куп'янськ. Там — знову дзоти, знову ескарпи і контрескарпи, до того часу, поки не натиснули німці. Ми не довго обороняли місто — два дні лише. Прийшов наказ: відходити на лівий берег. Зруйнували залізничний і наплавний мости і окопалися на тому березі.

Отут-то вже, здавалось нам, довгенько полежимо. Дідька лисого фашистів через Оскол пустимо.

А він тільки пострілював в нас із мінометів. Ми відповідали. От і вся війна. Вранці з'являлася «рама» — двофюзеляжний розвідник «фоке-вульф». Ми посилено й завжди безрезультатно стріляли в нього з ручних кулеметів. Спокійно вуркочучи, пропливали кудись у тил косяки «юнкерсів».

Сапери мої копали бліндажі для штабу, сільські дівчата готували другий рубіж уздовж Петропавлівки. А ми, штабні командири, складали донесення, рисували схеми і час від часу їздили в штадив на інструктивні заняття.

Життя спливало спокійно. Навіть московська «Правда» стала до нас доходити. Втрат не було жодних.

І раптом як сніг на голову — наказ...

На війні ніколи нічого не знаєш, крім того, що в тебе під самим носом коїться. Не стріляє в тебе німець — і тобі здається, що в усьому світі тиша й злагода, почне бомбити — і ти вже певен, що весь фронт від Балтійського до Чорного моря заворушився.

От і зараз так. Розніжились на березі сонного, зарослого очеретами Осколу й ані гадки не мали — стримали, мовляв, фрїца... Гуркоче там, на півночі, — ну й нехай гуркоче, на те й війна.

І ось як грім серед ясного неба в двадцять три нуль-нуль кроком руш...

І без бою... Головне, що без бою. Під Булацелівкою теж довелось залишати насиджені окопи, але там хоч німці змусили нас це зробити, а тут... Лише вчора ми з Ширяєвим перевіряли оборону. Слово честі, непогана оборона! Навіть командир дивізії похвалив за розстановку кулеметів і прислав інженерів з 842-ї і 854-ї вчитися, як ми дзоти під будинками робимо.

Невже німець так глибоко вклинився? Воронеж... Якщо він дійсно туди прорвався, становище наше незавидне. А напевно прорвався-таки, інакше не відводили б нас без бою. Та ще з такого рубежу, як Оскол. А до Дону, здається, жодних рік на нашій ділянці нема. Невже до Дону відходити будемо?

— Товаришу лейтенант, повозку чим вантажити?

Командир взводу, молоденький, новоспечений, з вусиками, що ледь-ледь пробиваються, запитливо дивиться на мене.

— Міни будемо вантажити? — питає.

— Машини не дали з штадиву?

— Не дали.

— Закопуй тоді. На березі лишилися ще?

— Лишилися. Штук сто.

— Гарзд. Десятків зо два візьми з собою, про всяк випадок, решту закопуй.

— Ясно.

— Лопати всі?

— В третьому батальйоні тридцять штук.

— Топай, забери їх. Швидко!

Спритно повернувшись, він біжить до повозки, притримуючи рукою планшетку. Славний хлопчина — старанний, тільки занадто старшини боїться.

Ага... треба ще карту поміняти у Корсакова. Так і не скористались ми тією новенькою, хрускотливою, з великою, лапастою, мов спрут, плямою Харкова в лівім кутку...

О дванадцятій, тихо побрязкуючи казанками, відходить у бік Петропавлівки остання рота нашого полку.

Всю ніч ми з Ширяєвим повзаємо по передовій. Доводиться зовсім по-новому розставляти кулемети. Вчора пішли у ровці — укріпрайон, забрали всі свої кулемети. На нашій ділянці їх було п'ятнадцять — зараз лишилось тільки п'ять: два «максими» і три «дегтярєва». Не розгуляєшся. Ставимо «максими» на флангах, ручні — поміж ними. Бійців теж доводиться розставляти по-новому — фронт батальйону збільшився більше ніж втрьох. На кілометр припадає по десять-дванадцять бійців, один від одного на 80—100 метрів. Не густо, що й казати...

Наступний день минає спокійно. Німець — дурень, не догадується: як і раніш, лупить по дорозі і північній околиці Петропавлівки — зрідка й неохоче. Дві чи три міни розриваються в нас у дворі — ширяєвський КП міститься в підвалі

чотириповерхового, продірявленого снарядами будинку, очевидно, в минулому якогось гуртожитку. Осколком ранив руду кішку, що живе з своїми котенятами у нас у підвалі. Санінструктор її перев'язує. Вона нявчить, дивиться на всіх жовтими зляканими очима, залазить у ящик з котенятами. Ті пищать, лізуть одне на одне, тикаються мордочками в пов'язку і ніяк не можуть знайти сосків.

3

Вночі заміновуємо берег. Валега, мій зв'язковий, копає ямки. Бойко, сержант, закладає й маскує міни. Споряджає їх маленький, верткий, схожий на жучка, боєць з батальйону, в минулому — сапер. Його дав мені Ширяєв.

Ніч темна. Іноді накрапає дощик, теплий і приємний. Я навіть не накриваюся плащ-наметом. Шугають в небо ракети — одна за одною.

Ліниво цокотять кулемети.

Лежу в лопухах. Вони приємно пахнуть нічною вологою і сирію землею.

Ні Валеги, ні Бойка не видно. Зрідка шарудить очерет — то обережно проходить боєць з мінами. Він бере їх одразу по чотири штуки, зв'язуючи ременем.

Я дивлюсь на протилежний берег, на груди схилених верб, освітлених тремтливим світлом ракет.

Згадується наша вулиця — бульвар з могутніми каштанами, дерева розрослись і утворили склепіння. Весною вони вкриваються білим і рожевим цвітом, ніби свічками. Восени двірники палять листя, а діти набивають повні кишені каштанами. Я теж колись їх збирав. Ми приносили їх додому цілими сотнями. Акуратненькі, лаковані, вони захарашували ящики, всім заважали, і довго ще вимітали їх з-під шаф і ліжок. Особливо багато їх завжди було під великим диваном. Зручний був диван — м'який, просторий. Я спав на ньому. У ньому було багато блощиць, але ми жили дружно, вони мене не чіпали. По обіді на ньому завжди відпочивала бабуся. Я вкривав її старим пальтом, яке для цього лише й

служило, і давав у руки чий-небудь мемуари або «Анну Кареніну». Потім шукав окуляри. Вони були в буфеті, в ящику з ложками. Коли знаходив, бабуса вже спала, а старий кіт Фракас з обпаленими вусами мружився з-під облізлого коміра...

Боже ти мій, як усе це давно було!.. А може, ніколи й не було, тільки здається...

Праворуч — великий гардероб. У ньому ми ховалися, коли в дитинстві грались у схованки. Тоді він стояв ще в коридорі. Потім його перенесли в кімнату. На гардеробі картонки з капелюхами. На них багато пилу, його змітають лише перед Новим роком, Першим травня і маминим днем народження — двадцять четвертого жовтня.

За гардеробом — комод з овальним дзеркалом та незчисленними вазочками й флакончиками. Я не пам'ятаю, коли в цих флакончиках були парфуми, але їх чомусь не дозволяли викидати. Якщо вийняти пробку і дуже потягти носом, то можна ще вловити запах парфумів.

Далі — нічний столик... Ні, голубе крісло з прив'язаною ніжкою. Сідати на нього не можна, і гостей завжди про це попереджали. А потім уже й нічний столик. Він набитий м'якими клітчастими пантофлями, а в ящику — коробочки з бабусиними порошками й пігулками. В них давно вже ніхто не може розібратися. Там же й скляночка для валеріанки — щоб кіт не знайшов...

І все це зараз там... у них.

Останню листівку від матері я одержав через три дні після повідомлення про взяття німцями Києва. На ній була ще серпнева дата. Мати писала, що німців відігнали, канонади майже не чути, відкрились цирк і музкомедія. А загалом: «Пиши частіше, хоч я й знаю, що в тебе мало часу, — хоч троє слів...»

Відтоді минуло десять місяців. Іноді я виймаю з бокової кишені листівку і дивлюсь на тонкі нерозбірливі літери. Вони розпливлися від дощів і поту. В одному місці, в самому низу, не можна вже навіть слів розібрати. Але я їх знаю напам'ять. Я всю листівку знаю напам'ять... На адреснім боці, зліва,

реклама гумотресту: якісь ноги в високих ботах. А праворуч марка — станція метро «Маяковська».

В дитинстві я захоплювався колекціонуванням марок і просив усіх друзів і знайомих наклеювати на конверти гарні нові марки. Ось і цього разу мати наклеїла гарну марку, як у дитинстві... Вони в нас лежали в маленькій довгій коробочці, зліва на столі. І мати, мабуть, довго вибирала, поки спинилась на цій — зеленій і гарній. Стояла біля столу і, скинувши пенсне, розглядала їх короткозорими, примруженими очима...

Невже я більш ніколи її не побачу? Маленьку, рухливу, в золотому пенсне і з малесенькою бородавкою на носі. Я любив її цілувати в дитинстві — цю бородавку.

Невже ніколи більше не будемо ми сидіти за киплячим самоваром з пом'ятим боком, пити чай з улюбленим маминим варенням? Ніколи вже вона не проведе рукою по моєму волоссю і не скаже: «В тебе сьогодні поганий вигляд, Юрику. Може, спати раніш ляжеш?» Не буде ранками смажити мені на примусі картоплю великими круглими скибочками, як я люблю...

Невже ніколи не буду я більше бігати за ріг по хліб, блукати київськими вулицями, що тонуть у пахощах квітучих лип, їздити влітку на пляж, на Труханів острів...

Любий, любий Київ!.. Як я скучив за твоїми широкими вулицями, за твоїми каштанами, за жовтою цеглою твоїх будинків, темно-червоними колонами університету... Як я люблю твої дніпровські схили! Взимку ми каталися там на лижах, влітку лежали на траві, лічили зорі і прислухались до приглушених гудків нічних пароплавів... Потім поверталися по затихлому, з погаслими вітринами Хрещатику, лякаючи закутаних навіть улітку у волохаті кожухи сторожів, що тихо дрімали в підворіттях.

Я й тепер іноді гуляю по Хрещатику. Закутаюсь у плащ-намет, заплющу очі і йду від Бессарабки до Дніпра. Зупиняюсь коло Шанцера. Це найкращий у світі кінотеатр. Так здавалося нам у дитинстві. Якісь скульптури, що сурмлять у довгі сурми навколо екрана, жертівники з тріпотливими, не-

мов полум'я, червоними стрічками, якийсь особливий, збуджуючий кінематографічний запах. Скільки щасливих хвилин пережив я в цьому Шанцері!.. «Індійська гробниця», «Багдадський злодій», «Знак Зерро»... Боже ти мій, навіть дихання перехоплює!.. А трохи далі, біля Прорізної, в тісному з неномерованими місцями «Корсо» йшли ковбойські фільми. Погоні, перестрілки, мустанги, кольти, жінки в штанах, лиходії з тонкими вусиками й саркастичними посмішками. А в «Експресі» — потім він став чомусь прозаїчним «Другим Держкіно» — йшли салонні фільми з Полою Негрі, Астою Нільсен і Ольгою Чеховою. Ми їх не дуже любили, ці фільми, але у нас в «Експресі» був знайомий білетер, і ми обов'язково ходили туди щоп'ятниці.

Я звертаю на Миколаївську. Це найефектніша з усіх київських вулиць. Акуратно підстрижені липи оточені ґратками. Великі молочно-білі ліхтарі на товстих ланцюгах, перекинутих від будинку до будинку. Сліпучі «лінкольни» біля «Континенталю». А біля цирку юрби хлопчаків чекають виходу Яна Цигана і б'ються об заклад про сьогоднішню зустріч Данила Пасунька з Маскою Смерті.

А далі Ольгинська, Інститутська, надбудований будинок банку не то з готичними, не то з романськими вежками по кутках... Тихі, сонні Липки, холоднуваті навіть у спекотні липневі полудні. Затишні особнячки з запиленими вікнами... Столітні в'язи в саду біля палацу... Шарудливе листя під ногами... І стоп — урвище. Далі — Дніпро, синя далечінь, величезне небо, плаский Поділ, що наїжився димарями, стрункий силует Андріївської церкви, навислої над самим проваллям, пароплави, що чалапають колесами, дзвінки дарницького трамвая.

Любий, любий Київ!

Як усе це зараз далеко і як давно все це було, боже, як давно! Інститут колись був, і креслення, і дошки, і безсонні, такі короткі ночі, і сопромат, і всілякі там теорії архітектурної композиції, і ще двадцять якихось предметів, які я вже всі забув.

Нас було шестеро нерозлучних друзів — Анатолій Сергєєв, Руденський, Вергун, Люся Стрижева і веселий, малень-

кий Шурка Грабовський. Його чомусь усі Чижиком звали. Разом учились, разом завжди за місто їздили. У всіх конкурсах завжди разом участь брали. Закінчили інститут — в одну майстерню пішли. Тільки-тільки до роботи взяли, нові рейсшини, готовальні купили і...

Чижик під Києвом загинув, у Голосієві. Мені ще мама про це писала. Він лежав у неї в госпіталі — обидві ноги відірвало. Про інших до пуття нічого не знаю. Вергун, здається, в оточення потрапив. Руденського, як короткозорого, не мобілізували, і він, здається, евакуювався. Він проводжав мене ще на вокзал. Анатолій зв'язківцем ніби став — хтось казав, не пам'ятаю хто.

А Люся?.. Може, вона все-таки евакуювалася? Навряд... У неї стара хвора мати, і я писав їй тітці в Москву — та нічого не знає. Два роки тому, п'ятого червня, пам'ятаю як зараз, в день Люсиного народження, ми були з нею на Дніпрі. Взяли полутригер, легкий, швидкий, з рухливими сидіннями, і поїхали туди, далеко, за Наталку, за стратегічний міст. У нас там була улюблена місчинка — маленький, загублений серед очеретів та верб чарівний пляжик. Цього місця ніхто не знав, і там ніколи нікого не було. Вода там була прозора, як скло, а з високого берега добре було стрибати з розгону... Потім, стомлені, зі свіжими мозолями від весел на долинах, ми сиділи в парку біля палацу і слухали П'яту симфонію Чайковського. Ми сиділи збоку на лавці, і поряд були якісь яскраві червоні квіти, і в диригента теж була якась квітка в петлиці...

— Третій ряд будемо робити? — питає хтось над самим моїм вухом.

Я здригаюсь.

Валега, мій зв'язковий, сидячи навпочіпки, запитливо дивиться на мене своїми маленькими, блискучими, як у кішки, очима.

— Третій ряд... Ні, третього ряду не будемо робити. Переходьте на четверту ділянку біля пристані.

Ми перетягуємо міни, що лишилися, до пристані і починаємо заміновувати. Лишилось ще майже сорок штук.

4

Вранці над нашим розташуванням довго кружляє «месершміт». Вогню не відкриваємо — економимо боеприпаси. Дві великі партії «хейнкелів» і одна «юнкерсів-88» на великій висоті пропливають на північний схід.

Годині о сьомій вечора до нас на КП приходить молоденький лейтенантик у новенькім кашкеті з червоною околичкою, від нашого правого сусіда — третього батальйону 852-го полку. Розпитує, як і що в нас і що будемо робити. У них усе спокійно. Людей чоловік шістдесят. П'ять кулеметів. Мінометів немає. Ми пригощаємо його: о обідом і відправляємо назад.

З настанням темряви починаємо збиратися. Навантажуємо дві повозки, третю залишаємо. Ширяєвський старшина, одноокий Пилипенко, ніяк не може розлучитися з своїми запасами — старими черевиками, сідлами, мішками з шматтям. Прилаштовує свої мішки з усіх боків повозки. Ширяєв викидає. Пилипенко з байдужим виглядом жує «козину ніжку», а коли Ширяєв відходить, старанно запахає мішки під ящики з патронами.

— Такі черевики викидять! Бога побоявся б! Попереду ще скільки доріг топтати.— І він прикриває порваною рогожею мішки, що витикаються з-під ящиків.

Годині об одинадцятій починаємо знімати бійців. Вони поодиноці приходять і мовчки лягають на зеленім колись газоні двору. Крадькома курячи, вкладаються, перемотують онучі.

Рівно о дванадцятій даємо останню чергу. Рушаємо.

Ще деякий час біліє крізь сосни силует будинку, потім зникає.

Оборони на Осколі більше не існує. Все, що вчора ще було живим, стріляло, наїжувалось кулеметами й гвинтівками, що на схемі позначалося маленькими червоними дужками, зигзагами й перехрещеними секторами, на що було витрачено тринадцять днів і ночей, викопане, перекрите в три чи чотири накати, старанно замасковане травою й гіллям,— все це вже нікому не потрібне. Через кілька днів

усе це перетвориться в заплиле мулом житло для жаб, заповниться чорною, смердючою водою, пообвалюється, а весною вкриється зеленою, свіжою травою. І лише дітлахи, по коліно в воді, блукатимуть по цих місцях, де стояли колись фланкуючої і кинджальної дії кулемети, і збиратимуть заржавлені гільзи. Все це ми залишаємо без бою, без жодного пострілу...

Ми йдемо сосновим лісом, ріденьким, молоденьким, нещодавно, мабуть, посадженим. Проминаємо штабні землянки. Так і не докопали ми землянки для стройової частини. З'яє недокопаний котлован. Невиразно білють у темряві свіжообстругані со́сонки. На плечах таскали ми їх з сусіднього ліска для перекриття.

Петропавлівка — нескінченно довга, курна. Церква з діркою в дзвіниці. Напівзогнилий місток, який я за планом якраз сьогодні мав лагодити.

Тихо. Дивовижно тихо. Навіть собаки не гавкають. Ніхто нічого не підозрює. Сплять. А завтра прокинуться і побачать німців.

І ми йдемо мовчки, немов усвідомлюючи свою провину, дивлячись собі під ноги, не оглядаючись, ні з ким і ні з чим не прощаючись, просто на схід по азимуту сорок п'ять.

Рядом іде Валега — маленький, витривалий, як віслючок, алтаєць. Він несе на собі рюкзак, дві фляжки, казанок, планшетку, польову сумку і ще сумку від протигазу, набиту хлібом. Перед відходом я хотів частину речей викинути, щоб легше було нести. Він навіть не підпустив мене до мішка.

— Я краще за вас знаю, що вам потрібно, товаришу лейтенант. Минулого разу самі пакувалися, так і зубний порошок, і помазок, і склянку для гоління — все забули. Довелось до хіміків ходити.

Я нічого не міг заперечити. У Валеги характер диктатора, і сперечатися з ним неможливо. А загалом це чудесний хлопчина. Він уміє все. Ніколи ні про що не питає і жодної хвилини не сидить без діла. Куди б ми не прийшли — через п'ять хвилин уже готовий намет, затишний, зручний, обов'язково вистелений свіжою травою. Казанок його виблискує

завжди, наче новий. Він ніколи не розлучається з двома фляжками — одна з молоком, друга з горілкою. Де він дістає, мені невідомо, але вони завжди повні. Він уміє стригти, голити, лагодити чоботи, розводити вогнище під зливою. Щотижня я мінюю білизну, а шкарпетки він так штопає, що неможливо визначити, де ж була дірка. Якщо ми стоїмо коло річки — щодня риба, якщо в лісі — суниці, чорниці, гриби. І все це мовчки, швидко, без усякого нагадування з мого боку. За всі дев'ять місяців нашого спільного життя мені ні разу не довелось на нього розсердитись.

Зараз він іде поряд м'якою, нечутною ходою мисливця. Я знаю — буде привал, і він розстелить плащ-намет на найсухішому місці, і в руках у мене опиниться шматок хліба з маслом і в чистім емальованім кухлі — молоко. А він лежатиме поруч, маленький, круглоголовий, мовчки дивитиметься на зорі і попихкуватиме малесенькою потворною люлечкою, що робить його схожим на дідуся, хоч йому всього лише вісімнадцять років.

Про себе він нічого не розповідає. Я знаю лише, що батька й матері в нього немає. Є десь заміжня сестра, яку він майже зовсім не знає. За щось він судився, за що — не говорить. Сидів. Достроково був звільнений. На війну пішов добровольцем. Прізвище його справжнє Волегов, з наголосом на «о». Але звуть його всі Валега. От і все, що я про нього знаю.

Ми з ним розмовляємо рідко — він не говіркий. Один лише раз він ледь-ледь відкрився. Це було весною, місяців три тому. Ми до біса промокли й стомились. Сушились біля вогнища. Я викручував онучі, він у консервній банці варив пшоняний концентрат. Ми вже два тижні сиділи на цьому концентраті і не могли на нього байдуже дивитись.

Кругом було темно й холодно. Промоклий плащ-намет стовбурчився і зовсім не грів. Ми були вдвох.

З люлькою в роті, освітлений червонуватим полум'ям вогнища, він був схожий на гнома, що готує чаклунське вариво.

— Як закінчиться війна, — сказав він, — я поїду додому і збудую собі дім у лісі. Рублений. Я люблю ліс. І ви приїдете

до мене і проживете в мене три тижні. Ми будемо ходити з вами на полювання і рибу ловити...

Я посміхнувся.

— Чому саме три тижні?

— А скільки ж? — Він здивувався, але обличчя його анітрохи не змінилося.— Більш не зможете. Ви будете працювати. А на три тижні приїдете. Я знаю такі місця, де є ведмеді, й лосі, і щуки по п'ятнадцять фунтів вагою. У нас хороші ліси на Алтаї. Не такі, як тут. Самі побачите.— Він вийняв і облизав ложку.— І пельменями я вас почастую. Я вмію робити пельмені. Особливо по-нашому.

На цьому розмова й кінчилася.

Зараз я дивлюся на нього й питаю:

— Ну, як, Валега, коли ж ми твоїх пельменів покуштуємо?

Він навіть не посміхається.

— М'яса такого нема. І приготувати його тут по-справжньому не можна.

— Значить, до кінця війни чекати будемо?

Він нічого не відповідає й продовжує йти. Черевики на ньому непомірно великі — носки загнулись догори, а пілота мала: стирчить на самій маківці голови. Я знаю, що в ній увіткнуті три голки — з білою, чорною і захисного кольору ниткою.

Годині о сьомій робимо великий привал. На карті село зветься Верхня Дуванка. Тут же його називають Вершилівкою. Від Петропавлівки воно за двадцять два кілометри. Значить, пройшли ми близько тридцяти. Це непогано, дорога важка.

Бійці з незвички стомились. Поскидавши мішки, лежать у затінку фруктового саду, позадиравши ноги. Найпроворніші вже несуть у казанках молоко й ряжанку. Валега теж роздобув десь білу хлібину й меду в сотах.

Я їм і хвалю, хоч у мене й нема апетиту. Не можна ображати Валегу.

Ноги гудуть. Ліва п'ята трохи натерта. Загалом з чобітьми справа кепська, зовсім розвалюються. Так і не дочекався

я брезентових. Просто хоч дротом обмотуй. Треба було послухати Валегу і походити один день у черевиках — були б відремонтовані чоботи. А тепер біс його знає, коли з речовим складом зустрінешся. Полк, напевно, вже далеко — кілометрів за сімдесят-вісімдесят. Можливо, вони десь стали в обороні або пробиваються крізь німців. Місцеве населення каже, що «ранком у неділю проходили солдати. А увечері гармати йшли». Напевно, наші дивізіонки. «Тільки годину постояли і далі подались. Такі заморені, невеселі солдати».

А де фронт? Спереду, ззаду, справа, зліва? Чи існує він? На карті його звичайно позначають грубою червоною лінією. Противника — синьою. Вчора ще ця синя лінія була по той бік Осколу. А зараз?

Мабуть, до ранку німці нічого не розпочинали. Розвідників вони, певно, не раніш як о другій годині послали, помітивши, що ми мовчимо. Годині о третій-четвертій почали переправляти піхоту. Навіть пізніше: збирання, накази і тому подібне. Годині о п'ятій. Зараз восьма, за п'ять хвилин восьма. Моторозвідка, звичайно, могла б уже наздогнати нас. Мабуть, її нема в них. А піхота не дожене. Танки й автомаши-ни раніш як увечері, а то й завтра вранці, на цей бік не переберуться. Все залежить від того, чи є в них понтонні парки.

Німці підійшли до Воронежа. Можливо, вони його вже взяли. Чому не чути стрілянини? Позавчора ще канонада докочувалася з півночі. Потім стала тихіша і пересунулась на північний схід. Зараз взагалі нічого не чути. Тиша.

Солдати товчуться біля вогнища з кулішем. Як завжди, бурчать, що мало наливають. Трусять яблука. Я встаю й підходжу до Ширяєва. Він сидить і чистить пістолет. Поруч сохнуть онучі.

— Будемо рушати?

Примруживши око, Ширяєв розглядає на світло ствол пістолета.

— Ось хлопці пойдуть і рушимо. Хвилин двадцять, не більше.

— Скільки до Новобіленької лишилось?

— Кілометрів шістдесят-сімдесят. Он карта лежить.

Я міряю по карті. Виходить шістдесят п'ять кілометрів.

— Два переходи ще.

— Якщо натиснемо як слід — завтра до обіду дійдемо.

— Дійти то дійдемо, та чи застанемо там кого. Боюсь, що не того, кого потрібно. Не подобається мені ця тиша.

Підходить старший ад'ютант — увесь червоний від ластовиння лейтенант Саврасов. У нього заклопотаний вигляд. Підсідає, закурює.

— Двох чоловік уже не вистачає.

Ширяєв кладе пістолет на онучу і обертається до Саврасова.

— Як не вистачає?

— Сидоренко з першої роти і Кваст з другої. Увечері ще були...

— Де ж вони ділись?

Саврасов знизує плечима.

— Може, ноги потерли? Га?

— Не думаю.

— Давай сюди командирів рот.

Ширяєв швидко складає пістолет і намотує онучі. Приходять командири рот.

Виявляється, що Сидоренко й Кваст — односельці. Звідкись із-під Дворічної. До одного з них навіть дружина приїжджала, як ми в обороні стояли. Завжди їх бачили разом, хоч були в різних ротах. Раніш за ними нічого не помічалось.

Ширяєв слухає мовчки, міцно стиснувши губи. Дивиться кудись убік. Не встаючи й не дивлячись на командирів, каже повільно, майже не підвищуючи голосу:

— Якщо загубиться ще хоч один чоловік — розстріляю з цього ось пістолета. — Він б'є долонею себе по кобурі. — Ясно?

Командири рот нічого не відповідають, стоять і дивляться в землю. В одного пересмикується повіка.

— Цих двох уже не знайдеш. Дома, захиснички... Одвоювались... — Він лається і встає. — Піднімайте людей...

Очі в нього вузькі й колючі. Я ніколи не бачив його таким. Він поправляє гімнастерку, розсовує складки на жи-

воті — все це різкими, короткими рухами, ставить пістолет на запобіжник і ховає в кобуру.

Бійці виходять на шлях. На ходу замотують обмотки. Казанки в руках — з молоком у дорогу. Біля воріт стоять жінки — мовчазні, з опущеними вздовж тіла важкими, грубими руками. Біля кожного дому стоять, дивляться, як ми проходимо. І діти дивляться. Ніхто не біжить за нами. Всі стоять і дивляться.

Лише одна бабуся на самім краю села підбігає, по-старечому дрібно ступаючи. Обличчя в зморшках, немов у павутинні. В руках горнятко з ряжанкою. Хтось з бійців підставляє казанок: «Спасибі, бабусю». Бабуся швидко-швидко хрестить його і так само швидко шкутильгає назад, не оглядаючись.

Ми йдемо далі.

5

З Ігорем стикаємося цілком несподівано. Він і Лазаренко — зв'язковий штабу, обидва верхи, виростають перед нами наче з землі. Коні замилені, хропуть. Ігор без пілотки, чорний від куряви, щока подряпана.

— Води!

Присмоктується до фляги. Задерши голову, довго п'є, рухаючи кадиком. Ми ні про що не питаємо.

— Перев'яжи кобилу, Лазаренко...

Лазаренко одводить коней. Велика руда кобила — помію, комісарова — шкандибає. Куля пробила ліву задню ногу. Кров запеклася, липнуть мухи.

Ігор витирає долонею губи і сідає край шляху.

— Справи препаскудні, — коротко каже він, — полк накрився...

Ми мовчимо.

— Майор убитий... комісар — теж...

Ігор кусає нижню губу. Губи в нього зовсім чорні від куряви, сухі, потріскані.

— Другий батальйон невідомо де... Від третього — різки та ніжки. Артилерії нема. Одна сорокап'ятиміліметровка

лишилась, та й та з підбитим колесом... Дайте закурити. Портсигар загубив.

Закурюємо всі троє. Газети нема — вириваємо аркушки з блокнота.

— Максимов зараз за командира полку... Теж поранений. В ліву руку... в м'якуш... Велів вас розшукати й завернути.

— Куди?

— А хто його знає тепер, куди... Карта є? В мене ні чорта не лишилось. Ні карти, ні зв'язкового. Довелось Лазаренка з собою взяти.

— А Афонька що, вбитий?

— Поранений... Може, й умер уже... В живіт влучило... Направив до медсанбату, а той теж удрізки...

— І медсанбат?

— І медсанбат. І дивізійна рота зв'язку, і тили... Дай ще води!

Він випиває ще кілька ковтків, полоще рот. Лише зараз я помічаю, як дуже він схуд за ці два дні. Щоки позападали, циганські очі блищать, чуб спіральками прилип до лоба.

— Коротко кажучи, в полку зараз чоловік сто, не більше. Точніше, коли я виїжджав, було сто. Це разом з усіма — з комірниками й кухарями. Сапери твої поки що цілі. Один, здається, лише поранений... В тебе горить?

Він прикурює, притримуючи пальцями мою цигарку. Глибоко затягується. Випускає дим товстим, сильним струменем.

— Одним словом, Максимов звелів розшукати вас і йти на з'єднання з ним.

Ширяєв виймає карту.

— На з'єднання з ним? В якому місці?

— З штадивом зв'язок загубили.— Ігор чухає потилицю мундштуком.— Максимов сам ухвалив рішення. Штадив, очевидно, від нас відрізаний. Останнє місце його було кілометрів за двадцять від Новобіленької. Але до Новобіленької ми так і не дійшли.

— А де зараз німці?

— Німці? Яечню смажать кілометрів за десять-дванадцять звідси. І шнапсом запивають...

— Багато їх?

— Вистачить! Машин сорок нарахували. Все п'ятитонки трьохосові. Вважай по шістнадцять чоловік — уже шістсот сорок.

— І куди прямують?

— Мені не доповідали. Звідси два шляхи. Один сюди, другий — на зразок грейдера — на південь...

— А Максимов куди наказав?

Ігор тиче пальцем у карту.

На Кантемирівку. Точніше, до села Хуторки. Якщо там не застанемо, тоді просто на південь, на Старобільськ.

Ми підіймаємо бійців. З великого шляху звертаємо. Ідемо польовою дорогою. Навкруги, скільки сягає око, високі хліба, що аж гнуться під вагою зерен. Бійці зривають колоски, розтирають у долонях, жують спілі золотисті зерна. Високо в небі співають жайворонки. Ідемо в самих майках, у гімнастерках жарко.

Виявляється, все сталося цілком несподівано. Прийшли в якесь село, розташувались. Ігор був з третім батальйоном. Другий десь попереду кілометрів за п'ять. Почали готувати обід. Поранені бійці, які проходили через село, говорили, що німець далеко — кілометрів за сорок, стримали ніби.

І раптом звідти, з села, де розташувався другий батальйон, — танки. Штук десять-дванадцять. Ніхто нічого не зрозумів. Зчинилася стрілянина, метушня. Звідкись з'явилися німецькі автоматники. Під час перестрілки вбило майора й комісара. Три танки підбили. Автоматників із села вигнали. Зайняли кругову оборону. Отоді Максимов і послав Ігоря по нас. Якраз тоді, коли він виїжджав з села, німці перейшли в атаку — десятків два танків і мотопіхота, машин з півсотні. Дорогою Ігоря обстріляли, поранили коня. Коли йому подряпало щоку, він і сам не знає, нічого не відчував.

Ми перетинаємо протитанковий рив. Величезними зигзагами тягнеться він по полю, зникаючи десь за горизонтом. Земля ще свіжа, видно, недавно працювали. Траншеї чисте-

нькі, акуратні, розташовані за всіма правилами, старанно замасковані травою. Трава зелена, соковита, не встигла ще висохнути.

Все це лишається позаду — величезне, непотрібне, ніким не використане.

Так ідемо цілий день. Іноді спочиваємо де-небудь в тіні під дубом. Потім знову встаємо, йдемо по сухій, сірій дорозі. Повітря тремтить від спеки. Курява неможлива. Проведеш рукою по лобі — рука чорна. Тіло все свербить від поту. Гімнастерки у бійців мокрі наскрізь, онучі теж. Навіть курити не хочеться. Несамовито сюрчать цвіркуни.

В якомусь селі баби кажуть, що годину тому проїхали німці, машин двадцять. А ввечері мотоциклістів сила-силенна. І все туди, за ліс...

Становище ускладнюється. Повозки доводиться залишити. Знімаємо кулемети, патрони роздаємо бійцям на руки. Частину продуктів теж залишаємо, нічого не вдієш.

Вночі йде дощ — дрібний, уїдлиий.

6

На світанку натикаємось на напівзруйновані сараї. Очевидно, тут була колись птахоферма: кругом повно курячого посліду. День починається похмурий, вогкий. Ми померзли, в чоботях хлюпотить, губи сині. Але вогнищ розпалювати не можна, сараї видно здалеку.

Я не встигаю заснути під натягнутим Валегою плащ-наметом, як хтось носком чобота штовхає мене в ноги.

— Займай оборону, інженере. Фріци.

З-під намету видно лише чоботи Ширяєва, зібрані гармошкою, руді від болота. Мрячить дощ. Крізь крокви видно сіре, нудне небо.

— Які фріци?

— Подивись — побачиш.

Ширяєв простягає бінокль. Ланцюжок якихось людей посувається паралельно з нашими сараями кілометрів за пів-

тора від нас. Їх небагато — чоловік двадцять. Без кулеметів. Напевно, розвідка.

Ширяєв закутується в плащ-намет.

— І чого їх сюди несе? Дороги їм мало, чи що? Ось побачиш, сюди попруть, до сараїв...

Підходить Ігор.

— Будемо тверду оборону займати? Га, комбате?

Він теж, певно, спав, одна щока червона і вся в смужках. Ширяєв, не повертаючи голови, дивиться в бінокль.

— Уже... Подумали, поки ви зволили висиплятися. Люди розміщені, кулемети розставлені. Так і є... Спинились.

Беру бінокль. Скло бінокля мокре від дощу, видно погано. Доводиться весь час протирати. Німці про щось радяться. Повертають у наш бік. Один за одним спускаються в балочку. Можливо, вирішили йти яром. Деякий час нікого не видно, потім фігури з'являються ближче. Вилазять з яру і йдуть просто полем.

— Вогню не відкривати, поки не скажу,— тихо каже Ширяєв,— два кулемети я в сусідній повітці поставив, звідти теж добре.

Бійці лежать уздовж стін сарая, біля вікон і дверей. Хтось без гімнастерки, в блакитний майці і накинутому плащ-наметі виліз аж на крокви.

Ланцюжок сунеться просто на нас. Можна вже без бінокля розглядіти окремі постаті. Автомати у всіх за плечима. Попереду — високий, худий, в окулярах, мабуть, командир. У нього нема автомата, на лівім боці пістолет; у німців він завжди на лівому боці. Трохи перевалюється під час ходи,— певно, втомився. Поряд — маленький, з великим ранцем за спиною. Засунувши руки за лямки, він смокче куценьку люльку і в такт ході похитує головою, ніби клює. Двоє відстали. Понахилившись, щось роздивляються.

Ігор штовхає мене під бік.

— Дивись... бачиш?

В тому місці, де з'явилася перша партія німців, знову щось рухається. Поки що важко розібрати, що воно — заважає дощ.

І раптом над самим вухом:

— Вогонь!

Передній, в окулярах, важко опускається на землю. Його супутник теж. І ще кілька чоловік. Решта — тікають, падають, спотикаються, знову встають, нашттовхуються один на одного.

— Припинити!

Ширяєв опускає автомат. Клацають затвори. Один німець пробує переповзти. Його вкладають. Він так і застигає рачки, потім повільно звальюється на бік. Більше нічого не видно й не чути. Так триває кілька хвилин.

Ширяєв поправляє зсунуту на потилицю пілотку.

— Закуримо?

Ігор шукає в кишені тютюн.

— Зараз знову полізуть.

Він витягає руду, круглу коробку з тютюном. Німці в таких носять масло й повидло.

— Нічого, перекурити встигнемо. З цигаркою все-таки веселіше, — Ширяєв скручує товстенну, як палець, цигарку.

— Цікаво, чи є в них міномети? Якщо є, тоді...

Міна, що вибухає за два кроки від сарая, не дає йому закінчити фразу. Друга вибухає десь за стіною. Третя — просто в сараї.

Обстріл триває хвилин п'ять. Ширяєв сидить навпочіпки, прихилившись спиною до стінки. Ігоря не видно. Міни летять серіями по п'ять-шість штук. Потім — перерва кілька секунд і знову п'ять-шість штук. Поблизу хтось стогне високим, майже жіночим голосом. Потім одразу — раптова тиша.

Я підводжусь на руках і визираю в вікно. Німці біжать полем просто на нас.

— Слухай мою команду!..

Ширяєв схоплюється і одним стрибком опиняється біля кулемета.

Три короткі черги. Потім одна довша.

Німці зникають у яру. Ми виводимо бійців з сараїв, вони окопуються по той бік задньої стіни. В сараях залишаємо тільки два кулемети — цього поки що досить. У нас уже четверо поранених і шестеро убитих.

Знову починається обстріл. Під прикриттям мінометів німці вилазять з яру. Вони встигають пробігти метрів двадцять, не більше. Місцевість зовсім рівна, сховатися їм нема де. Поодинці тікають у яр. Більшість так і лишається на місці. На глинистій, порослій бур'яном землі самотньо зеленіють купки тіл.

Після третього разу німці припиняють атаки. Ширяєв витирає рукавом мокрий від дощу й поту лоб.

— Зараз оточувати почнуть... Я їх вже знаю.

У вікно влізав Саврасов. Він страшенно блідий. Мені навіть здається, що в нього тремтять коліна.

— В тому сараї майже всіх перебило...— Він важко переводить подих.— Осколком пошкодило кулемет... По-моєму...— Він розгублено переводить очі з комбата на мене і знову на комбата.

— Що — «по-моєму»? — різко питає Ширяєв.

— Треба щось... таке... вирішувать...

— Вирішувать! Вирішувать! І без тебе знаю, що вирішувать... Скільки чоловік вийшло зі строю?

— Я ще... не того... не рахував...

— Не рахував...

Ширяєв підводиться, підходить до задньої стіни сарая. Крізь зруйноване вікно видно рівне, одноманітне поле без єдиного кущика.

— Ну що ж! Рушати будемо, га? Тут життя не дасть...

Обертається. Він трохи блідіший, ніж звичайно.

— Котра година? У мене годинник зупинився.

Ігор дивиться на годинник.

— Двадцять хвилин на дванадцяті.

— Давайте тоді...— Ширяєв жує губами.— Тільки кулемета одного доведеться лишити. Прикривати нас треба.

Виявляється, з кулеметників уцілів один лише Філатов. Кругликов убитий, Севастьянов поранений. Ширяєв обводить очима сарай.

— А Сєдих? Де Сєдих?

— Он на крокві сидить.

— Давай сюди!

Хлопець у майці, спритно повиснувши на руках, легко зіскакує на землю.

— Кулемет знаєш?

— Знаю,— тихо відповідає хлопець, майже не ворухачи губами.

Він дивиться просто на Ширяєва не кліпаючи.

Обличчя в нього рожеве, з золотавим пушком на щоках. І очі зовсім дитячі — веселі, блакитні, ледь-ледь косі, з довгими, як у дівчини, війми. З такими очима ще голубів ганяти і з сусідськими хлопчачками битися. І зовсім не пасують йому — ніби хтось переплутав — міцна шия, широкі плечі, тугі біцепси, що здригаються від кожного поруху. Він без гімнастерки. Старенька, полиняла майка тріщить під натиском молодих мускулів.

— А де гімнастерка? — Ширяєв стримує посмішку, але питає все-таки по-комбатському грізно.

— Воші бив, товаришу комбат... А тут якраз ці... фріци... Он вона, за кулеметом...— І він ніяково колупає мазоль на широкій, зашкарублій долоні.

— Гарзд, а німецький знаєш?

— Що? Кулемет?

— Звичайно, кулемет. Про кулемети зараз говоримо.

— Німецький гірше... але гадаю, що як-небудь...— він затинається.

— Нічого, я знаю,— говорить Ігор,— однаково треба комусь з командирів лишитись.

Він стоїть, закривши руки в кишені, злегка похитуючись з боку на бік.

— А я гадав — Саврасова. Проте, гарзд...— Ширяєв не доказує і повертається до Сєдих.— Ясно, орел? Лишишся тут зі старшим лейтенантом. Лазаренко теж залишиться,— хлопці бойові, покластися можна. Сам бачиш, один тільки Філатов лишився. Будете прикривати. Ясно?

— Ясно,— тихо відповідає Сєдих.

— Що ясно?

— Прикривати залишусь із старшим лейтенантом.

— Тоді по місцях.— Ширяєв застібає комір гімнастерки — стає зовсім холодно.— Он на той сідай, тільки перетя-

гни його. Тут, де «максим», краще. Готуй людей, Саврасов.

Саврасов підходить. Я не можу відвести погляду від його колін — вони весь час тремтять, дрібно й противно.

— Довго не засиджуйтеся,— каже Ширяєв Ігорю.— Годину — не більше. І за нами топайте. Точно на схід. На Кантемирівку.

Ігор мовчки киває головою, похитуючись з ноги на ногу.

— Кулемет покиньте. Затвор викиньте. Стрічки, якщо залишаться, забирайте.

За п'ять хвилин сарай пустіє. Я з Валегою теж залишаюсь, Ширяєв іде з чотирнадцятьма бійцями. З них четверо поранено, один тяжко. Його несуть на наметі.

Дощ перестав. Німці мовчать. Смердить розмоклим курячим послідом. Ми лежимо з Ігорем коло лівого кулемета. Сєдих, встановивши кулемет, позирає в вікно. Валега попихує люлечкою. Потім виймає сухарі і флягу з горілкою. П'ємо по черзі з алюмінієвого кухлика. Знову починається дощ.

— Товаришу лейтенант, а правда, що в Гітлера одного ока нема? — питає Сєдих і дивиться на мене своїми ясними, дитячими очима.

— Не знаю, Сєдих. Думаю, що обидва ока на місці.

— А Філатов, кулеметник, каже, що в нього одного ока нема. І що він навіть дітей не може мати...

Я посміхаюсь. Почувається, що Сєдих дуже хоче, щоб дійсно було так. Лазаренко поблажливо підморгує одним оком.

— Його газами ще в ту війну отруїли. І взагалі він не німець, а австріяк, і прізвище в нього не Гітлер, а складне якесь — на букву «ш». Правильно, товаришу лейтенант?

— Правильно. Шікльгрубер — його прізвище. Він тіролець...

Сєдих натягує на себе гімнастерку.

— А його німці люблять?

Я розповідаю, як і чому Гітлер прийшов до влади. Сєдих слухає уважно, трошки відкривши рота, не кліпаючи очима. Лазаренко — з виглядом людини, яка давно все це знає. Валега курить.

— А правда, що Гітлер тільки єфрейтор? Нам політрук казав.

— Правда.

— Як же так?.. Найголовніший — і єфрейтор. Я думав, що політрук бреше.

Він ніяковіє і знову починає колупати мозоль. Мені подобається, як він ніяковіє.

— Ти давно воюєш, Сєдих?

— Давно-о... З сорок першого... з вересня...

— А скільки ж тобі років?

Він морщить лоба.

— Мені? Дев'ятнадцять, чи що. З двадцять третього року я.

Виявляється, він ще під Смоленськом був поранений в лопатку осколком. Три місяці пролежав, потім направили на Південно-Західний. Звання сержанта йому вже тут присвоєно, у нашому полку.

— Ну й що ж, подобається тобі воювати?

Він знову ніяковіє і, посміхаючись, знизує плечима.

— Поки що нічого... Драпати от тільки не цікаво.

Навіть Валега — і той посміхається.

— А додому не хочеш? Не скучив?

— Чого ж? Хочу... Тільки не зараз.

— А коли ж?

— А чого ж так приїжджати? Треба вже з кубарем, як ви.

Валега раптом підводиться й дивиться у вікно.

— Що таке?

— Фріци, по-моєму... О-он за горбком...

Лівіше від нас, в обхід, посуваються німці. Перебіжками, по одному. Ігор нахилиється до кулемета. Коротка черга. Спина і лікті в нього здригаються. Німці ховаються.

— З мінометів зараз почнуть шпарити,— напівголосно каже Лазаренко, відповзаючи до свого кулемета.

Хвилин за дві починається обстріл. Міни лягають навкруги сарая, всередину не влучають. Німці знову намагаються перебігти. Кулемет підіймає лише невелику смужку куряви, і далі за цю смужку німці не йдуть. Так повторюється три чи чотири рази.

Стрічка закінчується. Ми випускаємо останні патрони і вилазимо в заднє вікно — Сєдих, Ігор, потім я, за мною — Лазаренко.

Коли я зсовуюся з вікна, поруч розривається міна. Притискуюсь до землі. Щось важке ззаду навалюється на мене і повільно зсовується вбік. Лазаренка поранено у живіт. Я бачу його одразу побіліле обличчя і міцно стиснуті зуби.

— Капут... здається...— Він намагається посміхнутися. З-під сорочки вивалюється щось червоне. Він гарячково сти-скує його пальцями. На лобі виступають великі краплі поту.

— Я... товаришу лейт...— Він уже не говорить, а хрипить. Одна нога зігнулась, і він не може її випрямити. За-дерши голову, він часто-часто дихає. Руки не відриває від живота. Верхня губа дрібно тремтить. Він хоче ще щось сказати, але зрозуміти нічого не можна. Увесь напружую-чись, він хоче звестися і раптом увесь обм'якає. Губа пере-стає тремтіти.

Ми виймаємо з його кишень маленький ніжик, складену для курива газету, потертий гаманець, обтягнутий червоною резинкою. В гімнастерці комсомольський білет і лист-три-кутник з кривими дитячими літерами.

Кладемо Лазаренка в щілину і, прикривши плащ-наме-том, засипаємо землю. Він лежить з зігнутими в колінах ногами, неначе спить. Так завжди сплять бійці в щілинах.

Потім поодинці перебігаємо до невеличкого горбка. Від нього до другого — більшого. Німці все ще обстрілюють сарай. Деякий час видно ще крокви, потім зникають і вони.

7

Вночі натрапляємо на наших. Навколо темрява непроглядна, дощ, болото. Якісь машини, повозки. Чийсь хрипкий, надсадний голос покриває загальний гул голосів.

— Н-но, холера! Нно-нно! Щоб тебе, паразит!..

І ці «холера» й «паразит», одноманітні й без усякого виразу, з невеликими паузами, щоб набрати повітря в легені, кращі зараз за будь-яку музику. Свої!

Якийсь місточок. Велика, укрита брезентом повозка провалилася одним колесом крізь поміст. Дві жалюгідні шакапи — кістки та шкура, боки закривавлені, шиї витягнуті — ковзаються по мокрому помосту. Ззаду машини. В світлі спалахів фар мокрі постаті. Здоровенний хлопчина у тіло-грійці хльоскає коней по очах і губах.

— Холера паразитова... Н-но... Щоб тебе! Н-но!

Хтось вовтузиться біля коліс, лаючись і крекчучи.

— Та ти не за цю держи... А за ту... ось так...

— От тобі й ось так. Не бачиш— прогнила.

— А ти за вісь.

— За вісь... Дивися, скільки ящиків накидано!.. За вісь...

Хтось у капюшоні зачеплює мене плечем.

— Скинути її до бісової матері!

— Я тобі скину,— обертається здоровенний хлопчина,

— От і скину... Через тебе машини стоятимуть, чи що?

— Ну й постоять.

— Серьога, заводь машину,— людина в капюшоні махає рукою.

Здоровенний хлопчина хватає його за плече. З-під повозки вилазять троє. У світлі фар мелькають мокрі спини, стомлені обличчя, зсунуті на потилицю пілотки. В людині в капюшоні впізнаю начальника наших збройних майстерень Копирка. Капюшон лізе весь час йому на очі, страшенно заважає. Мене Копирко не впізнає.

— Чого вам ще треба?

— Не впізнаєш? Керженцев — інженер.

— Йолки-палки! Звідки?.. Сам?

Не чекаючи відповіді, знову накидається на хлопчину з батогом. Всі навалюються на повозку і з криком та лайкою витягають колесо. Валега і Сєдих беруть діяльну участь.

— Сідай на машину,— каже Копирко,— підвезу.

— А ти куди прямуєш?

— Як куди?

— Куди підвезеш? Мені в Кантемирівку треба. Хуторки якісь там є.

— На фріців подивитися, чи що? — Копирко стомлено посміхається.— Я ледве-ледве звідти машину вигнав.

— А зараз куди?

— Куди всі. На південь... Міллерово, чи що... Ну, давай на машину!

— Я не сам. Нас четверо.

Він вагається, потім махає рукою.

— Гаразд. Сідайте. Однаково пального не вистачить.

А хто з тобою?

— Свідерський і два бійці — зв'язкові.

— Залазьте у кузов. Он у той «форд». Проте ми з тобою і в кабіні помістимось. Біс його знає, чи витримає цей місток?..

Але місток витримує. Крекче, але витримує. Машина йде важко, хрипить і кашляє. Мотор вередує.

— Ширяєва не зустрівач? — питаю я.

— Ні. А де він?

— Зі мною був, а зараз не знаю де.

— Чув, що майора і комісара вбито?

— Чув. А Максимова? .

— Не знаю, я з тилами був.

Копирко раптом гальмує. Попереду — затор.

— От так увесь час... Ех, чорт! Три кроки проїдемо — годину стоїмо... Та ще дощ оцей.

Питаю, хто ще з полку є.

— Та нікого. Ні чорта не розбереш. Тут і наша армія, і сусідні. Штадив кудись на північ пішов, а там німці. Ні карт, ні компаса...

— А німці?

— А біс їх зна, де вони зараз... Дві години тому в Кантемирівці були... Бензин кінчається. А тут ще застудився. Чуєш, який голос,— він проводить рукою по очах.— Дві ночі не спав... Шофер і збройовий майстер кудись провалились під час бомбування. Два бачки бензину поцупили. Одним словом — сам розумієш...

Машина, що стояла попереду, рушає. Їдемо далі. В кабіні тепло, гріє радіатор, я розкисаю й починаю клювати носом. Чи то не сплю, чи то сплю. На вибоях прокидаюсь. Знову засинаю. Сниться якась нісенітниця.

Під ранок кінчається бензин. Ледве дотягуємо до села. Забираємося в якусь хату й падаємо додолу на хрупучі тіла, на лущайки з насіння.

За день трохи підсохло. Хмари порваними клаптями біжать кудись на схід. Зрідка визирає сонце, квапливо й неохоче. Дорога забита. «Форди», газики, ЗІСи, криті величезні «студебекери». Їх, правда, небагато. І повозки, повозки... повозки... Проповзає дивізійна артилерія. Несамовито верещить десь поросся. Якісь возики, саморобні вози, порожні передки. Багато верхівців.

І все це з криком, гиканням, лясканням бичів сунеться кудись вперед, вперед на південний схід, туди, за горизонт, повз лісок, повз млин, повз тригонометричну триногу в полі. Величезна строката гусінь повзе, звивається, спинається, здригається, знову повзе...

Ми сидимо на довгій корявій колоді біля шляху, докурюємо останній тютюн. У Валеги в мішку є ще пачка махорки, але це все, а нас — четверо. Копирко десь зник з своєю машиною — роздобув, мабуть, де-небудь пального і поїхав, не чекаючи нас. Бог з ним. Добре, що хоч уночі підвіз.

Повозки звертають до колодязя. Там товчія і крики. В колодязі вже майже нема води. Коні одвертаються від мутної, горохового кольору рідини. І все-таки всі лізуть і кричать, розмахують відрами.

— Ну? — каже Ігор і дивиться кудись убік.

— Що — ну?

— Далі що?

— Іти, мабуть.

— Куди?

Я сам не знаю, куди, але все-таки відповідаю:

— Своїх шукати.

— Кого своїх — Ширяєва, Максимова?

— Ширяєва, Максимова, полк, дивізію, армію...

Ігор нічого не відповідає, насвистує. Він дуже змарнів за ці дні — ніс облуплюється, кокетливі колись — в лінієчку — вусики обвисли. Що спільного зараз з тою елегантною мольдою людиною на фото, яке він мені якось показував?

Шовкова сорочка, смугаста краватка з величезним вузлом, штани-чарлі... Дипломант художнього інституту. Сидить на краю стола в недбалій позі, з палітрою в руках і з цигаркою в зубах. А позаду велике полотно з якимись динамічними, кудись спрямованими постатями.

А на другому фото — славна, з ледь-ледь косуватими очима дівчина в білому светрі. На звороті зворушливий напис незміцнілим, напівдитячим почерком...

Всього цього нема... І полку нема, і взводу, і Ширяєва, і Максимова... Є лише натерта п'ятка, наскрізь пропотіла гімнастерка в білих розводах, «ТТ» на боці і німці у самій глибині Росії, що лавиною пруть на Дон, і валки машин, і думки, що важко обертаються, мов жорна...

Коло криниці величезний натовп, крики. Люди божеволіють від спраги. В повітря летить відро. З усіх боків біжать на крик. Натовп росте, перекочується до шляху.

...А художник з Ігоря вийшов би непоганий. Рука в нього тверда, лінія смілива, малює добре. Він намалював якось мене й Максимова на аркушиках блокнота. Вони зберігаються в мене в сумці.

Знайомство наше почалося зі сварки. В Серафимовичі, ще на формуванні, я зняв його людей з газосховища і примусив копати окопи. Він прибіг розхристаний, в ушанці набакир, повний справедливого гніву. Його тільки-но прислали начхмімом у полк, в якому я вже два тижні був інженером. На правах старожила я вчитав йому. Днів десять після того ми не розмовляли.

Потім уже, мало не під Харковом, я цілком випадково побачив у нього в планшеті альбом з малюнками. З цього й почалася дружба.

Повз нас проїжджає довга колона машин з маленькими протитанковими гарматками, що підстрибують на вибоях. Машини мають незвичайно добротний вигляд. На дверцях товсті, акуратні цифри: Д-3-54-27, Д-3-54-26. Це не наші. У нас — Д-1. Звисають ноги з кузовів, виглядають засмаглі, зарослі обличчя.

— Якої армії, хлопці?

— А яку вам треба?
— Тридцять восьму.
— Не туди потрапили. В довідковім спитайте...— Сміються.
А машини йдуть — одна за одною, одна за одною, жовті, зелені, бурі, різнобарвні. Кінця-краю нема їм.
— Ну що, ходімо?
Ігор встає і каблуком вдавлює в землю недокурок.
— Ходімо.
Вливаємось у загальний потік.

8

— Гей, ви, орли!

Хтось махає рукою з проїжджої повозки. Нібито Калужський — помічник по тилу.

— Давайте сюди!

Підходимо. Так і є — Калужський. Від нього несе горілкою, гімнастерка розстебнута, гладеньке обличчя з підголеними бровами червоне й вилискує.

— Залазьте в мій екіпаж! Підвезу додому. Трамвая не дочекаєтесь однаково.— Він простягає нам руку, щоб допомогти вилізти.— Горілки хочете? Можу почастувати.

Ми відмовляємось — не хочеться.

— Даремно. Горілка добра. І закусити є чим, додатковий пайок не встигли роздати. Масло, печиво, консерви рибні,— він весело підморгує і плеще дружньо по плечу.— А хлопців своїх на ті повозки посадовіть. Зі мною увесь склад речовий їде, п'ять підвід.

— А ви куди прямуєте? — питаю я.

— Наївняк. Хто такі питання тепер ставить? Їдемо — от і все. А тобі куди треба?

— Я серйозно питаю.

— А я серйозно відповідаю. До Сталінграда якось доберемось.

— До Сталінграда?

— А тебе що, не влаштовує? В Ташкент хочеш? Чи, може, в Алма-Ату?

І він голосно регоче, сяючи золотими коронками. Сміх у нього заразливий і соковитий. І весь він якийсь добрячий — не вщипнеш.

— Наших не зустрічав? — питає Ігор.

— Бійців лише, та й то мало. Кажуть, що майора й комісара вбито. Максимов нібито в оточення потрапив. Шкода хлопця, з головою був. Інженер все-таки...

— А де твої кубики? — перебиває Ігор, вказуючи очима на його комір.

— Відпали. Знаєш, як їх тепер роблять? — Калужський примружує очі. — Надінеш, а через три дні вже нема. Ерзац...

— І пояс у тебе неначе з зіркою був.

— Був, хороший. З портупеєю. Довелось віддати. Фотограф дивізійний виканючив. Ви знаєте його — кривий, з паличкою... Може, все ж таки по сто грамів налити?

Ми відмовляємось.

— Шкода. Хороша, московська, — і він відсьорбує з фляги, закушує маслом, просто так, без хліба. — Знаменита закуска! Ніколи не сп'янієш. Обволікає стінки шлунка. Мені наш лікар говорив. Теж головатий. Два факультети закінчив. У Харкові. Я навіть диплом бачив.

— А він де, не знаєш?

— Не знаю. Вирвався, напевно. Не дурень, куди не треба — не лізе. — Калужський знову підморгує.

І він довго ще говорить, сьорбаючи час від часу з фляги і облизуючи куці, масні від масла пальці. Іноді він перериває своє оповідання і свариться з сусідніми підводами, з машинами, що застрягли й заважають проїхати, з їздавими, що загубили батіг або прогавили криницю. Все це мимохідь, хоч і не без захоплення і певної навіть майстерності.

А взагалі на речі він дивиться так. Справа, очевидно, наближається до кінця. Весь фронт відступає — він це точно знає. Він розмовляв з одним майором, який чув це від одного полковника. До вересня гітлерівці хочуть все закінчити. Дуже сумно, але майже факт. Якщо під Москвою нам удалося їх стримати, то зараз вони підготувалися дай боже як...

У них — авіація. А авіація тепер — все... Треба тверезо дивитися на події. Головне — через Дон прорватися... Вешенська, кажуть, уже зайнята — вчора один лейтенант звідти повернувся. Лишається тільки Цимлянська. Кажуть, страшенно бомбить. В крайньому разі повозки можна покинути і переправитись де-небудь вище або нижче. Між іншим, — але це велика таємниця, — він виміняв учора в селі три цивільних костюми — сорочки, штани і якісь черевики. Два з них він може віддати нам — мені й Ігорю. Чого на світі не буває. Все може трапитись. А себе треба зберегти — ми ще можемо знадобитись Батьківщині. Крім того, він має ще один план...

Але йому так і не щастить розповісти нам свій план. Ігор, що сидить поруч зі мною і мовчки колупає ножем підошву свого чобота, підіймає раптом голову. Схудле, неголене обличчя його стало якимсь бурим під шаром загару й куряви. Пілотка зсунулась на потилицю.

— Знаєш, чого мені зараз найдужче хочеться, Калужський?

— Вареників з сметаною, чи що? — сміється Калужський.

— Ні, не вареників... А в морду тобі дати. Отак ось розмахнутись і заїхати в твою самовдоволену пику... Зрозумів?

Кілька секунд Калужський не знає, як реагувати — розгніватись чи все на жарт повернути, але одразу ж бере себе в руки і зі звичайним своїм смішком б'є Ігоря по коліні.

— Нерви все, нерви... Бомбування боком вилазять...

— Іди ти знаєш куди з своїми бомбуваннями й нервами. — Ігор з тріском закриває складаний ніж і кладе його в кишеню. — Командир теж називається! Я ось місця собі знайти не можу від усього цього. А ти — «ми ще можемо знадобитися Батьківщині». Та на біса така гидь, як ти, здалася Батьківщині? Хоч би їздового посоромився — таке говорити.

Їздовий удає, що не чує. Калужський зіскакує з повозки і біжить лаятися з шофером. На його щастя, величезний «додж» перегородив нам дорогу.

Ми з Ігорем перебираємось на іншу підводу.

9

Загальний потік трохи рідшає. Частина звертає на Вешенську, частина — на Калач, обминаючи Морозовську, решта — і їх більшість — на Цимлянську.

Степ голий, нестерпно рівний, з рідкими могилами. Сухі, вигорілі яри. Одноманітне, як гудіння телеграфних дротів, сюрчання коників. Зайці вискакують просто з-під ніг. По них стріляють з автоматів, пістолетів, але ніколи не влучають. У повітрі стоїть дух полину, куряви, гною й кінської сечі.

Їдемо. День і ніч їдемо, спиняючись лише, щоб погодувати коней і зварити обід. Німців не видно. Разів два пролітає «рама», скидає листівки. Один раз у нас ламається колесо. Довго його лагодимо. Сіру сліпу кобилу міняємо на гнідого жеребчика. Він завдає нам силу клопоту, хвищається, пирхає, не хоче везти. І його теж міняють на якусь стару шкапу, мирну й ретельну, з одвислою мокрою губою.

Настрій собачий. Хоч би зведення де-небудь дістати й узнати, що на інших фронтах. Хоч би німці де-небудь з'явилися. А то ні німців, ні війни, а так, якась нудьга.

Якийсь майор-зв'язківець — ми йому допомагаємо «віліс» з рову витягти — каже, що бої точаться зараз десь між Ворошиловградом і Міллерово, і це слово «бої» на якийсь проміжок часу втішає нас. Значить, наші армії б'ються.

— А взагалі добирайтесь до Сталінграда, якщо своєї армії не знайдете. Там зараз нові частини формуються. Скоріше на фронт потрапите...— І, стукнувши дверцями, майор зникає в хмарі куряви.

Ми, лаючись, вилазимо на свої підводи, а бодай їм грець!
Знову степ, курява, розпечене небо.

Жінки питають, де ж німці і куди ми їдемо. Ми мовчки п'ємо холодне молоко і показуємо на схід.

Туди... За... Дон...

Я не можу дивитись на ці обличчя, на ці запитливі, розгублені очі. Що я їм відповім? На комірі в мене два кубики, на боці — пістолет. Чому ж я не там, чому я тут, чому трясусь

на цій скрипучій підводі і на всі питання лише махаю рукою? Де мій взвод, мій полк, дивізія? Адже ж я командир...

Що я на це відповім? Лише те, що війна — це війна, що вся вона побудована на несподіванках і хитрощах, що у німців зараз більше літаків і танків, ніж у нас, що вони квапляться до зими закінчити війну і тому лізуть на рожен. А ми хоч і змушені відступати, але відступ — це ще не поразка, відступили ж ми в сорок першому році і погнали ж потім німців від Москви... Так, так, все це зрозуміло, але зараз, зараз ми все-таки йдемо на схід, не на захід, а на схід... І я нічого не відповідаю, а тільки показую на схід і кажу: «До побачення, бабусю, ще побачимось, їй-богу, побачимось...»

І я вірю цьому... Зараз це єдине, що в нас є, — віра.

Минаємо Морозівську — закурену, забиту обозами, з руїнами вокзалу, що димляться, з нескінченними валками застряглих вагонів.

Потім — Дон, вузький, жовтий, загублений серед коліс, радіаторів, кузовів, голих, напівголих і одягнутих тіл, серед куряви, гудків, суцільного, що ні на хвилину не припиняється, гуркоту ревучих машин і людських горлянок. Суцільна хмара куряви. Вирви. Розбухлі конячі туші, розчахнуті дерева, поперекидані догори черевом машини.

Обличчя червоні, спітнілі, осатанілі, голоси хрипкі. Білявий лейтенант з інженерськими сокирками на петлицях, осиплий, розстебнутий, без пілотки, намагається щось організувати. Його ніхто не слухає — збивають з ніг...

В перерві між двома бомбуваннями проскакуємо через міст. Калужського з двома повозками губимо. Седих злегка дряпнуло осколком. В сум'ятті хтось украв у Валеги рюкзак. Він лається, чуха потилицю, никає між вирвами й розбитими повозками. Подумати тільки — адже там було таке розкішне бритвене приладдя...

За Доном знову тужливі степи. Сьогодні, як учора, завтра, як сьогодні. Сонце й курява. Нестерпна спека.

З'являються перші частини, що йдуть на фронт, — добре одягнуті, з автоматами, в касках. Командири в жовтих, скри-

пучих поясах, з новенькими планшетами, що хляпають на боках. На нас дивляться трошки іронічно. Сибіряки.

В якомусь селі нас затримують. Училище їде на фронт. Зброї не вистачає, відбирають у стрічних. Два лейтенанти-грузини, у новеньких піхотинських кашкетах, хочуть забрати в нас автомати й пістолети. Спочатку сваримось, потім закурюємо легкий листовий тютюн.

— На фронт топаєте?

— На фронт. Вчора ще вчилися, а сьогодні вже в бій,— і обидва посміхаються.

— Ну, не сьогодні ще. Треба ще дійти до фронтів.

— А де фронт? — обережно, щоб, боронь боже, не подумали, що вони бояться, питають лейтенанти.

— А ми у вас хотіли спитати. Ви газети читаєте.

— А що в газетах... «Бої у вигині Дону». От і все. Тяжкі бої. Ворошиловград залишили.

— А Ростов?

— Ростов ні. Не писали ще...

— Не писали?

Лейтенанти мнуться. Один з них питає, недбало, ніби мимохідь:

— Ну, а як там... на фронті... Здорово драпають?

— Хто драпає? — здивовано запитує Ігор.

— Ну, наші...

— Ніхто не драпає. Бої ідуть. Оборонні бої.

Лейтенанти недовірливо позирають на нас, обірваних і закурених, на повозку з розхитаними колесами.

— А ви?

— Що ми?

— Не драпали?

— Навіщо? На формування їдемо...

Лейтенанти сміються і пересипають в наші кисети золотавий кавказький тютюн.

— Візьміть нас з собою, га, хлопці,— раптом каже Ігор і ляпає себе по кобурі,— пістолети в нас є, чого ще треба?

Лейтенанти переглядаються.

— Їй-богу, хлопці... Ми до краю вже дійшли.

— Та що ми...— мнуться лейтенанти,— ми люди маленькі. Підійть до начальника штабу. Може, візьме. А може... Взагалі підійть. Майор Сазанський. Он халупа, де стоїть повозка з зеленими колесами.

Ми застібаємось на всі гудзики, затягуємо тугіш пояси, пістолети залишаємо — про всяк випадок, щоб не відібрав. Ідемо.

— За всіма правилами підходьте,— гукають навздогін лейтенанти,— він у нас всі статuti напам'ять знає. Каблуків не шкодуйте.

Майор сидить в крихітній халупчині, їсть борщ із сметаною просто з казанка. Поряд, на столі, пенсне.

— Ну, чого вам? — питає, не підводячи голови і старанно прожовуючи тверде, видно, м'ясо.

Пояснюємо, стоячи струнко,— так, мовляв, і так. Він дожовує м'ясо, кладе ложку на стіл і надіває пенсне. Довго дивиться на нас, копирсаючись у зубах відламаним шматочком сірникової коробочки.

— Що ж я вам скажу, друзі? — говорить він низьким, рокотливим басом.— Нічого хорошого не скажу. Думаєте, ви в мене перші? Чорта з два. Чоловік десять, та де там десять, чоловік п'ятнадцять таких же, як ви, приходили до мене. А куди я всіх подіну? Солдатами ви не підете, а командирів у мене й так по два на взвод. Та в резерві чоловік десять. Зрозуміло тепер?

Ми мовчимо.

— Тож, як бачите... І рад би, як кажуть, та...— Він знову береться за ложку.

— Ну, а все-таки, товаришу майор.

— Що все-таки? — Він підвищує голос.— Що це значить — все-таки? Ви в армії чи не в армії? Сказав ні, і все. У мене полк, а не біржа для безробітних. Ясно? Кругом, кроком руш! — І вже м'якшим голосом додає: — До Сталінграда прямуйте. В Сталінграді, кажуть, все начальство зараз. Ви з якої армії?

— Тридцять восьмої, товаришу майор.

— Тридцять восьмої... Тридцять восьмої...— Він чухає мізинцем перенісся.— Хтось мені казав... не пам'ятаю вже

хто... але хтось, їй-богу, казав. Одним словом, спробуйте в Котельниково потрапити. Це по дорозі. Ваша армія, здається, там. Ідіть... — І знов присуває до себе казанок.

Козиряємо й виходимо.

В Котельниково нам кажуть, що штаб знаходиться в Абганерово. В Абганерово його теж не знаходимо. Направляють у Карпівку. Там теж нема. Якийсь капітан каже, що чув, ніби наша армія в Котлубані. Їдемо в Котлубань. Ніяких слідів. У коменданта кажуть, що був якийсь майор з тридцять восьмої, поїхав у Дубівку. На станції Лог зустрічаємо трьох лейтенантів з Дубівки. Тридцять восьмої там немає. Всі їдуть в Клетсько-Поштову.

Машини йдуть на Калач. Там, кажуть, бої великі. З харчами погано. В якійсь частині, що проходила, невідомо чому дали хліба й концентратів. Валега і Сєдих роздобули десь мішок вівса.

А загалом... Їдемо до Сталінграда...

10

Сталінград зустрічає сонцем, що вилазить з-за покрівель, і довгими холоднуватими тінями.

Повозка весело гуркоче по бруку. Деренчать назустріч обшарпані трамваї. Валки тупорилих «студебекерів». На них довгі ящики — «катюшині» снаряди. В лисих, порізаних щілинами скверах — задерті до неба, насторожені зенітки. На базарі гори баклажанів і огірків, величезні сулії з янтарним пряженим молоком. Мелькають піджаки, кепки, навіть краватки. Давно не бачив цього. Жінки, як і раніше, фарбують губи.

Крізь закурену вітрину видно, як перукар у білому халаті намілює чиєсь підборіддя. В кіно йде «Антон Іванович сердиться». Сеанси о 12, 2, 4 і 6. З чорної пащі репродуктора, на трамвайному стовпі, хтось дуже проникливо розповідає про Ваньку Жукова, дев'ятилітнього хлопчика, який в ніч перед різдвом пише листа своєму дідусеві на село.

А над усім цим — голубе небо. І курява, курява... І акації, і дерев'яні будиночки з різьбленими півниками,

і «Не входьте — злі собаки». А побіч — великі кам'яні будинки з жіночими фігурами на фасадах, які щось підтримують. Контора «Нижньоволгокооппромзбуту», «Заливка калаш», «Лагодження примусів», «Прокурор Молотовського району»...

Вулиця повертає праворуч, униз до мосту. Міст широкий, з ліхтарями. Під ним неіснуюча річечка. Вона має пишну назву — Цариця. Видно шматочок Волги — пристані, баржі, безконечні плоти. Звертаємо ще вправо і йдемо на гору. Їдемо до сестри колишнього Ігорового командира роти в запаснім полку: «Золото, а не жінка — самі побачите».

Зупиняємось біля одноповерхового кам'яного будинку з обваленою штукатуркою. Вікна хрест-навхрест заклеєні паперовими смужками. Біла оката кішка сидить на східцях і незадоволено оглядає нас.

Ігор зникає у воротах. За хвилину з'являється — веселий, без пілотки і в самій майці.

— Давай сюди, Сєдих, заводь! — І мені на вухо: — Все гаразд. Якраз на сніданок поспіли.

Маленький, затишний дворик. Скляна веранда з натягнутими вірвовочками. На вірвовочках щось зелене. Бочка під ринвою. Сохне білизна. Прив'язаний за ногу до поручнів гусак. І знову кішка, цього разу вже чорна, вмивається лапою.

Потім сидимо на веранді, за столом, накритим скатертиною, і їмо неймовірно смачний суп з квасолею. Нас четверо, але нам усе підсипають і підсипають. У Марії Кузьмівни чорні, потріскані від кухарювання руки, але фартух на ній білосніжний, а примус і таз для варення, який висить на стіні, напевно, щоденно чистяться крейдою. На маківці голови у Марії Кузьмівни сивий вузлик, окуляри на перенісці обмотані ваткою.

Після супу ми п'ємо чай і дізнаємось, що Микола Миколайович, її чоловік, буде в обід, він працює на автоскладі, що брат її все ще в запаснім полку. Що коли ми хочемо з дороги по-справжньому вмитися, то у дворі є душ, тільки треба води в бочку налити, а білизну нашу вона сьогодні попере, їй це не важко зробити.

Випиваємо по три склянки чаю, потім наливаємо в бочку води і довго з реготом хлюпаємося в тісному, загородженому дошками закутку. Важко передати, яке це щастя.

В обід приходять Микола Миколайович — маленький, лисий, в чесучевім допотопнім піджаку, з надзвичайно жвавим обличчям і меткими пальцями, що весь час постукують по столу або що-небудь перебирають.

Він усім дуже цікавиться. Розпитує нас про становище на фронті, про те, як нас годують і що думає Черчилль, не відкриваючи Другого фронту, — «адже це неподобство, самі посудіть», — і як по-нашому, чи дійдуть фашисти до Сталінграда, і якщо дійдуть, то чи вистачить у нас сили його оборонити? Зараз усі ходять на окопи. І він двічі ходив, і якийсь капітан йому там казав, що навколо Сталінграда є три пояси, або, як він їх називав, три обводи. Це, мабуть, здорово. Капітан на нього дуже поважне враження справив. Такий марно не буде патякати.

Після чаю Микола Миколайович показує свою карту, на якій він маленькими прапорцями відмічає фронт. Металевою лінієчкою міряє відстань від Калача і Котельниково до Сталінграда і зітхає, хитає головою. Йому не подобаються останні події. Він уважно читає газети, — одержує не лише сталінградську, а й московську «Правду». Вони в нього складені на шафі двома купками, і якщо Марії Кузьмівні треба загорнути оселедець, то доводиться бігати до сусідів, — ці газети недоторканні.

Потім ми спимо надворі, в тіні акацій, покритившись рушниками від мух.

Увечері збираємось в оперету на «Підв'язку Борджія». Чистимо у дворі чоботи, не шкодуючи слини.

На протилежному ґаночку сидить дівчина, п'є молоко з товстої гранчастої склянки. Її звать Люся, вона лікар. Ми це вже знаємо: нам Марія Кузьмівна сказала. У дівчини неймовірно чорні, блискучі очі, чорні брови і зовсім золоте, хлопчачому підстрижене волосся. Легеньке ситцеве платтячко-сарафан. Руки й шия бронзові від загару. Ігор обертається так, щоб весь час тримати її в полі зору.

— Зовсім непогані ніжки, га, Юрку? Та й взагалі...

І несамовито плює на щітку.

Дівчина п'є молоко, дивиться, як ми чистимо чоботи, потім ставить склянку на східець, іде в кімнату й повертається з кремом для чищення чобіт.

— Це хороший крем — естонський. Мабуть, краще, ніж слина,— і простягає баночку.

Ми дякуємо, беремо крем. Так, він справді кращий, ніж слина. Як нові, заблищать чоботи. Тепер не соромно і в театрі показатися. А ми що, в театр збираємось? — Так, в театр, на «Підв'язку Борджія». Може, вона не відмовиться від нашого товариства? — Ні, вона не любить оперету, а опери в Сталінграді нема.— Невже нема? — Нема.— А вона любить оперу? — Так, особливо «Євгенія Онегіна», «Травіату» і «Пікову даму». Ігор в захопленні. Виявляється, Люся вчилася в музтехнікумі,— це ще до інституту було,— і у неї є рояль. Оперета відкладається до наступного разу.

— Зайдіть до нас, мама чай приготує.

— З радістю, ми так одвикли від всього цього.

Сидячи в вітальні в оксамитових кріслах з гнучими ніжками, ми все боїмося, що вони затріщать під нами — такі вони тендітні й витончені, і такі грубі й незграбні ми. На стіні Бьоклінівський «Острів мертвих». Рояль з бюстиком Бетховена. Люся грає «Кампанеллу» Ліста.

Дві товсті свічки поволі обпливають у підсвічниках. Диван м'який, зручний, з похилою спинкою. Я підкладаю під спину вишиту бісером подушку й витягаю ноги.

У Люсі акуратно підстрижена потилиця. Пальці її швидко бігають по клавішах; напевно, в технікумі вона за цю швидкість завжди п'ятірки мала. Я слухаю «Кампанеллу», дивлюся на Бьокліна, на гіпсового Бетховена, на рядок уральських слоників на буфеті... Але чомусь все це мені видається чужим, далеким, ніби повите туманом.

Скільки разів на фронті я мріяв про такі хвилини: навкруги тиша, ніхто не стріляє, і сидиш ти на дивані і слухаєш музику, а поруч — гарненька дівчина. І ось я, дійсно, сиджу на дивані і слухаю музику... І чомусь мені неприємно. Чому?

Не знаю. Знаю лише, що з того моменту, як ми пішли з Оскола, ні — пізніше, після сараїв, — у мене весь час на душі якийсь противний осадок... Адже я не дезертир, не боягуз, не ханжа, а от почуття в мене таке, ніби я і те, і друге, і третє.

Кілька днів тому, десь біля Карпівки, здається, ми сиділи з Ігорем край шляху і курили. Валега і Сєдих готували вечерю на вогнищі. Повз нас проходила артилерійська частина — новенька, йшли на фронт. Молоді, веселі бійці, з мідними від загару обличчями, тряслись по курній дорозі на передках, сміючись і перекидаючись жартами. І хтось із них, не то сержант, не то просто боєць, весело крикнув дзвінким, як у заспівача, голосом:

— Здорово окопались, панове військові. Ні куля, ні міна не дістане...

І всі зареготали навколо нього, а він, батареиний заводій, певно, ще підкинув:

— Самоварчик би ще, та вареннячка...

І знов регіт...

Я розумію, що ні він, ні бійці, які сміялись, не хотіли нас образити, але, що й казати, особливої втіхи від цього жарту ми не мали. Валега навіть вилаявся і пробурмотів: «Побачимо, що ви тижнів через два заспіваете...»

Найстрашніше на війні — це не снаряди, не бомби, до всього цього можна звикнути; найстрашніше — це бездіяльність, невизначеність, відсутність безпосередньої цілі. Куди страшніше сидіти в щілині у чистому полі під бомбами, аніж іти в атаку. А в щілині шансів на смерть куди менше, ніж в атаці. Але в атаці — мета, завдання, а в щілині лише бомби лічиш: влучить чи не влучить...

Люся встає з-за рояля.

— Ходімте чайку нап'ємося. Самовар, мабуть, уже закипів.

Стіл накритий білою хрусткою скатертиною. В кришталевих блюдечках густе варення з вишень без кісточок — моє улюблене варення. Ми п'ємо чай з тонких склянок, не знаємо, де подіти свої руки, огрубілі, що не відмиваються, подряпані і в синцях, і боїмося накапати варенням на скатертину.

Люсина мама, томна дама в черепаховому пенсне і стоячому, як у класних наставниць, комірці, підкладає нам варення і все зітхає, все зітхає.

— Їжте, їжте. На фронті вас не балують, погано на фронті, я знаю, мій чоловік у ту війну воював, розказував,— і знову зітхає.— Нещасне покоління, нещасне покоління...

Від третьої склянки ми відмовляємось. Сидимо для годиться ще хвилин п'ять, потім прощаємось.

— Заходьте, заходьте, голубчики. Завжди вам раді.

Потім ми лежимо у дворі під запиленими акаціями і довго не можемо заснути. Поруч зі мною спить Сєдих. Він цмокає у сні і закидає на мене руку. Ігор перевертається з боку на бік.

— Ти не спиш, Юрку?

— Ні.

— Про що ти думаєш?

— Та так... Ні про що...

Ігор шукає в темряві тютюн.

— У тебе є куриво?

— В чоботі подивись, у мішечку.

Ігор нишпорить у чоботі, дістає мішечок і скручує цигарку.

— Набридло все це, Юрку.

— Що — все?

— Та бовтання оце. Мов тріска в ополонці...

— Що ж, завтра перестанемо бовтатись. У відділ кадрів підемо. Зранку просто, до сніданку.

— Теж щастя — відділ кадрів. Запруть куди-небудь у резерв і вчитимуть ходити в ногу та вітатися. Або в запасний полк — ще краще.

— Не підеш? А вчитися теж не підеш? В Алма-Ату або Фрунзе? Всіх лейтенантів і старших лейтенантів, кажуть, у школу зараз посилають.

— Ну й хай посилають. Однаково не підю.

Кілька хвилин мовчимо. Ігор блимає цигаркою.

— А з хлопцями що робити будемо?

— З якими? З Валегою й Сєдих?

— Адже їх треба на пересильний відправляти.

— Ні на який пересильний вони не підуть. Ми з тобою самі здамо повозку й коней. А їх я не віддам. Я з Валегою дев'ять місяців воюю. І до кінця війни будемо разом, поки не вб'ють когось із нас.

Ігор сміється:

— Смішний він, твій Валега. Вчора вони з Сєдих посварилися: як картоплю варити. Сєдих хотів просто так, в мундирах варити, а Валега нізащо — лейтенант, мовляв, — це ти — не люблять лушпайки обчищати, люблять чисту. Хвилини десять сперечалися.

— Ну, що ж, справжній, значить, ординарець, — кажу я й перевертаюся на другий бік. — Спи, завтра вставати рано.

Ігор протяжно позіхає, спльовує і гасить цигарку об землю.

Десь дуже далеко стріляють зенітки, блукають прожектори по небу, зітхає вві сні Валега. Він лежить за два кроки від мене, скрутившись у клубочок і закривши обличчя рукою. Він завжди так спить.

Маленький, круглоголовий мій Валего! Скільки виходили ми з тобою за ці місяці, скільки каші з'їли з одного казанка, скільки ночей провели, закутавшись в один плащ-намет! А як ти не хотів іти в ординарці до мене! Три дні довелось умовляти. Стояв, похнюпившись, і бурмотів щось невиразне — не вмію, мовляв, не звик. Тобі соромно було своїх хлопців кинути. Разом з ними по передовій лазив, разом горя зазнавав, а тут раптом до начальника в зв'язкові. На тепле місце. Воювати я, чи що, не вмію, гірший за інших?

Звик я до тебе, капловухого, страшенно звик... Ні, не звик. Це не звичка, це просто щось інше, значно більше. Я ніколи не думав про це. Просто не було часу.

Адже у мене й раніш були друзі. Багато друзів було. Разом учились, працювали, горілку пили, сперечались про містечтво та інші високі матерії... Та чи досить всього цього? Випивок, суперечок, так званих спільних інтересів, спільної культури?

Вадим Кострицький — розумний, талановитий, з тонким смаком хлопець. Мені завжди з ним було цікаво, багато чого я в нього навчився. А от чи витягнув би він мене, пораненого,

з поля бою? Раніш це мене не цікавило. А зараз цікавить. А Валега витягнув би — це я знаю... Або Сергій Веледницький. Чи пішов би я з ним у розвідку? Не знаю. А з Валегою — хоч на край світу.

Тільки на війні по-справжньому пізнаєш людей. Мені тепер це ясно. Вона — як лакмусовий папірець, як проявник якийсь особливий. Валега от читає по складах, в діленні плутається, не знає, скільки сім разів по вісім, і спитай його, що таке соціалізм чи Батьківщина, він, їй же богу, до ладу не пояснить: надто важко для нього ці поняття визначити словами. Проте заради цієї Батьківщини — заради мене, Ігоря, товаришів своїх по полку, заради своєї похиленої халупчини десь на Алтаї — він битиметься до останнього патрона. А вийдуть патрони — кулаками, зубами... Ось це і є російська людина. Сидячи в окопах, він більше старшину ляатиме, ніж німців, а дійде до діла — покаже себе. А ділити, множити й читати не по складах завжди навчиться, був би час і бажання...

Валега щось бурмоче вві сні, перевертається на другий бік і знову згортається в клубочок, підсунувши коліна до підборіддя.

Спи, спи, капловухий... Незабаром знову окопи, знову безсонні ночі. «Валего — туди! Валего — сюди!» А закінчиться війна, залишимося живі, тоді придумаємо що-небудь.

11

Вранці у відділі кадрів натикаємось на Калужського, — свіжий, поголений, він немов навіть погладшав.

— Діточки... Живі-здорові? Куди топаєте? — Він тицяє свою теплу, вологу руку.

— Туди, звідки ти.

— Одну хвилиночку. Не кваптеся. У вас тютюн є?

— Є.

— Неодмінно треба перекурити. І разом помізкувати. Он лавочка симпатична.

Він тягне нас до лавочки в закуреному скверіку.

— Нема чого раніш батька скакати у пекло. Розумієте? Тут справа проста. Або резерв — або передова. Чик-чик — і нема ваших.

— Ну?

— Вас це влаштовує? — Голені брови його здивовано підіймаються.— На передовій, знаєте, що робиться зараз? І не питаєте... Збірна дружина. Я з пораним лейтенантом говорив сьогодні. Вчора лише з Калача. Тікають, куди попало. Ось тобі люди, ось рубіж — тримай. Розумієте? «Месери» по головах ходять. Одне слово...

Товстим куцим пальцем він креслить у повітрі хрест.

— А резерв? Пшоняна каша, хліб, як глина. Ну, можливо, оселедець. І навчання з ранку до вечора, статuti, ручний кулемет... Насіння хочете?

Не чекаючи відповіді, сипле нам у жмені дрібне, пересмажене насіння.

— Тепер далі...— Він трохи нахиляється і говорить загадковим напівшепотом:— Зустрівся я тут з одним капітаном, я вас з ним познайомлю. Хороший хлопець. Працював помічником по розвідці в штабі однієї дивізії. Розговорились. Виявились спільні знайомі. Коротко, днів через п'ять-шість, максимум десять, тут буде підполковник Шуранський. Ви його знаєте? Золото, а не людина. Я з ним на «ти». Разом випивали... Так він, цей самий Шуранський, влаштує. Зараз він у Москві, у відрядженні. Через тиждень буде тут. Отже, моя порада, повертайте-но ви поки що свої голоблі назад. У вас є де жити? А я вас буду тримати в курсі подій...

Він раптом схоплюється й ховає насіння в кишеню.

— Одну хвилиночку. Ви почекайте... Он з тим майором двоє слів тільки...

І, поправивши кашкета, він зникає за рогом.

Ми заходимо в будинок з брудними вікнами. Безбарвний лейтенант у начищених чоботях каже, що інженерний відділ міститься на Туркестанській вулиці і там беруться на облік всі сапери. Інші ж спеціальності — стрільці, мінометники, артилеристи — в п'ятій кімнаті. З одинадцятої до п'ятої.

Ідемо на Туркестанську. Ігор вирішує видати себе за сапера.

— Ну їх до біса, ці протигази! Набридли. А ти мене за три дні усій премудрості навчиш.

На Туркестанській знову лейтенант — але вже чорний, в брезентових чоботях. Потім — майор. Потім п'ять анкет і — «приходьте завтра о десятій».

Через день, о десятій, заповнюємо ще якісь картки і з папірцем «Майору Забавникову, зарахувати в резерв» ідемо на Узбецьку, 16.

Там чоловік двадцять командирів-саперів. П'ють чай, сидючи на підвіконнях, курять, лають резерв. Майора нема. Потім він приходить — маленький, жовчний, зелений, з очима, що сльозяться. Знову — хто, що, звідки? Розпорядок: з дев'ятої до першої — навчання, потім обід, з третьої до восьмої знову навчання. Записуємось до списку на харчування в якійсь гідророті. Йдемо додому.

Увечері ми з Люсею блукаємо по набережній. Небо червоне, зловісне. Над обрієм хмари, мов густий чорний дим. Волга, шорстка від вітру, без будь-якого блиску. І плоти, плоти без краю. Обвіті зеленню буксири — ніби сьогодні зелені святки. На тім березі будиночки, церквочка, колючі журавлі в кожному дворі.

Ми йдемо під руку, іноді зупиняємось біля камінного парапету, схиляємось на нього і дивимось в далечінь. Люся щось говорить, здається, про Блока і Єсеніна, і питає мене щось, і я щось відповідаю, і чомусь мені марудно і не хочеться говорити ні про Блока, ні про Єсеніна.

Все це колись цікавило й хвилювало мене, а зараз відійшло далеко, далеко... Архітектура, живопис, література... Я за час війни жодної книжки не прочитав. І не хочеться. Не тягне.

Все це — потім, потім...

А завтра — знову цей резерв. По двадцять разів збирай і розбирай кулемет Дегтярьова. І післязавтра, і після-післязавтра. І знову цей жовчний, із сльозавими очима майор За-

бавников буде говорити нам, що коли накажуть, тоді й відправлять на фронт, що є на те люди, які про це думають, і почне, почне...

Проходимо повз пам'ятник Хользунову, Герою Радянського Союзу. На сором собі, я не знаю, що він зробив. Бронзовий, важкий, в шкірянці, він стоїть упевнено, міцно, спокійно. Ми читаємо напис, розглядаємо барельєфи на п'єдесталі.

Виходимо на центральну площу. Сірий, з чорними акуратними хрестами та середньовічним левом на геральдичному щиті стоїть підбитий «хейнкель». Він схожий на злу поранену птицю, що припала до землі і вчепилася в неї кігтями. Хлопчаки повзають по перебитих крилах, залазять у кабінку, порпаються в приладах. Дорослі понуро й уважно розглядають з-за натягнутої вірвовки розбиті мотори й кулемети.

— Весь броньований, наволоч...

— Так, металу не шкодують.

— А скільки в нього кулеметів?

— Два. І дві гармати.

— І бомби?

— І бомб дві тонни.

— Дві тонни?

Люся тягне мене за рукав.

— Ходімте. Мені набридло на нього дивитись. Поїдемо на Мамаїв курган.

— Куди?

— На Мамаїв курган. Звідти весь Сталінград як на долоні... І Волга. І за Волгу далеко-далеко видно. Там гарно. Слово честі!

Ми їдемо на Мамаїв курган. Молоденькі деревця, посажені рядами. Люся каже, що тут намічалось розбити парк культури й відпочинку. Можливо, тут коли-небудь і буде гарно, але поки що мало привабливого. Якись водонапірні башти, суха трава, рідкі, колючі кущі.

Але краєвид звідси, справді, чудовий.

Велике місто притиснулось до самої ріки. Камінне нагромадження нових будинків, що височать над дерев'яними будовами, які обліпили їх з усіх боків. Похилі, підсліпуваті, вони

ліпляться вздовж ярів, повзуть до ріки, вилазять наверх, втискуються поміж залізобетонних корпусів заводів. Заводи великі, димні, гуркочуть крани, кричать паровозні гудки. «Червоний Жовтень», «Барикади» і зовсім далеко на обрії корпуси Тракторного. Там свої виселки — білі симетричні корпуси, маленькі котеджі, що поблискують етернітовими покрівлями.

І за всім цим Волга — спокійна, рівна, така широка й мирна, і кучерява зелень на тім березі, і будиночки, що визирають з-за неї, і фіолетова далина, і якимсь дурнем кинута ракета, що розсипалась красивим зелено-червоним дощем.

Ми сидимо край яру, звивистого й голого, і дивимось, як повзе поїзд унизу. Він страшенно довгий, на платформах у нього щось накрито брезентом, мабуть, танки. З кущим димарем, немов надутий, паровоз важко й невдоволено пихка. Він не шкодує диму, тягне повільно, з упертістю звиклого до вантажів битюга.

— Про що ви думаєте? — питає Люся.

— Про кулемет. Тут добре місце для кулемета.

— Юро... Як ви можете?

— А другий ось там он поставить. Він прекрасно буде прострілювати той бік яру.

— Невже вам не набридло все це?

— Що «це»?

— Війна, кулемети...

— Смертельно набридло.

— Нащо ж ви про це говорите? Якщо є можливість про це не говорити, нащо ж...

— Просто звичка. Я тепер і на місяць дивлюсь з точки зору його вигідності й корисності. Одна зубна лікарка мені казала, що коли їй кажуть про кого-небудь, вона перш за все згадує його зуби, дупла й пломби.

— А я ось, коли не в госпіталі, намагаюсь не думати про всі ці культі, трепанації й інші жахи.

— Ви недавно працюєте в госпіталі — от і все.

— Другий уже місяць.

— А я другий рік. А воєнний рік — це добрих три мирних. А то й п'ять...

Люся спирається рукою на моє коліно і дивиться мені в вічі. У неї маленька родимка коло лівого ока і вії такі, як у Сєдих,— довгі й загинаються догори.

— А яким ви до війни були, Юро?

Що їй відповісти? Таким же, як і тепер, тільки трошки іншим. Любив на місяць дивитися, і шоколад любив, і в третім ряду партеру сидіти, і бузок, і випити з хлопцями...

Деякий час ми сидимо і мовчки дивимось на протилежний берег.

— Гарно, правда? — каже Люся.

— Гарно,— кажу я.

— Ви любите так сидіти й дивитись?

— Люблю.

— Ви в Києві теж, певно, сиділи з ким-небудь на березі Дніпра увечері й дивились?

— Сиділи й дивились.

— У вас там дружина в Києві?

— Ні. Я неодружений.

— А з ким же ви сиділи?

— З Люсею сидів.

— З Люсею? Дивіться, як смішно,— теж Люся.

— Теж Люся. І вона так само, як і ви, коротко підстригла волосся. На роялі, правда, не грала.

— А де вона зараз?

— Не знаю. Лишилась у німців. Багато хто лишився в німців. Мої батьки теж у німців.

— А у вас є її фото?

— Є.

— Можна подивитись?

Я виймаю з бумажника фото. Ми сфотографовані з Люсею вдвох. Поганеньке аматорське фото на деннім папері, майже зовсім вицвіле. Люся бере його в руки й нахилиється над ним так низько, що її волосся торкається мого обличчя. Від нього пахне запашним, свіжим милом.

— А у вашої Люсі обличчя несиметричне. Ви не помітили?

— Ні, не помічав.

- А ви любите її? Чи тільки так?
— Мені здається, що люблю. У всякому разі — скучаю.
— Дуже?
— Мабуть, що дуже.
— Чому «мабуть»?
— Ну, просто — дуже.
Люся опускає очі.

І раптом уся червоніє. Навіть вуха, маленькі, з дірочками від сережок, стають червоними.

Внизу проповзає ще один поїзд, такий же довгий і так само важко пихкає. Деренчить десь трамвай, але його не видно. На небі з'являються зірочки — бліді й полохливі.

Я дивлюсь на зорі, на маленьке рожеве вухо з дірочкою, на тонку Люсину руку — на мізинці перстень з зеленим камінчиком. Вона симпатична й мила, Люся, і мені зараз приємно з нею. А за кілька днів ми з нею розлучимось і більше ніколи не побачимось. І ще з іншими Люсями зустрінусь я за час війни і так само, можливо, буду сидіти з ними, а потім і вони відпливуть кудись, і я забуду їхні обличчя й імена, і зіллються вони всі в щось одне, велике, розпливчате, приємне, що створює ілюзію минулого, далекого і такого привабливого.

І я даю їй, на всякий випадок, адресу мого московського друга, на яку вона, коли закінчиться війна, якщо захоче, зможе написати. Вона записує в маленьку записну книжечку адресу й каже, що обов'язково напише.

...Через годину ми йдемо. Люся мовчить і міцно, обома руками, тримається за мене, і я відчуваю, як б'ється її серце, і руки в неї теплі й м'які, і вся вона якась затишна й зворушлива.

12

Нам дають роботу — мені, Ігорю і ще двом лейтенантам з резерву. Іменуємось групою особого призначення. Наш начальник — майор Гольдштаб — страшенно інтелігентний, лисий і короткозорий. Керівник групи — понурий капітан Самійленко, теж з резерву.

Робота нескладна. Промислові об'єкти міста, на всякий випадок, готуються до висадження в повітря. Треба скласти схему розподілу зарядів, підрахувати необхідну кількість їх, визначити спосіб зривання і проінструкувати спеціально виділені на заводі команди підричників. І це все.

Мені випадає м'ясокомбінат, холодильник, 4-й млин і хліб-завод. Ігореві — пивзавод, другий млин і завод «Метиз».

Оселяємось у новій квартирі — великій, пустій і незатишній, з балконом, що виходить на привокзальну площу. Меблів майже ніяких... Стіл, чотири стільці, троє продавлених ліжок і кимсь забута електрична спіралька-кип'ятильник.

Ми з Ігорем захоплюємо двоє ліжок — кладемо на них свої шинелі. Третє займає старший лейтенант з чудним прізвищем — Пенгауніс, мабуть, латиш. Четвертий — Шапіро — влаштовується на стільцях. Валега і Сєдих — в сусідній кімнаті, на підлозі. Понурий капітан десь на приватній квартирі. Раз на день він приходить, шморгає носом, питає, що ми зробили, викурює цигарку і йде собі.

На заводі спантелічені директори — розводять руками, кажуть, що нема з кого команди організувати — самі жінки лишилися. Робітники косо дивляться: чого ці військові занадилися? Удаю пожежного спеціаліста — обмацую вогнегасники.

На холодильнику частують морозивом у великих тарілках. На м'ясокомбінаті — ковбасою й мисливськими сосисками.

Дні стоять ясні, пекучі, ночі — задушливі.

Марія Кузьмівна скаржиться, що на базарі все дорожчає і молока і масла зовсім уже дістати не можна. Микола Миколайович зітхає біля своєї карти. Зведенная маловтішні. Майкоп і Краснодар залишені.

В місті багато поранених. З кожним днем їх все більше й більше. Оброслі, бліді, біліючи бинтами на запиленому, закривавленому обмундируванні, посуваються вони рядками до Волги. Госпіталі евакуюються. По місту й квартирах ходять патрулі, перевіряють документи. Шляхи на Калач і Котельниково забиті машинами. У всіх дворах посилено копа-

ють щілини і якісь великі, глибокі ями, — кажуть, басейни для води на випадок пожежі. Подеколи прилітають фашистські літаки, кидають дві-три бомби десь на околиці і відлітають. Зеніток у місті багато.

В Москву прилітає Черчілль. Комюніке дуже невиразне.

Де йдуть бої, точно не знаємо. В зведеннях розпливчасте — «на північний схід від Котельниково», «вигин Дону»... Кажуть, Абганерово вже в німців. Це шістдесят п'ять кілометрів звідси. Марія Кузьмівна чула, що наші залишили Калач і відійшли до Карпівки. Поранені в основному з Калача. Розводять руками — «танки... авіація... що маєш робити...»

Наказу про евакуацію ще немає, але Люсині сусіди — зубний лікар з дружиною й двома дітьми — вчора виїхали в Ленінськ... погостювати до сестри.

А в опереті — «Сільва», «Маріца», «Роз-Марі». В буфетах, крім волзької води — п'ять копійок склянка, — порожнеча. На сцені — циліндри, маніжки, звабливі посмішки, сумнівні каламбури.

В зоопарку, як і раніше, сумує слон, шаленіють мавпи, товстий, лінивий удав дрімає в кутку своєї клітки на старій соломі.

Біля Будинку Червоної Армії в вітринах, затягнутих металевою сіткою, регулярно вивішуються «Известия» і «Сталинградская правда».

В міській бібліотеці, з балконом просто на Волгу, симпатична бабуся з зачіскою вісімдесятих років видає Бальзака і просить не загинати сторінок.

Хлопчаки стріляють з рогаток у горобців, воюють у «фріців і наших». Дівчатка грають у «класи», стрибаючи на одній ніжці.

Так повзе серпень — душний, безхмарний, курний.

Якось зустрічаю Калужського, в новенькій гімнастерці, в кашкеті з лискучою околичкою. Він улаштувався в одному з евакогоспіталів начпродом. Зараз госпіталь евакуюється в Астрахань, і в нього роботи по горло — поранених мільйон, транспорту нема, одним словом, їй-богу, на фронті краще... До речі, якщо мені потрібен цукор, він може мені відступити

з десяток кіло — однаково всього вивезти не вдасться, доведеться здавати фронтіві.

Знаю, що Валега буде мене лаяти, але кажу, що в мене немає часу. Розмова на цьому кінчається. Бадьоро махнувши ручкою, він котить на завантаженому баранячими тушами газику кудись у бік Волги. Я проводжаю його поглядом і заходжу на пошту, може, є щось «до запитання».

13

В неділю прокидаюсь раніш, ніж звичайно. Десь узялися блохи, і я ніяк не можу більше заснути. Ігор і інші ще сплять.

Встаю, йду на кухню. Сєдих готує на примусі оладки. Валега копирсається в репродукторі — він давно мріє про радіо.

Крізь вікно сліпучо виблискує залита сонцем стіна проти-лежного будинку і клапоть блідого, немов вицвілого від спеки, неба.

На заводи сьогодні не піду — схеми зроблені, кількість вибухівки підраховано, інструктаж з дня на день відкладається, і досі ще не організовані групи підривників.

Стягаю з Ігоря шинель.

— Вставай! Ходім купатися.

Він незадоволено кривиться, пробує натягти шинель на обличчя, бурчить, але все-таки встає. Кліпає сонними очима.

Сєдих вносить оладки. Вони ще шкварчать на сковороді.

— Сьогодні вранці фрїца збили, — він ставить сковорідку на цеглину. — Сам бачив. Спершу задимів, чорний такий довгий хвіст пустив, потім почав набік хилитися — більше, більше і впав десь за містом. Напевно, в мотор улучили.

— В місті багато зеніток, — каже Шапіро і злазить із своїх стільців, — батарей з двадцять п'ять, мабуть.

Він дуже любить цифри і всякі підрахунки.

— Якщо вони одночасно відкриють вогонь, то за хвилину випустять принаймні сімсот п'ятдесят снарядів.

— А скільки в німців літаків? — питає Ігор. Він завжди над ним підсміюється, але Шапіро не звертає уваги.

— До початку війни було до десяти тисяч. Зараз, певно, більше.

— Чому?

— Проста арифметика. Коли вважати, що у них сто авіа-заводів і кожний випускає щодня по одному літаку — я беру неймовірний мінімум, — то виходить три тисячі в місяць. Втрат у них таких бути не може. Значить...

— Ти на пляж підеш? — перебиває Ігор.

— Ні. В мене чиряк вискочив. Шостий чиряк за цей місяць. І на найбільш невдалому місці, доводиться на одній половинці сидіти...

Пляжу в Сталінграді немає. Стрибаємо просто з плотів у жирні, райдужні від нафти хвилі. Вода тепла, немов підігріта.

Потім лежимо на колодах і, примружившись, дивимось на Волгу. Вона сліпучо блищить. Вона не схожа на Дніпро. Зовсім не схожа. Останнього разу я його бачив за кілька днів до війни. Він легковажніший і веселіший. Величезна дуга пляжу, заваленого голими, чорними від сонця тілами, якісь грибки, кіоски, кокетливо-ажурні водні станції. І незчисленна кількість човнів — байдарок, шлюпок, полутригерів, струнких гоночних скіфів, дубів і плоскододок, білосніжних швидких яхт. Все це сновигає, ворушиться, миготить білим, жовтим і синім, тремтить у полудневім розпеченім сонці.

Тут — не те. Тут діловитіше і серйозніше. Тут плоти і баржі, закопчені, заклопотані катери, простуджено гудуть, б'ють по воді тросами буксири. До війни тут теж, певно, були і яхти, і шлюпки, але я до війни тут не був. А зараз це широке, сяюче, затягнуте плотами, обсажене по берегах кранами і сараями буяння води нагадує цех якогось особливого, не подібного до інших заводу.

Але все ж таки це Волга. Можна цілими годинами лежати ось так на животі і дивитись, як пливуть кудись униз плоти, як блищать і переливаються нафтові розводи, як сопе проти течії допотопний пароплавчик, шльопаючи колесами. І я лежу і дивлюсь, а Ігор щось говорить про те, що йому набридло це неробство, набрид Шапіро з своїми чиряками,

Пенгауніс, який щодня пере й розвішує на балконі комірці, набридли заводські директори і вся ця паперова тяганина.

Я слухаю його одним вухом, дивлюся на катерок, що, пихкаючи, пристає до того берега, і намагаюсь не думати про те, що, можливо, через тиждень чи два тут буде фронт і на місці, де ми зараз лежимо, будуть німці, а там, у кучерявій зелені, на тім березі — ми, і бомби здійматимуть білі фонтани води, і розбухлі тіла попливуть по цій виплискуючій поверхні кудись униз, до Астрахані, до Каспійського моря.

Ігор з розмаху ляпає мене поміж лопатки.

— Полізли в воду... Он пароплав іде.

З розгону, відштовхнувшись ногами від товстої слизької колоди, він шубовснув у воду. Кілька секунд його не видно. Потім, пирхаючи, він з'являється далеко від берега. Дужими короткими помахами — майже вся спина зверху — пливе він навперейми пароплавові. Він добре плаває. Люся теж так плавала. Не так сильно й різко, але теж добре. Цей стиль зветься кроль. У мене він поки що не виходить. З диханням щось не так і ноги стомлюються. Вони весь час повинні працювати, швидко й розмірено, як ножиці.

Пароплав проходить — приземкуватий, з довгим димарем і цілим хвостом барж позаду. Ігор повертається задиханий.

— Серце чогось вередує. Старішаю. І взагалі не ріка, а нафтосковище якесь.— Він увесь блищить і переливається від нафти.— Ходімо краще в бібліотеку.

Я не заперечую. Від лежання на колодах болить спина.

В бібліотеці Ігор втішається «Аполлоном» за 1911 рік. Я — якимись новелами перуанського походження в «Інтернаціональній літературе». Плетені крісла зручні. В кімнаті затишно, тихо. Портрети Тургенєва, Тютчева і ще когось з вусами і з шпилькою в краватці. Великий настінний годинник мелодійно вибиває кожну чверть години. Два хлопчаки душаться від сміху над ілюстраціями Доре до Мюнхгаузена. У мене теж колись була ця книжка в червоній з золотом палітурці і такими ж малюнками. Я міг роздивлятися її разів по двадцять на день. Особливо мені подобалось, як барон сам себе з болота за косу витягає. Подобався й інший ма-

люнок — ворота розрізали коня навпіл, а він стоїть, спокійно п'є воду з фонтана, а ззаду хлюпоче цілий водоспад.

Ми сидимо до того часу, поки бібліотекарка не натякає нам, що о шостій годині бібліотека зачиняється.

— Приходьте завтра. З дванадцятої до шостої ми завжди відчинені. А «Аполлон» ще є — за 1912 і 1917 роки.

Ми прощаємось і йдемо. Валега, мабуть, уже бурчить — обід прохолонув.

Біля входу в вокзал чорний квадратний гучномовець простуджено хрипить:

— Громадяни, в місті оголошена повітряна тривога. Увага, громадяни, в місті оголошена...

Останнього часу по три-чотири рази на день оголошуються тривоги. На них ніхто вже не звертає уваги. Постріляють, постріляють, літака так і не побачиш, і дадуть відбій.

Валега зустрічає насупленим поглядом спідлоба.

— Ви ж знаєте, що в нас духовки нема. Двічі вже розігрівав. Картопля геть розм'якла, й борщ зовсім... — Він безнадійно махає рукою, розмотує борщ, закутаний у шинелю. Десь за вокзалом починають бухати зенітки.

Борщ, дійсно, чудовий. З м'ясом, з сметаною. І звідкись навіть тарілки — гарні, з рожевими квіточками.

— Чисто як у ресторані, — сміється Ігор, — ще б підставочки під ножі та трикутні серветочки в склянці.

І раптом усе летить — тарілки, ложки, шибки, репродуктор, що висів на стіні...

Що за чортовиння!

З-за вокзалу повільно, ніби на параді, пливають літаки. Я ще ніколи не бачив такої кількості. Їх так багато, що важко розібрати, куди вони летять. Вони летять зграями, чорні, противні, спокійні, на різних висотах. Все небо всіяне розривами зеніток.

Ми стоїмо на балконі і дивимось на небо. Я, Ігор, Валега, Сєдих. Не можна відірвати очей.

Ворожі літаки летять просто на нас. Вони летять ключем, як перелітні гуси. Летять низько — видно жовті кінці крил, обведені білим хрестом, шасі, що нагадують випущені кігті.

Десять... дванадцять... п'ятнадцять... вісімнадцять... Витягаються в ланцюжок. Якраз навпроти нас. Ведучий перекидається через крило, догори колесами. Входить в піке. Я не відриваю від нього погляду. В нього червоні колеса і червона головка мотора. Вмикає сирену. З-під крил вивалюються чорні точки. Одна... дві... три... чотири... десять... дванадцять... Остання — біла й велика. Я заплющую очі, інстинктивно чіпляюсь за поруччя. Немає землі, щоб у неї заритися. Чути, як «співун» виходить з піке. Потім нічого вже не можна розібрати.

Суцільний гуркіт. Все тремтить дрібним противним дрижанням. На секунду розплющую очі. Нічого не видно. Не то курява, не то дим. Все затягнуто чимсь суцільним і мутним. І знову свищуть бомби, знову гуркіт. Я тримаюсь за поруччя. Хтось стискає мені руку, мов кліщами, вище ліктя. Обличчя Валеги — ніби зупинилось при спалаху блискавки... Біле, з круглими очима і відкритим ротом... Зникає...

Скільки це триває? Годину, дві чи п'ятнадцять хвилин? Ні часу, ні простору. Лише каламуть і холодні шорсткі поруччя. Більше нічого.

Поруччя зникають. Я лежу на чомусь м'якому, теплому і незручному. Воно рухається піді мною. Я чіпляюсь за нього руками. Воно повзе.

Думок немає. Мозок вимкнувся. Лишається тільки інстинкт — тваринне бажання жити і чекання. Навіть не чекання, а щось, чого не можна пояснити словами... Скоріш би, скоріш. Що завгодно — аби тільки скоріш.

Потім ми сидимо на ліжку й куримо. Як це сталося, я не пригадую вже. Навкруги курява, наче туман. Смердить толом. На зубах, у вухах, за коміром — скрізь пісок. Долі черепки тарілок, калюжі борщу, листя капусти, шматок м'яса. Брила асфальту посеред кімнати. Шибки вибиті всі до одної. Шия болить, наче по ній хто ударив палицею.

Ми сидимо й куримо. Я бачу, як тремтять пальці у Валеги. У мене, мабуть, теж. Сєдих тре ногу. В Ігоря великий синяк на лобі. Намагається посміхнутись.

Виходжу на балкон. Вокзал горить. Будиночок правіше від вокзалу теж горить. Там, здається, була редакція чи політвідділ, не пам'ятаю вже. Лівіше, в бік елеватора, суцільна заграда. На площі пусто. Кілька вирв з вивернутим асфальтом. За фонтаном лежить хтось. Покинутий віз, перекошений, ніби на задні лапи сів. Б'ється кінь. У нього розпанаханий живіт, і кишки рожевим холодцем розкидані по асфальту. Дим все густішає і чорнішає, суцільною хмарою пливе над площею.

— Їсти будете? — питає Валега. Голос у нього тихий, не його, зривається.

Я не знаю, чи я хочу їсти, але кажу: «Буду». Їмо холодну картоплю просто з сковороди. Ігор сидить проти мене. Обличчя його сіре від куряви. Фіолетовий синяк розплився по всьому лобі.

— Ну її до біса, картоплю, не лізе в горло... — і виходить на балкон.

Пенгауніс і Шапіро приходять бліді й закурені. Бомбування захопило їх на центральній площі. Пересиділи в щілині. Бомби влучили в Будинок Червоної Армії і в будинок на розі напроти, де був госпіталь. Південна частина міста вся палає. Влучило в машину з боєприпасами, і вони й досі ще рвуться. Одній жінці голову відірвало. З кіно виходила. Там чоловік двадцять загинуло. Саме сеанс закінчився.

Я питаю, котра година. Пенгауніс дивиться на годинник. За чверть дев'ята. З бібліотеки ми прийшли близько сьомої. Значить, бомбування тривало майже дві години.

Ігор повертається з балкона.

— А де наш капітан живе?

Ніхто не знає. Становище ідіотське. Може, до Гольдштаба піти? Хоч він, правда, знає нашу адресу і повідомить, коли треба. Ні. Все-таки краще піти. Неможливо сидіти. Туди не більш як півгодини ходу.

На вулиці люди з вузлами, з візочками. Біжать, спотикаються. З возиків усе падає. Зупиняються, перекладають, мовчки, без сварки, з розширеними, нерухомими очима. Дим — їдкий, що шкребе горло — піднімається з будинків,

розповзається вулицями. Хрустить скло під ногами. Цегла, шматки бетону, столи, перекинута шафа. Когось несуть на ковдрі. Бабуся в клітчастій хустці тягне табуретку і гігантських розмірів вузол.

— Господи, боже! Пресвята богородице!

Вузол сповзає. Хустка падає з голови і тягнеться по землі.

На розі Гоголівської величезна вирва — цілий будинок улізе. Бійці прибирають брили асфальту, розкидані у всі боки. Повітря дрижить від пронизливого, роздираючого вуха зойку пожежних машин.

Люди біжать, біжать, біжать...

Дим розповзається по всьому місту, затуляє небо. Довгі жовті язики полум'я вихоплюються з вікон, лижуть стіни будинку на розі. Пожежники розмотують шланги.

В будинок нас не пропускають. Довго дзвонимо Гольдштабу з будки. Ніяк не додзвонимось. Заважає чиясь розмова. Щось хрипить і хлюпоче. Голос Гольдштаба долинає звідкись здалеку, наче з того світу.

— Ідіть додому... чекайте.

Йдемо додому. Люди все біжать, біжать, біжать... З нижньої квартири витягують велику дзеркальну шафу. Намагаємось заснути. Перевертаємось з боку на бік. Чомусь твердо й незручно. Світла немає. Радіо мовчить. Всю ніч палають пожежі.

14

Капітан з'являється на світанку. Через п'ять хвилин буде полуторка — поїдемо на Тракторний.

— На Тракторний? Чого?

— Не знаю. Наказано.

— Хто наказав?

— Гольдштаб. Він теж виїжджає на Тракторний.

— А що там робити?

— Я сказав, що не знаю. Збирайте, каже, свою групу і чекайте машину.

— І більш нічого?

— Нічого. Вийшов на хвилину з кабінету начальника, сказав про машину і назад пішов.

— А так що чутно?

Капітан знизує плечима — хіба зрозумієш?.. Сєдих відкликав мене вбік.

— Там склад на вокзалі розбомбило. Може, піти?

— Я тобі піду!

— Кажуть, горілка є.

— Ти чув, що я тобі сказав?

— Чув.

— Іди складай свої манатки.

Я згортаю рулони синьки і всовую їх в сумку. Шапіро прислухається.

— Знову летять...

Тиша. Поруч Валега з ножем в одній руці, з консервною банкою в другій. Низький, далекий ще, знайомий гул моторів.

— Треба в підвал іти, — шморгає носом капітан і прямує до дверей. В дверях стикається з людиною в шкірянці, спітнілою й червоною.

— Ви Самійленко? — голос хрипкий, захеканий...

— Я...

— Де ваші люди? Я з машиною. Давайте скоріш. Гудуть уже. Валега з ножем і банкою запитливо дивиться на мене.

— Давай на машину. Чув?

Коли ми вилазимо на машину, сипляться перші бомби. Десь позаду, в залізничному висілку. Літаки летять над головою, повільно повертають праворуч.

Я скидаю пілотку, щоб її не зірвало вітром. Виїжджаємо за місто. Тепер добре видно, як літаки пікірують на вокзал, центр, пристань. Над містом суцільна хмара куряви. Десь з ріки підіймається високо і розповзається догори, мов гриб, стовп густого, чорного диму. Мабуть, горять нафтобаки.

Дорога забита людьми. Кудись ідуть, ідуть, ідуть, озирючись на місто, — напівголі, в шубах, задимлені...

Гольдштаб сидить у підвалі. Людей — не протиснутись. Ящики, тюки, накидані шинелі. Хтось кричить у телефон хри-

пким голосом. Гольдштаб блідий, неголений. Примружившись, дивиться на нас, не впізнає.

— Ви до кого?

— До вас. Сапери.

— Ага. Сапери. Чудово! Кладіть шинелі сюди, на ящик. На машині приїхали? Добре. Давайте сюди.— Говорить уривчасто, похапцем, потираючи маленькі, порослі чорним волоссям, сухенькі руки.— Часу обмаль. Німці по той бік яру,— він щось шукає в кишенях, не знаходить, махає рукою.— Метрів п'ятсот — не більше. Стріляють по Тракторному з мінометів. Десант. Очевидно, невеликий. Наших регулярних частин ще немає. Стримують робітники.— Дивиться на маленький, навдивовижу витончений золотий годинник-браслет.— Зараз шість п'ятнадцять. До восьмої нуль-нуль завод повинен бути приготований до висадження в повітря. Ясно? Сапери там є — з армійського батальйону, але малувато. Заряди, шнур, капсулі — все є. Треба допомогти. Зв'яжіться з лейтенантом Большовим,— ви його там знайдете,— в синій шинелі і синій пілотці. З ним усе уточните. О восьмій нуль-нуль я буду там.

Він замислюється, прикусивши губу.

— Ну, гаразд.

Виймає з бокової кишені малюсінький сап'яновий блокнотик з причепленим олівчиком. Записує.

— Керженцев — ТЕЦ. Свідерський — ливарний. Самійленко — складальний тощо — кладе блокнот знову в кишеню й застібає ґудзик.— Більше не затримую. Речі й шинелі можете залишити поки що тут.

Їдемо далі.

Большова знаходимо досить швидко — по синій шинелі й пілотці. Худорлявий, блідий, очі трохи опуклі, іронічні й розумні. В куточку рота недокурок. Руки в кишенях.

— Помічники, так? — посміхається протилежним цигарці куточком рота.

— Так. Помічники.

— Ну що ж, в добрий час. Годинки б на дві раніше — було б краще. А зараз...— він позіхає й випльовує недокурок,— основне вже зроблено. Омметра немає?

— Ні. А що?

— Капсулі не калібровані. Взагалі, якщо скажуть сьогодні,— навряд чи вийде що. А як там, місто бомбить?

— Бомбить. А чому не вийде?

— Чому? — Большов лїново посміхається.— Вибухівка паскудна. Толу — як кіт наплакав. Решта — амоніт. Відсирілий, у грудках. Ну й капсулі не калібровані. Мережу перевірити нічим. Омметра немає...

— А детонуючий шнур? — питає Ігор.

— Обіцяють завтра дати. І омметри завтра. Все завтра. А зривати сьогодні.

— Сьогодні?

— Кажуть, якщо не відженуть, то сьогодні.

Він виймає з кишені акуратно складену газету, відриває рівенький прямокутничок.

— Махорка є?

Закурюємо. Повз нас по широкій, обсадженій деревами, асфальтованій алеї проходять загони робітників. Несуть кулемети — танкові, зняті з машин. У декого ні гвинтівок, нічого. Ідуть зосереджено, мовчки.

Я питаю:

— Де німці?

— А он, за цехами. Там яр. Мечетка чи Нечетка, біс його знає. Шпарять з мінометів. Штук десять танків. Навіть не танків, а танкеток. З тої вишки добре видно.

— А де наші об'єкти?

— А у вас що?

— ТЕЦ,— відповідаю я.

— ТЕЦ? Тут, за два кроки. За цим корпусом наліво. Чотири димарі великі. Сержанта мого знайдете. Ведерников. Спить, напевно, десь там у конторі. Цілу ніч працював. Раджу й вам задрімати.

Сержант справді спить, уткнувшись головою в куток дивана, розкидавши на підлозі ноги. Видно, впав на диван і зразу заснув.

— Ей, друже!

Сержант перевертається, довго тре очі. Вони маленькі, сидять глибоко і зовсім загублюються на великому вилицюватому обличчі. Ніяк не може прокинутись.

— Вас лейтенант прислав?

— Так. Большов.

— Приймати будете?

— Поки що ознайомте мене з тим, що зроблено.

— Знову ознайомлювать? Тут один уже ознайомлювався. Капітан якийсь, Львович, здається...

— А тепер я.

Сержант, потягшись, устає.

— Ну що ж, ходімо...— Шукає в кишені махорку.— Всю ніч мішки таскали, а бодай йому. Спини не чую. Мішки — паперові, казна-що, все рвуться...

— І багато?

— Та з сотню буде, коли не більше. Трипудові. Від цього ТЕЦа тільки пшик лишиться.

— Мережа готова?

— Готова. Електрична тільки. Акумуляторів натаскали до біса, а омметра нема. Електрик тут один мені допомагав, каже, у них щось подібне є, але ніяк знайти не можуть. А так усе готове. Лише рубильник натискуй.

— А де підривна станція?

Сержант вказує рукою на вікно.

— Метрів триста звідси щілина. Там усе господарство. І капітан там. І електрик, напевно.

Ми обходимо станцію. Вона чиста й велика. Вісім генераторів, під кожним заряд — три-чотири мішки. Крім того, заряди під котлами, на масляних перемикачах і на трансформаторній — метрів триста від самої станції. Мережа довжелезна, кілометрів два. Зроблено акуратно — краї старанно обмотані ізоляційною стрічкою, по два капсуля на заряд. За ніч справді зроблено багато.

Чутно, як десь по той бік електростанції вибухають міни.

— По околиці б'є,— каже сержант.—З ротних усе б'є. Дурниця. В щілину підете?

— А де телефон?

— В щілині. Все там. Ніби КП влаштували.

15

В щілині набито повно-повнісінько. Ігор, Сєдих, високий кучерявий брюнет у військовій формі, з маленькими бачками, якісь робітники в спецівках, щуплявий, ніби хворий на сухоти, суб'єкт у лиснючій піджаку і в кепі з гудзичком. Виявляється, що військовий — це Львович, в кепі з гудзичком — інженер-електрик ТЕЦа. Звуть його всі Георгій Акимович.

Всі сидять і курять при світлі «летючої миші». Щілина непогана, обшита дошками, з накатником, з герметичними дверима, нарами. Така, як у настановах по інженерній справі, у вигляді літери Н, з двома входами.

— Що без омметра робити будемо? — питаю я.

Георгій Акимович скоса поглядає на мене.

— У нас місточок Уїтстона є.

— Чого ж ви мовчите?

— От і кажу. Тільки він у сейфі, а ключ у Пучкова — головного інженера. А Пучков з учорашнього вечора в штабі.

— Треба, значить, послати.

— Посилали вже. Вони, бачите, на «Червоний Жовтень» поїхали. Три години тому ще дзвонили, що їдуть. І от все їдуть.

У Георгія Акимовича дуже рухливе обличчя. Коли він говорить, рухається не лише рот, але й ніс, лоб, запалі щоки з гарячковим рум'янцем. В роті у нього не вистачає одного зуба, якраз переднього, і від цього він шепелявить. Вік його важко визначити, напевно, йому років тридцять п'ять.

— Дві ночі підряд не спиш і все марно.

Він нервово мне цигарку.

— Ось подзвонять зараз по телефону — дійте... А далі що?

— Діяти, очевидно, — відповідаю я.

— Рубильник умикати, еге? Так, по-вашому?

Великі, з темними повіками очі його сердито свердлять мене.

— По-моєму, так.

— А робітники на станції? Разом з машинами до бісової матері? Хто їх сповіщати буде? Ми з вами? У нас і так робо-

ти ось так буде,— він рукою швидко проводить по горлу.— Взагалі ні плану, ні організації...

— Георгію Акимовичу,— перебиває його Львович. Він сидить збоку на запасних акумуляторах, згинає й розгинає якусь дротинку.

— Що —Георгію Акимовичу? Треба все-таки хоч трохи помізкувати. На ТЕЦі зараз шістдесят чоловік працює. Куди їм подітися, якщо це... якщо доведеться все-таки таррарах зробити? Куди? Врозтіч? Світ за очі? Потім... Цехи мають якусь черговість? Не мають. Ливарний буде рватися, а ми будемо лише збиратися чи навпаки... Взагалі...— Він махає рукою і довгими сухими пальцями нервово мне цигарку.— Ось німець лупить зараз з мінометів, влучив осколок у дріт — і край. Вся наша мережа нікуди не годиться. Скільки разів казав: ідіотство тримати «уїтстона» в сейфі. Злодіїв бояться. Єдиний, бачте, апарат у всім Сталінграді. А ось тепер сиди й жди коло моря погоди.

Він кілька разів коротко й швидко затягається, гасить цигарку об стінку й встає.

— Може, приїхали вже... По телефону ніяк не додзвонишся. Не комутатор, а горе.

Ігор теж встає.

— До мене в ливарний не підеш? Га? Подивишся.

Йдемо в ливарний.

— Як тобі подобається цей тип? — питає Ігор.

— Як сказати. Не заздрю його дружині. ТБЦ плюс погане травлення, мабуть. А втім, все, що він каже, суцця правда.

— А мене дратує.

— Ти неврастеніком став, їй-богу,— все дратує. Шапіро дратує, Пенгауніс комірці пере — дратує, цей теж не догодив. Якого біса тобі треба?

— Не люблю тих, що бурчать.

— Поживем — побачим. Треба ось Сєдих і Валегу на капсулях натренувати. Щоб бездоганно втикали і не боялись.

Сєдих посміхається.

— А чого там боятися? Я отаких от сазанів толом глушив, як стояли в Куп'янську. Там риби знаєте скільки? Ось завтра,

якщо зривати не будемо, я вам осетрів притаскаю — двома руками не піднімете. Я вже бачив, тут човник за тином лежить.

Біля входу в ливарний група робітників оточила здорового парубка з перев'язаною рукою. Рукав від плеча розірваний, на пов'язці червоні плями.

— До інституту, сволота, долізли. Тр-р, тр-р з автоматів... А у нас — гвинтівки. Тільки до входу підходимо, а вони з вікон тр-р, тр-р-р... Добре, що КВ підійшов, жажнув просто в будинок. Вони так і посипались, мов таргани! Зараз на тім боці Мечетки...

Очі в хлопця блищать. Йому подобається, що його слухають, що він уже поранений, що він стріляв у гітлерівців, і йому не хочеться кінчати своє оповідання.

— Тільки один постріл КВ дав. У другий поверх влучив. Так і полетіло каміння. А фріци з чорного ходу — від дерева до дерева.

— А багато їх, фріців? — питає хтось з натовпу.

— На нас з тобою вистачить. Дивізії дві буде, а то й більше.

— А ти рахував?

— Рахував... — Парубок зневажливо плює і встає, притримуючи правою рукою ліву. — Піди полічи. Там лише арифметикою й займатися, — махає він здоровою рукою. — Де медпункт, хлопці? З вами наговоришся...

По дорозі назад знову зустрічаємо поранених — діда й хлопчика. Один в руку, другий в голову. Обидва легко. Німці все ще за яром. Стріляють з мінометів. В атаку не йдуть. Наші — теж. Погано, що немає справжніх командирів. Кажуть, завтра повинні стрілецькі частини підійти з артилерією. Двічі німецькі танки під'їжджали до яру, трохи постріляли й відійшли. Наші теж мало стріляють, боєприпасів, напевно, немає. А взагалі нічого — жити ще можна. Тракторозаводці зуміють постояти за свій завод. І, зовсім по-молодому підморгнувши оком, старий з хлопчиком іде шукати медпункт. Прибита до ліхтарного стовпа дощечка з наспіх намальованим червоним хрестом указує в бік Волги. Коли ми йшли в цех, її не було.

В щілині Георгій Акимович уже копирсався з своїм місточком. Він великий, гарний, лакований увесь, з силою стрілок і вимикачів. Георгій Акимович у доброму гуморі. Мережа справна.

— Бачите, як стрілка розкішно стрибає? Не місточок, а казка. Такого більш немає в Сталінграді. Навіть з центральної електростанції по нього прислали. Чутливий, як чорт. Зараз усі детонатори наші перекалібруємо. Є запасні?

— Хоч греблю гати,— відповів Ведерников,— сотні дві чи три.

Тільки-тільки закінчуємо калібрування, як починається обстріл. Триває близько години. Через кожні дві-три хвилини по снаряду. Більшість лягає навкруги станції. Кілька потрапляє в машинний зал, два в котельню. Їх називають мінами, але це не міни. Міна не має пробивної сили, а в машинному залі зяють діри в стелі.

Стрілка «уїтстона» безпомічно падає на нуль. Мережа порвана. Георгій Акимович шукає свою кепку з гудзичком.

— Закопати треба провід, від осколків життя не буде.

І, не чекаючи кінця обстрілу, вилазить із щілини. Знайти розрив не так просто. Мережа послідовна, і при найменшому розриві вона вимикається вся. При паралельному з'єднанні розрив знайти легше — мережа розбивається на ділянки, і кожну ділянку можна перевірити окремо.

Ми проходимо вздовж всього дроту, мацаючи його руками. Валега з нами, з місточком у руках. Георгій Акимович увесь час на нього кричить, щоб він був обережніший,— другого такого тепер не знайдеш. Два розриви знаходимо швидко, третій шукаємо довго, але й його знаходимо нарешті. Георгій Акимович швидко й спритно обмотує липучкою поранене місце.

До вечора закопуємо дріт і переводимо мережу на паралельну. Німці двічі повторюють наліт. Георгій Акимович не зводить очей з «уїтстона», але все минає гаразд — розривів немає.

Годині о восьмій приїжджає Гольдштаб. Привозить омметр. Відводить мене й Львовича вбік. Потирає руки.

— Перший сигнал — «котра година?». Це — приготуватися. Виконавчий — «пришліть список номер три». Ясно? Від телефону — ні на крок.

— Ясно.

— Пам'ятайте, що після попередньої команди у вас більше як півгодини не буде. За півгодини все повинно бути закінчене й підготоване. За евакуацію робітників відповідаєте ви, Львович. Керженцев — за вибух.

— Ясно. А черговість?

— Ніякої черговості. І перша й друга команди подаються у всі цехи одночасно. Після вибуху зберетеся біля пристані. Ви знаєте, Львович, де буде моторка.

— Ясно.

— Все ясно?

— Все.

Гольдштаб від'їжджає. Десь зовсім поблизу, за ливарним, злітають в небо ракети. Тріщать автомати, зрідка «такають» кулемети.

Поряд з дверима просто до стінки прибитий рубильник. Маленький, звичайний, з чорною ручкою. Такі самісінькі на лічильниках у квартирах. Я дивлюсь на нього. Дві дротини тягнуться від нього: одна до акумуляторів — їх вісім ящиків, закопаних в яму; друга до зарядів — вісімдесяти трипудових мішків з амонітом. Один дріт відкручений, стирчить. Ручка рубильника відхилена, прив'язана вірьовочкою, на зсякий випадок. А через годину чи дві, а може, й раніше, подзвонять по телефону, і я з'єднаю дроти, одв'яжу вірьовочку, ще раз перевірю мережу і двома пальцями обережно увімкну рубильник... І тоді... Ні генераторів, ні котлів, ні машинного залу з білосніжними, як в операційній, металевими плитками... Нічого...

Сидимо й куримо. Валега штопає штани на коліні. Сєдих з сержантом — на станції. Поблискує в кутку телефон. Георгій Акимович щохвилини вмикає місточок. Ігор лежить на нарах і дивиться в стелю.

О дванадцятій дзвонить Гольдштаб. Наказ — перевірити мережу і не спати.

В щілині так накурено, що обличчя невиразні, мов на погано проявленому негативі. О третій знову дзвінок. Ми всі здригаємось. Дзвонить Большов — чи немає десятків двох каліброваних зайвих капсулів. Є. Він пришле тоді сержанта по них. Гаразд.

Знову куримо. Виходимо надвір, дивимось на зорі, ракети, чотиридимарне громадище ТЕЦа. Вертаємось, сидимо, куримо. Вмикаємо місточок. Вимикаєм. Мовчимо.

О п'ятій — знову дзвінок. Гольдштаб. Можна лягати спати.

Слава тобі господи!

Лягаємо просто на голі нари, зсунувши пістолети на живіт. Даремно все-таки ми свої шинелі у Гольдштаба залишили.

16

Те саме повторюється і в вівторок, і в середу, і в четвер. Обстріли, розриви, чергування, чекання дзвінка. О п'ятій годині — можна спати.

Атмосфера розряджається.

Дні минають один за одним, ясні, голубі, з літаючим осіннім павутинням.

Наказу все немає.

Від міста, мабуть, нічого вже не лишилось. Фашисти бомблять його з ранку до вечора. Над ним постійно висить хмара диму й куряви. Горять нафтосховища. Чорний, мов кіптява, дим іноді заступає сонце, і тоді на нього можна дивитись не примружуючись, мов крізь закопчене скло під час затемнення.

Бої точаться в південній частині міста, біля елеватора, і в північній — на Мамаєвім кургані.

У нашім яру без змін. Якось уночі пройшли дві дивізії. Ішли довго, безперервно, всю ніч до ранку, батальйон за батальйоном. З артилерією, з обозами. Разів зо два німці пробували перебраться через яр, і тоді починалась автоматна тріскотня, як звичайно, вночі. І Гольдштаб дзвонив: будьте готові, — а вранці все заспокоювалось, і ми лягали спати.

Починаєм обживатись у своїй щілині. Проводимо електрику, готуємо їжу на плитці, стіни обвішуємо чудовим ватманом із заводського техвідділу. У Валеги й Сєдих, в їхньому кутку, навіть портрет Сталіна і дві листівки: одеський оперний театр і репродукція репінських «Запорожців».

Сєдих роздобув десь підручник географії Крубера, листи Чехова, «Ниву» за дванадцятий рік.

Вечорами, дуже наслинюючи палець, читає. Морщить лоба, ворушить губами. Іноді питає, що означає «тезоіменитство» або «генерал від інфантерії», або звідки у цесаревича Олексія стільки орденів, коли йому тільки сім років. Мені подобається Сєдих, подобається його кирпата дитяча фізіномія, його ледь косуваті, сміхотливі очі, його молодість, що невтримно буяє в ньому. Навіть смішна звичка колупати долоню, коли він ніяковіє, теж подобається.

Він усе робить із задоволенням і апетитом. Миється так, що, дивлячись на нього, самому хочеться митися; одчайдушно пирхає, бризкаючись на версту і з ляскотом ударяючи себе по плечах і животі. Скажеш йому принести трохи дров, він притягне мало не кубометр. Молоді мускули його пориваються в бій. Гайки він відкручує просто пальцями. З Ігорем вони іноді борються, і Ігор по тому днів два не може повернути шиї. А Ігор вважає себе майстром французької боротьби і до тонкощів знає всілякі там тур-де-бра і тур-де-теті.

Допитливий Сєдих до смішного. Присяде, обхопить коліна руками і слухає, трошки відкривши рота, як діти казку. Питання його несподівані й по-дитячому наївні. Чому німці не можуть розгадати секрету «катюші», і чому компасна стрілка на північ показує, і чи правда, що в Рузвельта ноги не діють.

Якось увечері йде мова про героїв і нагороди. Сєдих слухає уважно, зосереджено, обхопивши коліна руками — його улюблена поза.

— А що треба зробити, щоб орден Леніна одержати? — питає він.

Всі сміються.

— Ну, не Леніна, інший якийсь, менший?

Я пояснюю, кажу, що не так це просто. Він слухає мовчки, дивлячись кудись у куток. На губі прилиплий недокурок.

— Тоді все,— тихо каже він.

— Що все?

— Буде в мене орден.

І каже це страшенно просто й переконливо, як про щось таке, що вже сталося. Встає й іде по тріски. Я дивлюсь на його широку спину, що так не пасує до золотистого пушка на щоках, згадую, як він тер ганчірочкою автомат перед атакою, кожний гвинтик, кожну щілину,— і вірю в те, що він сказав.

Валега ревнує мене до нього. Це видно з усього.

— У старшого лейтенанта Свідерського нема ординарця — іди до нього,— понуро каже Валега і забирає в нього з рук кухоль, з якого він ллє мені воду на руки.

Сєдих приносить звідкись оберемок соломи. Валега мацає, кривиться: «Лейтенант не буде на казна-чому спати»,— і приносить інший оберемок, що нічим не відрізняється від попереднього.

Але загалом живуть вони дружньо, разом варять обід. Валега трохи покрикує, критикує недоварену кашу. Сєдих весело сміється, передражнює Валегу і чомусь називає його «шнапсом».

Вечорами Валега й Сєдих в'яжуть заряди. В нас у резерві ящиків п'ять толу. Вранці глушать рибу і приходять з трипотливими осетрами й стерляддю.

Сержанта Ведерникова переводять кудись в інший цех, і ми його більше не бачимо. Шапіро і Пенгауніса теж рідко зустрічаємо. Іноді заходить до нас Большов, і ми, підклавши товсту «Ниву», ріжемося у козла або двадцять одне. Георгій Акимович не переносить цього, хапає листи Чехова і демонстративно йде в свій куток.

Він спить на дверях, покладених між двома нарами.

Мені він починає подобатись, незважаючи на свій сварливий характер і вічне невдоволення чим-небудь. Працює він не покладаючи рук і не шкодуючи себе. Мережу перевіряє і лагодить завжди сам, а рветься вона у нас по три-

чотири рази на день. Бурчить, лається, гарячкує, звинувачує всіх у неробстві, але ТЕЦ свою і кожну машину, кожний гвинтик в ній любить над усе, мов живу істоту. Взагалі в ньому мирно живуть песимізм і буркотливість з неймовірною енергією й активністю.

— Куди нам з німцями воювати,— каже він, нервово посмикуючи краватку і збираючи лоб у зморшки.— Німці від самого Берліна до Сталінграда на машинах доїхали, а ми ось в піджаках і спецівках в окопах лежимо з трілінійками зразка дев'яносто першого року.

Ігор спалахує. Він вічно свариться з Георгієм Акимовичем.

— Що ви хочете цим сказати?

— Що воювати не вміємо.

— А що таке вміти, Георгію Акимовичу?

— Уміти? Від Берліна до Волги дійти — ось що значить уміти.

— Відійти від кордону до Волги теж треба вміти.

Георгій Акимович сміється дрібним сухим смішком.

Ігор починає сердитись.

— Чого ви смієтесь? Смішного нічого немає. Франція фактично за два тижні розпалася. Натиснули — і розвалилась, розсипалась, як пісок. А ми другий рік воюємо самі як палець.

— Що ви з Францією порівнюєте. Сорок мільйонів і двісті мільйонів. Шістсот кілометрів і десять тисяч кілометрів. І хто там владу очолював? Петени, лавалі, що спокійненько працюють тепер з гітлерівськими окупантами.

— Ото-то-то...— гарячкує Ігор.— Петени й лавалі. Саме петени й лавалі. А в нас їх нема. Прикінчили. Це — головне. Ви розумієте, що це головне, що люди у нас трошечки іншого гатунку. І тому ми й воюємо. До цього часу воюємо. Навіть тут, на Волзі, втративши Україну й Білорусію, воюємо. А яка країна, скажіть мені, яка країна, який народ витримав би це?

Георгій Акимович посміхається куточком рота.

— Ніякий.

— Ага! Ніякий? Ви самі визнаєте, що ніякий.

— Визнаю. Але хіба від цього легше? Хіба від свідомості того, що інші країни менше, ніж ми, здатні до опору, — хіба від цього легше? Це називається заспокоювати себе. А нам це не потрібно. Треба на все тверезо дивитися. Самим героїзмом нічого не зробиш. Героїство героїзмом, а танки танками.

— Наші танки не гірші за німецькі. Вони кращі від німецьких. Один танкіст мені казав...

— Не заперечую, не заперечую. Можливо, що й кращі, я на цьому не розуміюсь. Але одним хорошим танком не знищиш десять посередніх. Як по-вашому?

— Почекайте. Буде й у нас багато танків.

— Коли? Коли ми з вами на Уралі вже будемо?

Ігор схоплюється мов ужалений.

— Хто буде на Уралі? Я, ви, він? Так? Чорта з два! І ви це самі прекрасно знаєте. Ви це все так, з якоїсь упертості, з якогось дурного бажання сперечатися, неодмінно сперечатися.

Георгій Акимович шморгає носом, сіпає бровами, щочками.

— Чого ви сердитесь? Сядьте. Ну, сядьте на хвилиночку. Можна ж про все спокійно. — Ігор сідає. — От ви кажете, що й відступать треба вміти. Правда. Перед Наполеоном ми теж відступали до самої Москви. Але тоді ми втрачали тільки територію, та й то це була вузька смужка. І Наполеон, крім снігів і спалених сіл, нічого не придбав. А зараз? України й Кубані нема — нема хліба. Донбасу нема — нема вугілля. Баку відрізаний, Дніпробуд зруйнований, тисячі заводів у руках окупантів. Які перспективи? Економіка зараз — це все. Армія повинна бути взута, одягнута, нагодована, постачена боєприпасами. Я не кажу вже про мирне населення. Не кажу про те, що добрих п'ятдесят мільйонів, які знаходяться під фашистським чоботом, ми не дораховуємось. Чи здужаємо ми це все здолати? По-вашому, здужаємо?

— Здужаємо... Минулого року ще гірше було. Німці до Москви дійшли, і все-таки їх відігнали...

— А я от не певен, що гірше. Донбас, Ростов, Кубань, Майкоп були наші. Зараз їх нема. Волзька комунікація фактично перерізана. Ви уявляєте собі, яку путь тепер повинна робити бакинська нафта? Ви скажете — Кузбас, Барнаул, Урал... Так, це потужні промислові вузли. Але, до початку війни, крім них, були ще Кривий Ріг, Нікополь, Запоріжжя, Маріуполь, Керч, Харків. Це втрачено. Частину заводів ми евакуювали, проте евакуювати ще не значить ввести до ладу. А тим часом бачите, що робиться...

Над нами проходить партія Ю-88, що, певно, тільки-но відбомбилася. Повільно повертає і заходить удруге.

— Вони навіть без винищувачів ходять... Безкарно, навопоч, як у себе дома...

Деякий час ми мовчимо і стежимо за чорними, огидними, такими спокійними і певними в своїй силі жовтокрилими літаками, що плывуть у небі. Георгій Акимович курить одну цигарку за другою. Навкруги нього вже з десяток недокурків. Дивиться в одну точку, туди, де зникли літаки.

Ігор сидить і кидає камінчики в банку з-під консервів, що лежить поблизу. Камінці падають зовсім поряд, але жоден не влучає в банку. Здається, він увесь поглинутий цим заняттям.

І раптом підводиться.

— Ні, не може цього бути. Не підуть вони далі. Я знаю, що не підуть.

І виходить.

Не може бути... Це все, що ми поки що можемо сказати.

Був же колись сімнадцятий рік. І вісімнадцятий і дев'ятнадцятий. Адже гірше було. Тиф, розруха, голод. «Максим» і тридцятьмівка — це все. І все ж таки викрутились. І Дніпрогес потім збудували. І Магнітогорськ, і ось цей самий завод, який я повинен тепер зривати...

Георгій Акимович на це лише поблажливо посміхнеться, я знаю. Коли він говорить про це, то говорить завжди так, ніби ми маленькі діти. Посміхнеться і скаже що-небудь про те, що то був четвертий рік війни, який виснажив не лише нас, а

й усіх, що французькі, англійські і німецькі солдати не хотіли вже воювати. І ще що-небудь у цьому плані.

Він якось сказав:

— Ми будемо воювати до останнього солдата. Росіяни завжди так воюють. Але шансів у нас все-таки мало. Нас може врятувати лише чудо. Інакше нас задушать. Задушать організованістю й танками.

Чудо?

Недавно вночі йшли повз нас солдати. Я чергував біля телефону і вийшов покурити. Вони йшли й співали, тихо, півголосом... Я навіть не бачив їх, я лише чув їхні кроки по асфальту і тиху, трохи навіть журливу пісню про Дніпро і журавлів. Я підійшов. Бійці розташувались на відпочинок уздовж дороги, на столоченій траві, під акаціями. Прикриваючи руками, блимали вогниками цигарок. І чийсь молодий, негучний голос долинав звідкись з-під дерев.

— Ні, Вась... Ти вже не кажи. Кращу за нашу ніде не знайдеш. Їй-богу... Як масло, земля — жирна, справжня.— Він навіть прицмокнув якось по-особливому.— А хліб зійде — з головою закриє...

А місто палало, і червоні відблиски стрибали по стінах цехів, і десь зовсім недалеко тріскотіли автомати — то частіше, то рідше,— і злітали ракети, і попереду невідомість і майже неминуча смерть.

Я так і не побачив того, хто це сказав. Хтось крикнув: «Приготуватись до маршу!» Всі заворушились, забрязкали казанками. І пішли до того невідомого місця, яке на карті їх командира відмічене, мабуть, червоним хрестиком.

Я довго стояв ще і прислухався до кроків солдатів, що віддалялися і затихли потім зовсім.

Є деталі, які запам'ятовуються на все життя. І не лише запам'ятовуються. Маленькі, ніби незначні, вони в'їдаються в тебе, виростають у щось велике, значне, стають немов символом.

Я пам'ятаю одного вбитого бійця. Він лежав на спині, розкидавши руки, і до губи його прилип недокурок. Маленький недокурок ще димів. І це було страшніш за все, що я

бачив до і після війни. Страшніше зруйнованих міст, розпоротих животів, відірваних рук і ніг. Розкидані руки і недоуток на губі. Хвилину перед тим було життя, думки, бажання. Зараз — смерть.

І от в тій пісні, в тих простих словах про землю, жирну, як масло, про хліб, що з головою закриває тебе, теж було щось... Я навіть не знаю, як це назвати. Толстой називав це прихованою теплотою патріотизму. Можливо, це найправильніше визначення. Можливо, це й є те чудо, якого так чекає Георгій Акимович, чудо сильніше, ніж німецька організованість і танки з чорними хрестами.

Я дивлюся на Георгія Акимовича. Маленький, жовчний, в лиснючому піджачку, він, скорчившись, сидить на сіддях, підібгавши коліна, худі й гострі. В нього бліді, тонкі руки з голубими жилками і такі самі жилки на скронях. Дома у нього, напевно, страшенне безладдя, діти його дратують, і з дружиною він свариться. Він і до війни, певно, все вважав поганим, і все його дратувало.

А ось учора на моїх очах біля нього, кроків за двадцять, вибухнув снаряд. Він шукав розрив. І, лише трохи нахилившись, тут же обмотав пошкоджене місце і потім ще перевірів увесь провід на ділянці, навкруги того місця, де був розрив.

— Ви розумієте,— казав він мені потім,— з цим заводом пов'язане все моє життя. Я прийшов сюди практикантом, доли по цих місцях люди ходили з теодолітом. На моїх очах виросла ТЕЦ і всі оці цехи. Я п'ять ночей не спав, коли встановлювали генератор номер шість,— американський, другий від вікна. Я їх знаю, як облуплених. Знаю характер і звички кожного. Ви розумієте, що означає для мене висадження в повітря? Ні, ви не розумієте... Ви військові,— вам просто шкода заводу — і все. А для мене...

Він не доказав і пішов до свого місточка.

Півтора місяця тому ми сиділи з Ігорем на карякуватій колоді над шляхом, дивилися, як відступали наші війська. Фронту не було. Були шляхи, по яких їхали машини. Їхали кудись. І люди йшли. Теж кудись...

Це було півтора місяця тому — в липні.

Зараз вересень. Ми вже десятий день на цьому заводі. Десятий день гітлерівці бомблять місто. Бомблять — значить, там ще наші. Значить, ідуть бої. Значить, є фронт. Значить, краще зараз, ніж у липні.

Біля ТЕЦ вибухає снаряд. Починається обідній обстріл. З третьої до пів на четверту, з точністю хронометра. Через півгодини треба йти лагодити мережу. Валега й Сєдих з казанками біжать по обід.

17

Днів через два, рано-вранці з'являється в нашій щілині Гольдштаб. З ним не менше десятка командирів.

Ми сидимо на приступках щілини і майструємо целулоїдні портсигари. В заводських лабораторіях тонни найрізноманітнішого целулоїду і грушева есенція, що красиво переливається у великих, на зразок аптекарських, бутлях. От ми й робимо портсигари. Пиляємо, ріжемо, скребемо, клеїмо, відриваючись лише на лагодження мережі і на обід.

— Ну що ж, будемо прощатись,— каже Гольдштаб, покручуючи в руках ігоревський мініатюрний портсигар з кришкою, що висувається.— Прийшла ваша зміна. Сапери 217-го АБ.

— А нам куди?

— На той бік. В штаб фронту — інженерний відділ.

Ну що ж, тим краще. Ми здаємо свої об'єкти і через півгодини вже йдемо по хистких дошках штурмового місточка, перекинутого через рукав Волги на острів.

З Георгієм Акимовичем ми чомусь навіть цілуємось, прощаючись. Він міцно трясє мою руку й говорить, кліпаючи очима і збираючи зморшки на лобі:

— Часто буду я згадувати наші розмови на цих приступках. Сподіваюсь, усе, що я намагався вам довести, ніколи не здійсниться. Ми після війни зустрінємось, і ви мені скажете: «Ну, хто мав рацію?» І я скажу: «Ви».

Він проводить мене до стежки, що збігає рудими урвищами до самої Волги, і довго ще махає нам своєю кепкою з гудзичком.

Ще одна людина пройшла через життя, залишила свій невеликий, але такий, що запам'ятається, слід і зникла. Напевно, назавжди.

Потім ми сидимо на лівому березі, на перекинутім розсохлім човні, дивимось на димарі Тракторного, від яких тягнеться чорними смугами дим,— він і на хвилину не припиняв працю,— і Шапіро розповідає нам, що в липні завод випускав по тридцять танків на добу, а в серпні навіть до п'ятдесяти, зараз же виключно провадить ремонт пошкоджених машин, і що частина обладнання вже вивезена на Урал, а другу збираються вивезти, якщо тільки пощастить відігнати німців звідкись, де є чи то міст, чи то якісь причали.

Ночуємо у невеличкій хатині в лісі. Весь наступний день минає в розшуках будинку лісника — орієнтир, за яким можна відшукати інженерний відділ фронту.

Штабів і тилів так багато — в кожному гайочку і ліску,— що знайти потрібний нам відділ не так-то легко. Скрізь вартові, колючий дріт, таблички: «Проходу нема».

Надвечір все-таки знаходимо. Відділ, але не будиночок. Будиночка давно вже не існує. Лише на карті — чорний прямокутничок з скісною гілочкою збоку. Відділ міститься в чотирьох землянках. В одній з них — вона так замаскована, що ми хвилини десять топчємось навколо неї,— сидить майор в страшенно товстих окулярах без оправі і в целулоїдному комірчику. Він пробігає очима зміст пакета і одразу жвавішає.

— Чудово! Просто чудово! А я вже не знав, що робити. Сідайте, друзі... Або ні, краще вийдемо. Тут і одному тісно.

Виявляється, щойно перед нами — «ви не зустрілись?» — був капітан з інженерного відділу 62-ї армії. В них не вистачає полкових інженерів. Сьогодні вночі має переправлятися 184-а дивізія, а вранці, під час бомбування, вийшли з строю інженер і командир взводу. І в діючих дивізіях зараз недобір — сержанти замість полкових інженерів. В резерві — ні душі. Скільки вже з цим Тракторним морочаться, двічі запит робили.

— Коротко кажучи... ви, певно, голодні. Ідіть у нашу їдальню, просто цією стежечкою, повечеряйте і вертайтеся сюди.

А я приготую документи. Ви встигнете піймати ще дивізію на цім боці.

Попоївши рисової каші з повидлом, заходимо до майора. Він дрібним жіночим почерком, з мистецько закрученими хвостиками біля «д», надписує конверти.

— Хто з вас Керженцев?

— Я.

— Вам окремо. В сто вісімдесят четверту. Раджу піймати її тут. Годині о восьмій вони будуть іти на переправу з Бурковського. А то завтра всю передову облазите і не знайдете.— Він простягає мені конверт, склесний з топографічної карти.

— Постарайтесь побачити дивізійного інженера, а потім уже в полк. Проте вам видніше.

Всі останні одержують спільне призначення в штаб інжвійськ 62-ї армії.

— Він на тім боці. Вчора був у Баннім яру. Зараз кудись перейшов. Але десь у тім же районі. Пошукайте.

— А в сто вісімдесят четверту не треба більше саперів?
— питає Ігор.— Ви казали, що там командир взводу вийшов з строю.

Майор дивиться на Ігоря крізь товсте скло окулярів, і очі його від цього здаються великими і круглими, немов у птиці.

— Ви — старший лейтенант. Ми вас інженером посилаємо. З інженерами в нас зараз гірш за все,— і, почухавши олівцем перенісся, додає: — Вам усім, між іншим, крім товариша, який в сто вісімдесят четверту направляєється, є рація почекати тут. Вночі з шістдесят другої представник приїде по лопати, ви з ним і поїдете. Розміщайтесь поки що де-небудь тут, під осиками.

Ми йдемо під осики.

— Ти пішки підеш? — питає Ігор.

— Дійду до регулювальника, а там побачу.

— Я тебе проведу.

Я прощаюся з Шапіро, Пенгаунісом і Самійленком. Сєдих довго мне своєю шорсткою долонею мою руку.

— Ми ще зустрінємось, товаришу лейтенант.

— Обов'язково,— навмисне бадьоро, як завжди при прощаннях, відповідаю я. Я б з радістю взяв його в свій взвод.

Через кілька хвилин він доганяє нас.

— Візьміть мій портсигар, товаришу лейтенант. Ви свій так і не встигли закінчити. А в мене добрячий, подвійний.

Він всовує мені в руку прозорий жовтий портсигар таких розмірів, що я навіть не певен, чи влізе він у кишеню,— в нього доброго півфунта тютюну ввійде. Знову тисне руку. Потім Валезі, потім знову мені. Мені шкода з ним розлучатися.

Ми мовчки доходимо до регулювальника.

— Сто вісімдесят четверта ще не проходила. Якийсь саперний батальйон недавно йшов, а то все машини,— каже регулювальник, не молодий уже, з рідкими, як у татарина, рудими вусами і великими запленими вухами.

Ми сідаємо на кузов розбитої машини й закурюємо. Сонце зайшло, але ще видно. На заводі, над Сталінградом, небо зовсім червоне, і важко сказати від чого це — від сонця, що заходить, чи від пожежі. Три чорних димових стовпи розпливаються в повітрі. Внизу вони тонкі, густі й чорні, мов сажка. Чим вище, тим вони ширше розпливаються, а зовсім високо зливаються в суцільну, довгу хмару. Вона пласка й нерухома, і хоч до неї приєднуються все нові порції диму, вона не довшає й не товщає. Ось уже більше двох тижнів стоїть вона така, спокійна й нерухома, над палаючим містом.

А навкруги золоті осики на чорному фоні, тонкі й ніжні. Дорогою проїжджають машини. Зупиняються, питають, як проїхати на 62-у переправу або хутір Рибачий, і їдуть далі. Дорога широка, роз'їжджена, вся в ромбиках і трикутниках від шин. Важко зрозуміти, де її межі і куди вона завертає. Наїжений вказівний стовп колись, мабуть, стояв обіч дороги. Зараз він на самім фарватері, і хтось на нього вже наїхав. Він похилився, і табличка з написом «Сталінград — 6 км» показує просто в небо.

— Дорога в рай,— понуро каже Валега. Виявляється, він теж не позбавлений гумору. Я цього не знав.

Підходить регулювальник.

— О-он журавлі полетіли,— тиче він брудним шкарубким пальцем у небо.— Ніякої війни для них немає. На тютюнець не багаті, товаришу командир?

Ми йому даємо закурити і довго стежимо за бісерним, наче вишитим на небі, трикутником, що пливе на південь. Чути навіть, як курликають журавлі.

— Зовсім наче «юнкерси»,— каже регулювальник і спльовує,— навіть дивитись гидко.

Ця асоціація промайнула, мабуть, у всіх нас, і ми сміємося.

— Туди чи звідти? — питає регулювальник, притримуючи мою руку, щоб припалити.

— Туди.

Він хитає головою і робить кілька затажок.

— Умгу... Невесело там, що й казати...— і відходить.

Проходять поранені. Поодинці, по двоє. Сірі, закурені, з байдужими, стомленими обличчями. Один присідає коло нас, питає, чи немає чого напитись. Валега дає йому молока з фляги. Він п'є довго й повільно. Він поранений в груди. Крізь порвану пімнастерку сіріють брудні, з плямами крові, бинти на кістлявих, порослих чорним волоссям грудях.

— Ну, а як там, на передовій?

— Паршиво,—байдуже відповідає він, з зусиллям витираючи запечені губи брудною, замазаною в кров рукою. В очах його, сірих, як і весь він, крім страшенної, смертельної втоми, нічого немає.

— Здорово натискує?

— Куди там — голови не зведеш.

Він хоче встати, але закашлюється — на губах у нього з'являється рожева піна. Знову сідає, важко дихає. В горлі чи в грудях у нього щось хлюпає.

— Людей мало... Ось що погано...

— А в місті хто? Вони чи ми?

— А хто його знає, де там місто! Горить усе... Бомбить з ранку от досі... Дай-но ще ковтнути, синку.

Він в'яло, ніби неохоче, притискується губами до шийки фляжки, і з куточків його рота тоненьким струмочком збігає

рожеве від крові молоко. Потім він встає і йде, важко волочачи ноги, спираючись на сучкувату, криву палицю.

До регулювальника під'їжджають три вершники. Я посилаю Валегу спитати — чи не з потрібної вони нам дивізії. Він іде до них і щось питає, тримаючись рукою за повідець. Повертається.

— Кажуть, сто вісімдесят четверта навпрошки до переправи пішла. Вони не з неї, але бачили бійців.

Вершники скачуть далі, підіймаючи хмару куряви.

— Ну, що ж, я піду, — каже Ігор.

— Ну, що ж, іди, — відповідаю я і простягаю руку.

Здається, треба ще щось сказати, але нічого не виходить.

— Я не прощаюсь, — каже Ігор.

— Я — теж.

Ми потискуємо один одному руки.

— Будь здоров, Валеги. Доглядай лейтенанта гарненько.

— Обов'язково... Аякже.

— Ну, я пішов.

— Всього, Ігорьок.

— Ага... У мене твій складений ніж, здається, лишився.

— Хіба?

— Вчора я в тебе брав, як хліб різали, — він нишпорить у кишенях. — Ось він, за підкладку завалився.

Ігор простягає ніж — Валегин трофей, золінгенівський розкішний ніж з двома лезами, штопором, шилом, викруткою і ще з цілим набором всіляких інструментів.

— Ну, тепер все. Бувай здоровий.

— Бувай здоровий.

І він відходить своєю звичайною, невимушено-лінькуватою ходою, зсунувши пілотку на потилицю і засунувши руки в кишені.

Невже й з ним я вже ніколи не побачусь?

На переправі, як і завжди, важко щось зрозуміти. Коні, повозки, гармати з передками, машини, що задкують у темряві. І люди. Людей найбільше. Вони стикаються, сваряться, віднімають щось одне в одного. Хтось на когось наїхав. Забули якісь ящики. Шукають якогось Стеценка. Чекають катера. Лають його. Уже давно повинен бути і досі немає.

Вантажаться одразу дві дивізії — сто вісімдесят четверта і ще якась, двадцять дев'ята, здається.

І в усьому цьому сум'ятті треба знайти якогось дивінженера, чи командира дивізії, або начальника штабу, вручити пакет і чекати дальших розпоряджень. А розпоряджень, напевно, ніяких і не буде. У всіх і так голова іде обертом: і гармати всі треба навантажити, і боєприпаси, і коней, і людей не розгубити, і взагалі якого чорта ви лізете, коли бачите, що робиться!

Я знаходжу інженера, але не того, командира полку, але теж не того — з двадцять дев'ятої.

Хтось сіпає мене за рукав.

— Слухай, друже, ліхтарика немає?

— Є.

— Посвіти, дорогий, а то з ніг збився. Карту дали, а що в цій темряві побачиш...

Смутно бачу лише масивну постать у тілогрійці, на грудях теліпається автомат.

— Давай під човен заліземо. Дві хвилини тільки... Їй-богу.

Під човном тісно і смердить гнилим деревом. Засвічую ліхтарик. Горить він тьмяно — батарея кінчається. У чоловіка виявляється велике, важке обличчя з широко розставленими очима і м'ясистими губами. На комірі шпала. Силкуючись, витягає карту з пухлої від паперів, обтягнутої резиновою планшетки.

— Розберись тут, — тикає він брудним нігтем у червоний нерівний трикутник на карті. — Карта називається! Білий ква-

драт замість заводу. Що тут збагнеш! — останні слова він завершує довгою, загонистою лайкою.— Повинні дивізію міняти. Казали, на переправі представник буде. Дідька лисого! Ні душі. Тепер шукай цей трикутник у місті. КП їхне — дивізійне. Ні орієнтира тобі, нічого.

Питаю, з якої він дивізії. Виявляється, комбат 1147-го полку 184-ї дивізії.

— Це у вас сьогодні інженера вбито?

— У вас. Цигейкіна. А що?

— Я на його місце присланий.

— Ну! — Капітан з великим обличчям навіть зрадів.— От і добре. Поїдеш з нами. Я сам лишився як палець. Комісар у медсанбаті, а начальник штабу вночі нічого не бачить...

Ми вилазимо з-під човна.

— Почекай хвилинку. На коней гляну. А то знаєш цих старшин...

Він зникає, ніби тане в натовпі. Я шукаю Валегу. Він притулився біля чийхось ящиків і мирно спить, підбгавши ноги, щоб не відтопали. Дивовижне в нього вміння спати за будь-яких обставин. Сідаю поруч. З ріки тягне легкою, заспокійливою прохолодою. Чути запах риби й нафти. Поблизу топчуться коні, брязкають збруєю. Десь, зовсім уже далеко, все ще розшукують Стеценка.

Місто горить. Навіть не місто, а весь берег — скільки сягає око. Важко навіть сказати, чи це пожежа. Це щось більше. Так, мабуть, горить тайга — цілі тижні, місяці, на десятки, сотні кілометрів. Клубочиться багрове небо. Чорний, ніби випиляний лобзиком, силует задимленого міста. Чорне й червоне. Іншого немає. Чорне місто і червоне небо. І Волга червона. «Наче кров»,— майнуло у голові.

Полум'я майже не видно. Лише в одному місці, вниз за течією, стрибають короткі язички. І проти нас — пом'яті, мов паперові, циліндри нафтобаків, опалі, роздавлені газом. І з них полум'я — могутні протуберанці, які відриваються і губляться в важких, фантастичних, що повільно клубочаться, хмарах свинцево-червоного диму.

В дитинстві я любив роздивлятися старий англійський журнал періоду війни чотирнадцятого року. В ньому не було ні початку, ні кінця, зате були надивовижу цікаві малюнки — великі, на цілу сторінку: англійські Томмі в окопах, атаки, морські битви, піністі хвилі, і міноносці, що таранять один одного, смішні, схожі на етажерки, ширяючі в повітрі «блеріо», «фармани» і «таубе». Важко було відірвати очі.

Але найстрашніше було величезне, на двох середніх сторінках, до здригання похмуре зображення палаючого від німецьких бомбардувань Лувена. Тут і полум'я, і клуби диму, схожі на вату, і люди, що біжать кудись, і зруйновані будинки, і прожектори в зловісному небі... Це так страшно й заворожливо, що несила було перегорнути сторінку. Я незчисленну кількість разів перемальовував це зображення, розмальовував кольоровими олівцями, фарбами, маленькими грудочками крейди і розвішував потім ці малюнки на стінах. Мені здавалося, що нічого страшнішого й величнішого бути не може. Зараз я пригадую цей малюнок. Він непогано був виконаний. Я до цього часу пам'ятаю на ньому кожну деталь, кожний закруток на клубах диму, і мені раптом стає цілком ясно, яке безсиле, в певних випадках, мистецтво. Жодними клубами диму, жодними язиками полум'я, що лижуть небо, і зловісними відсвітами не передаси того відчуття, яке в мене зараз, коли я ось сиджу на березі перед палаючим Сталінградом.

На тому березі точиться бій. Трасуючі черги кулеметів і автоматів стеляться по самому березі. Невже німці берега дістались? Кілька довгих черг перелітає через Волгу і губиться на цім боці.

Звідкись із-за спини стріляє «катюша». Розпечені снаряди неквапно пливуть, обганяючи один одного в тремтливій від заграви небі і вдаряють у протилежний берег. Вибухів не видно. Видно лише спалахи. Потім долинає тріск.

Хтось поряд зі мною смачно спльовує й задоволено покректує. Тільки тепер помічаю, що поряд з нами покотом лежать бійці.

— Ти мерина встиг підкувати? — питає хтось.

— Устиг. А ти?

— Лютика встиг, а вороному лише дві передні. У нього якась рана. Ніяк не дається.

Приходить комбат. Важко дихає.

— Їй-богу, збожеволієш від цих переправ. Років на п'ять постарієш,— він голосно ськається.— Був генерал. Ясно сказав: зараз ми, а потім двадцять дев'ята. На хвилинку тільки відійшов від причалу, а вони вже свої ящики навалили. Артилерію, ти бачиш, переправили, а боєприпаси на цім боці лишили. А хто їм заважав? Я ось з кожною гарматою снаряди везу. Господи, знову цей чорт!

Комбат швидко кудись відходить. Чути, як когось лає. Повертається.

— Ну, гаразд, все це пусте. На той бік якимсь переправимось. Важливо, як там...

Виявляється, що полк одержав наказ до двох нуль-нуль закінчити переправу, а до чотирьох нуль-нуль змінити вже майже неіснуючу на тім березі дивізію в районі «Метиз» — Мамаїв курган. Зараз уже перша година, а жоден батальйон ще не переправився. На тім боці лише сапери, розвідники і опергрупа штабу. Командир полку і начальник штабу, здається, теж там. Головне, треба всю артилерію сорока п'яти й сімдесяти шести, додану батальйонові, до світанку переправити на передову, на пряму наводку.

— Добре,— кажу я,— даси мені дві роти і петеерівців, а сам, з одною ротою, переправляй артилерію. У тебе поскільки чоловік на роту?

— Чоловік по сто.

— Розкішно. Домовились, значить. Мені лише точно місце призначення дай.

— Та ось цей трикутник проклятий на карті. Одверто кажучи, я гадаю, що там нікого вже немає. В дивізії тій чоловік сто, не більше. Два тижні вже на тім березі воюють...

І, голосно сплюнувши, він знову біжить з кимсь лаятись. Голос у нього такий, що, мабуть, і на тім боці чути.

Приходить катер. Він маленький, низенький, ніби навмисно сховався в воду, щоб його не було видно. На буксирі

бокаста, незграбна баржа з довгим стерном, що стирчить догори.

Катер довго не може причалити — задкує, хурчить, бризкає гвинтом. Нарешті, скидає східці. Довгим ланцюжком обережно сходять на берег поранені. Їх багато. Дуже багато. Спершу ходячі, потім на ношах. Їх несуть кудись у кущі. Чути гудки машин.

Потім вантажать ящики. Закочують гармати. Тупочуть коні по східцях. Один провалюється, його витягають з води і знову ведуть. Усе йде, всупереч сподіванням, спокійно й організовано.

Ми відчалюємо, коли вже починає світати. Суцільна маса чогось невиразного за нашою спиною перетворюється в легке мереживо осикового ліска. Ми стоїмо, щільно притиснувшись один до одного. Хтось дихає мені часником просто в обличчя. Глухо стукотить десь під ногами машина. Хтось лузає насіння, голосно спльовуючи. Валега, спершись ліктями на шинель, перекинута через борт, дивиться на палаюче місто.

— Велике воно все-таки,— каже хтось за моєю спиною,— як Москва.

— Не велике, а довге,— поправляє чийсь хлопчачий голос,— п'ятдесят кілометрів уздовж. Я був до війни.

— П'ятдесят?

— Точнісінько, від Сарепти до Тракторного.

— Ого!

— Що ого?

— Війська треба багато, щоб утримати. Дивізій десять, а то й п'ятнадцять.

— А ти гадаєш, тут менше? Щоночі перекидають.

Катер обминає гостру, майже непомітну в темряві, косу. Десь над нами з свистом пролітає міна. Ударяється позад нас, у воду.

— Не подобається фріцові, що їдемо, в Волгу зіпхнути хоче.

Хлопчачий голос сміється.

— А чого ж йому хотіти? Звичайно, зіпхнути. Рус буль-буль...— І знову сміється.

— Фріцові багато чого хочеться,— встряє хтось третій, судячи з голосу, літній,— а нам ніяк уже далі не можна... До краю вже дозадкували. До самого краю землі. Куди вже далі...

Чути, як хтось когось ляпає по шинелі.

— Правильно, папаша. От оце по-нашому, по-моряцькому. Самі вже ніяк купатися не поліземо. Надто вода холодна... Правда?

І всі сміються.

Намагаюь повернути голову. Це дуже важко — я стиснутий з усіх боків. Скошеним оком бачу лише білі плями облич і чиєсь вухо. Під'їжджаємо до берега.

19

Катер знову ніяк не може підійти впритул до причалу. Зіскакуємо просто в воду, каламутну й холодну.

На березі носять якісь ящики. Ними завалений увесь берег. Під ногами плутаються ланцюги, троси. На ящиках і просто на землі поранені — мовчазні й похмурі, тиснуться один до одного.

Берег ріки плаский, піщаний. Далі — високе, майже вертикальне урвище. І над усім червоне, завалене димом небо. Стріляють зовсім близько, наче за спиною. Стає холоднувати, і я надягаю шинель.

Комбат — виявляється, його прізвище Клишенцов — кричить на когось, хто не так повернув гармату.

— Ну якого біса ти її лафетом уперед сунеш? Клепки не маєш, чи що, теляча голово...

Бійці чалапають по воді з кулеметами, мінометами, мінами, що теліпаються на спині й на грудях. Збираються в гуртки на березі. Звичайно, закурюють. Клишенцов підбігає до мене. Він зовсім уже охрип.

— Бери четверту й п'яту й рушай! А я гармати вивантажу. І одразу за вами... Зв'язкового тільки пришлеш, щоб даремно не блукати. Сидорко такий у мене є — все знайде. Спитаєш у Фарбера, командира п'ятої роти,— і, притя-

гши до себе, шепоче в вухо: — Кажуть, від тої дивізії нічого не лишилось. Постарайся наших розвідників знайти. Вони там... В бій без мене не вплутуйся,— він соває мені в руку флягу.— На, підкріпись на дорогу.

Горілка приємно обпалює горло і гарячим струмком тече всередині.

Командири збирають людей. Один — довготелесий, сутулуватий, в короткій, до колін, шинелі, в окулярах. Його прізвище Фарбер. Очевидно, з інтелігентів,— «зважаючи», «власне кажучи», «я схильний думати». Другий — Петров, тонецький, щуплявий, зовсім хлопчик. Мене це не дуже тішить.

Ідемо вздовж берега, в бік міста. Ноги грузнуть у піску. Присідаємо, коли свистять міни. Бійці йдуть мовчки, насилу переставляючи ноги, важко дихаючи, притримуючи руками міни, що теліпаються сюди й туди. Вони сьогодні пройшли до сорока кілометрів.

Назустріч групи поранених — по двоє, по троє, поодиноці, йдуть, спираючись на гвинтівки. Питають, де переправа.

Кулі свистять над самою головою. Булькають у воду. Трасуючі високо підстрибують і гаснуть у повітрі.

— Де фріци? — питають бійці у стрічних.

Ті непевно махають у той бік, куди ми йдемо.

— Недалеко... Ближче як до дому...

Проходимо повз якусь білу будівлю. Напевно, водокачка; від неї тягнуться труби. Потім дорога підіймається вгору. По ній тягнуть униз гармату.

— Куди? — питаю.

Ніхто не відповідає.

— Куди гармату тягнете?

— А ти хто такий? Не бачиш, що робиться? Фашистам, чи що, залишати?..

Виймаю пістолет.

— Повертай назад...

— Куди?

Хтось у розстебнутій шинелі, в пілотці, що з'їхала на потилицю, штовхає мене в груди.

— Бачили ми таких... герой! Не звертай уваги, Кацура! Тягни!

Відчуваю, що мені раптом не вистачає повітря і щось сти-скує горло.

Кулі б'ють уже по самому берегу.

Наверху дороги — звідси видно лише задраний шлагбаум, повалений стовп і мотки скрученого дроту — з'являється кілька постатей. Приткнувшись до стовпа, вони стріляють, потім біжать униз.

Хтось зачіпає мене плечем і чортихається.

Я повертаюсь і б'ю з розмаху в біле, стрибаюче передо мною обличчя.

— Назад! — кричу я на все горло так, що в мене дзвонить у вухах, і біжу нагору по дорозі.

Німці, виявляється, зараз же по той бік залізниці. Колія йде майже самим краєм високого берега. На фоні чогось палаючого застигли ряди цистерн. Звідкись справа, з-під коліс, строчить наш кулемет.

Пролізаю попід вагоном. Шинель чіпляється за щось і тріщить. Страшенно заважає вона, плутається поміж ногами. Притиснувшись обличчям до рейки — вона приємно холодить, — намагаюсь розгледіти, де німці.

Перпендикулярно до колії — вулиця. Брукована, рівна, як стріла. Ліворуч — нафтобаки. З одного клубочиться дим. В стіні три великі діри від снарядів з рваними краями. Наче рани. Праворуч — обгорілі сараї, обгороджені колючим дротом.

Німці, очевидно, сидять у баках — звідти несуться вогнишки куль: червоні, білі, зелені. Цокають об цистерни.

Думка працює неймовірно чітко. Кулеметів у них, здається, два і, по-моєму, ручні. Мінометів нема. Це добре. Фарберові треба вдарити зліва — просто на баки. Мені — по дорозі — в обхід баків, праворуч. Кулемети стріляють в лоб. Треба встигнути пробігти через дорогу і далі — вздовж кам'яної стіни.

Фарбер відповзає. Повзе незграбно, якимось бочком, припадаючи на праву сторону.

Кулі клацають об цистерну над самою головою. Тонкий, зігнутий струмочок гасу б'є в рейку передо мною, і я відчу-

ваю на обличчі дрібні, як з пульверизатора, бризки. В небо шугає ракета. Освітлює баки, сараї, кам'яну стінку. Неприродно танцюють тіні, коротшають і видовжуються. Ракета падає десь за нами. Чутно, як шипить...

Пора... Я закладаю пальці в рот — свисток свій я загубив ще під Куп'янськом. Мені чомусь здається, що свистить хтось інший, десь тут поряд.

Біжу просто на бак з трьома дірками. Справа й зліва кричать. Тріскотять автомати. Хтось з тріпотливими стрічками безкозирки біжить поперед мене. Ніяк не можу його догнати. Баки десь зникають, і я бачу лише стрічки. Вони страшенно довгі, мабуть, до пояса.

Я теж щось кричу. Здається, просто «а-а-а-а». Бігти чомусь легко й весело. Вказівний палець до болю в суглобі притискує гачок.

Знову з'являються баки, але інші — менші, з трубами, що звиваються, мов змії. Труб багато, і через них треба стрибати.

За баками — німці. Вони біжать назустріч нам і теж кричать. Чорні стрічки зникають. Замість них — сіра шинель і розкритий рот. Теж зникає. В скронях починає стукотіти. Чомусь болять щелепи.

Німців більш не видно.

Попереду — білі з залізними ґратами ворота. Ось добіжу до них і сяду, а потім далі... Але я не можу спинитись. Ворота вже позаду, а передо мною асфальтова доріжка і якісь корпуси.

Потім я лежу на животі і ніяк не можу всунути магазин в автомат. Руки тремтять. В пазу щось застряло.

— Перебило автомат... Візьміть ось цей...

Здається, Валега, але я не маю часу обернутися.

Крізь сітку — я лежу біля низенької кам'яної стінки, з дрібною, як у пташарнях, натягнутою сіткою — знову видно, як біжать німці. Їх багато. Вони біжать через заводський двір, стріляють з своїх чорних автоматів, притискуючи їх до животів, і це схоже на якийсь безглуздий феєрверк. Німці навіть стріляють трасуючими кулями.

Випускаю цілий магазин, потім другий. Феєрверк зникає. Стає раптом тихо. Я п'ю воду з чиєїсь фляги і ніяк не можу відірватись.

— Оселедець, чи що, їли, товаришу лейтенант? — каже хтось, притримуючи флягу, чубатий, в тільняшці і матроській безкозирці.

Я допиваю воду. Ніколи, здається, такої смачної й холодної не пив. Шукаю Валегу. Він тут же, набиває магазин. Маленькою золотою купкою лежать патрони збоку. Поряд з ним кругловидий хлопець поквапливо, затяжка за затяжкою, докурює бичок. Плює на нього і вдавлює в землю.

Попереду двір — асфальтований, зовсім гладенький заводський двір. За ним — звалище заліза, паровоз з розбитими вагонами і якась біла будівля на зразок залізничного блокпоста з балкончиком. Позаду теж двір — пустий і великий.

Місце паскудне: ні окопатися, ні схватися — один лише низенький кам'яний парканчик з сіткою.

Треба захопити будку й залізо, це ясно. Тут нам не всидіти.

Я передаю наказ Фарберу й Петрову. Вони теж біля стінки праворуч і ліворуч від мене. Хлопець у тільняшці втикає капсулі в круглі з великими насічками гранати.

— О... правильно... — підморгує він чорним примруженим оком. — Я цю будку знаю. Розкішна будка. І підвальчик такий, як треба!

— Ти був там?

— Всю ніч просиділи. Поки фріц не вигнав. Звечора ще прийшли. Розвідка. Шукали КП.

Засовує гранату в кишеню, другу — за пояс.

Фарбер дає знак, що в нього все готове. Трохи пізніше — Петров. Гітлерівці починають стріляти з кулеметів звідкись зліва. Окопались уже, значить, наволоч. Треба квапитись, поки й інші не обізвались.

Хлопець у тільняшці, пригнувшись, наче на старті, — одна нога відставлена, друга зігнута, — куточком ока, напруженого, немиготливого, дивиться на мене. На лівій руці, трохи нижче від ліктя, щось накопote, здається, ім'я.

Даю сигнал.

Щось миготить — темне й швидко, обдає вітром. Зі стінки сиплеться штукатурка. Сітка дрижить, немовби по ній сильно вдарили. Хлопець у тільняшці біжить просто до будки, розмахуючи автоматом. До будки метрів шістдесят, двір абсолютно рівенький..

І раптом увесь він заповнюється людьми, зеленими, чорними, смугастими, вони біжать, кричать. Хлопець у тільняшці вже біля будки. Зникає в дверях. Німці безладно стріляють. Потім перестають. Видно, як вони біжать. Їх легко впізнати по широких, без поясів, шинелях.

Все це відбувається так швидко, що я нічого не встигаю збагнути. Навкруги пусто. Я й Валега. І чиясь пілотка на сірому асфальті.

Перелазимо через сітку. Зігнувшись, біжимо до будки. Посеред двору троє чи четверо вбитих. Всі лежать ниць. Облич не видно.

Коло будки довга траншея, вона губиться десь у залізі. Стрибаємо в неї. Хтось нишпорить у кишнях убитого німця.

— Ти що робиш?

Боєць, не підводячись, повертає голову. Двоє сірих маленьких очей на вугруватуому, смуглявому обличчі здивовано дивляться на мене.

— Як що? Фріца обшукую.

Він хапливо засовує щось у кишеню, плутаючись у ланцюжку. Очевидно, годинник.

— Геть звідси, щоб і духу твого не було тут!

Хтось штовхає мене у плече.

— Та це ж мій розвідник, лейтенант. Тихіше трохи...

Я обертаюсь. Хлопець в тільняшці з сигарою в роті.

Очі в нього вузькі й недобрі. Блищать під пасмом чуба.

— А ти хто?

— Я? — Очі його ще більше звужуються, а на шорстких загорілих щоках бігають жовна. — Командир пішої розвідки. Чумак.

Якимсь невловним порухом губ сигара перекидається в другий куточок рота.

— Зараз же припини цей кабак... Зрозуміло?

Я говорю повільно й неприродно спокійно.

— Збери своїх людей, розстав пости. Через п'ятнадцять хвилин прийдеш і доповіси. Ясно?

— А ви хто такий, що наказуєте?

— Ти чув, що я сказав? Я — лейтенант, а ти — старшина.

От і все. І щоб ніяких трофеїв, поки не дозволю.

Він нічого не відповідає. Пильно дивиться. Обличчя в нього вузьке, губи тонкі, щільно стиснуті. Пасмо чуба звисає навкіс просто на очі. Стоїть, розставивши ноги, засунувши руки в кишені, трохи похитуючись назад і вперед.

Так ми стоїмо і дивимось один на одного. Якщо він зараз не обернеться й не піде, я вийму пістолет.

Цвік-цвік... Дві кулі влучають просто в стінку окопу між мною й ним. Я присідаю навпочіпки. Одна з куль дзигою крутиться коло моїх ніг, ударившись об щось тверде. Розвідник навіть не ворухнувся. Тонкі губи його ледь пересмикуються, і в очах світиться насмішка.

— Не сподобалось, лейтенант?

І лінивим, звичним рухом зсунувши маленьку безкозирку на самі очі, повільно, не кваплячись, повертається і йде, злегка похитуючись. Зад його щільно обтягнутий і трохи випнутий.

Двоє бійців тягнуть по траншеї кулемет. Траншея вузька, і кулемет ніяк не може пролізти.

— Якого біса ви тут возитесь, дорогу лише захаращуєте! — кричу я на них, і мене дратує, що вони мовчать і тільки очима кліпають.

Вони встають і тиснуться до стінки, щоб пропустити мене.

— Ну, чого стали? Тягніть далі...

Обидва зразу хапаються за станину і намагаються протиснути кулемет далі. Я перелізаю через нього і йду по траншеї.

— Наче з цепу зірвався...— долинає до мене голос одного з них.

Я звертаю праворуч. Бійці вже копирсаються в землі. Петров метушиться, покрикує на бійців, ніяк не може встановити кулемет — він чогось весь час скочується.

Петров ще дуже молодий. Недавно, мабуть, з училища. Тоненька шийка. На ногах теліпаються широченні чоботи.

— Ну як, на вашу думку, товаришу лейтенант, добре? — питає він, підсунувши під кулемет якийсь ящик. Дивиться запитливими, нестерпно голубими очима.

— Гарзд, буде й так.

— А другий у мене там, за тим заворотом. Хочете подивитись? Звідти весь насип видно.

Йдемо туди. Звідти справді добре видно. Німці сидять за насипом. Іноді мелькають каски.

Присівши навпочіпки, я пишу донесення. Четверта й п'ята роти і взвод піших розвідників зайняли оборону по західній околиці заводу «Метиз». Людей стільки-то, боєприпасів стільки-то. Останню цифру я дещо зменшую, хоч так чи інакше розраховувати сьогодні на те, що підкинуть боєприпаси, важкувато.

Сидорко, той самий, якого рекомендував мені Клишенцов, проворний, ледь косоокий, схожий на китайча, — ледве встигає засунути донесення в пілотку, як німці починають атаку.

Звідкись з'являються танки. Шість штук. Повзуть праворуч, з-за насипу. Там, здається, міст є — звідси не видно. А в нас лише чотири протитанкові рушниці і десятків два гранат. Де ділась гармата? Я зовсім забув про неї. Невже знову втекли? Вся надія тепер на залізо. Може, танки й не перелізуть...

Поруч мене засмаглий бронейник з русявими, закрученими вусиками, що надають йому молодцюватого вигляду. Йому, очевидно, душно. Він по черзі скидає з себе все — тілогрійку, гімнастерку, сорочку. Лишається голий, виблискуючи білою, гладенькою спиною.

В траншеї тісно й незручно. Весь час переповзають, б'ються коліньми, чортихаються.

Танки йдуть просто на нас...

Погано, що нема телефону. Важко зрозуміти, що де діється.

Танки, спинившись перед залізом, відкривають вогонь. Снаряди падають десь позад нас. Напевно, болванки — вибухів

не чути. Звідкись справа долинає голос Чумака, різкий і гортанний. Гука якомусь Ванюшці, щоб дали йому протитанкових гранат.

— В підвалі... В кутку... де чайник стоїть...

Один танк перебирається все-таки через залізо. Брязкає гусеницями. Хитаючись з боку на бік, повзе просто на нас. Добре видно чорний огидний хрест. Напівголий бронебійник цілиться, розставивши ноги і впершись задом у стінку траншеї. Пілотка впала, і на британській голові — біле, незагоріле кружало.

Підіб'є чи не підіб'є?

Хрест усе наближається...

Хтось кричить мені в саме вухо. Ні чорт! не можу розібрати.

— Що таке?

— Німці обходять зліва. Піхота їхня лівіш від паровоза пішла...

— Чому ж кулемети мовчать? Адже там два кулемети. Я біжу вздовж траншеї. Біля кулемета Петров і ще хтось. Заїло. Не пролазить стрічка.

— Чому другий кулемет мовчить?

Голубі дитячі очі ладні заплакати.

— Їй-богу, не знаю. П'ять хвилин тому...

— Гранати! Давай гранати!

Кулі свистять над самою головою.

Я кидаю гранати одну за одною. Німецькі, з довгими ручками. Шарпаю за шнурок і кидаю через бруствер. Ворог вже біля самих окопів. Кричать...

Чому кулемет не працює?

«А-а-а-а-а!...»

Щось валиться на мене... Я відскакую, з розмаху б'ю гранатою... Більш у мене нічого немає в руках. Щось важко осідає на дно траншеї. Я кидаю ще чотири гранати. Це останні — більше нема. Де автомат, чорт забери?

Хочу вихопити з кобури пістолет — ремінчик зачепився. Ніяк не вилазить. Чорт!

І раптом... тиша!

Біля моїх ніг хтось у сірій шинелі уткнувся обличчям у куток траншеї. Перед окопами — нікого. Невже відбили?

Я біжу по траншеї назад. Бійці клацають затворами. Петров біля кулемета.

— Все гаразд, товаришу лейтенант. Працює!

Голубі очі сміються весело, по-дитячому.

— Бачили, як відсікли? Зразу побігли...

Обернувшись до кулемета, він дає чергу. Тоненька шийка його трясеться. Яка вона тоненька! І глибока западина заду. І комір широкий... Ось так, певно, ще недавно стояв він коло дошки й кліпав своїми добрими голубими очима, не знаючи, що відповісти вчителеві.

— А чому той не працює? Він, на мою думку, до вас має теж деяке відношення.

Голубі очі зняковіло опускаються додолу.

— Я зараз піду взнаю, товаришу лейтенант.

Він зводиться, спираючись на ствол кулемета. Руки в нього теж тоненькі, дитячі, з ластовинням.

— Мені здається...

Очі його раптом спиняються, ніби побачив щось незвичайно цікаве, і весь він повільно, якимось боком, сідає на дно.

Ми навіть не чули пострілу. Куля влучила просто в лоб, між бровами.

Його відтягують. Безпомічно підстрибують по землі ноги — тоненькі, в надто широких чоботях. Біля кулемета вже другий. Шия в нього товста й червона. Командиром роти призначаю політрука. Іду до білої будки.

Німці мовчать. Мабуть, готуються до наступної атаки.

По траншеї тягнуть убитих. Вони заважають зараз живим. Складають у бокову щілину. Два бійці, зігнувшись, несуть когось. Я відступаю вбік. Білі гладенькі руки з загорілими, наче в рукавичках, кистями волочаться по землі. Обличчя не видно. Воно в крові. Голова теліпається. На маківці білий кружок від пілотки. Впізнаю бронebійника з вусиками. Теж кладуть у щілину на когось, в замазаних кров'ю штанях, з-за обмотки витикається алюмінієва ложка.

Я не встигаю дійти до білої будки. Німці знову атакують. Відбиваємо... Потім — знову...

Так триває до обіду. Двадцять-тридцять хвилин відпочинку — перекур, набивання патронів, шматок хліба за цоку — і знову... Знову сірі постаті, крик, тріскотня, безладдя.

Один раз «хейнкелі» високо, з піднебесся, — ми навіть не помічаємо їх, — бомблять нас. Але бомби падають на німців. Бійці сміються.

Сидорка все ще нема. І двох інших, посланих пізніше, теж нема. Можливо, потрапили під бомбування. В повітрі ні на хвилину не вщухає гудіння моторів. З вишки добре видно, як стелеться біла хмара понад берегом.

По обіді звідкись починає стріляти наша артилерія. Б'є по насипу. Кілька випадкових снарядів влучають і в наші екопи. Фашисти не вгамовуються. Але танки не проходять. Той, з хрестом, так і застряв на залізі — підбили. Напосідають міномети. У нас багато вбитих і поранених. «Легких» відправляємо на берег. «Тяжких» переносимо в підвал будки, просторий, з залізобетонним перекриттям.

Години до дев'ятої німці видихаються. О десятій все заспокоюється. Зрідка лише цокотять кулемети.

20

В підвалі нестерпно накурено. Дим клубочиться. Коптить гніт у тарілочці. Поранені — ними забитий увесь підвал — просять води. Води нема. Доводиться носити з Волги, а дорогою все розпивають.

Валега дає шматок хліба й сала. Їм без усякого апетиту.

Чумак приходить у розрізаній тільняшці, скуйовджений. Сідає на стіл. На мене не дивиться. Стягає тільняшку через голову. На грудях у нього, мускулистих і засмаглих, синій орел з жінкою в кігтях. Під лівим соском — серце, проткнуте кинджалом, на плечі — череп і кісті. Нижче від ліктя — маленька наскрізна дірочка, майже без крові. Кість, мабуть, ціла, кість працює. Маруся — санінструктор, страшенно

рум'яна, товстощока, з двома зав'язаними ззаду жовтенькими кісками — перев'язує рану.

Розвідники сьогодні підбили два танки. Одного — Чумак, другого — той самий вугруватий розвідник, через якого в нас вийшла сутичка.

Я питаю Чумака, чому він ні про що не доповідає.

— А про що доповідати?

— Про сьогоднішній день. Про втрати. Існує в армії такий порядок — доповідати після бою.

Чумак поволі обертається. Я не бачу його обличчя. Блищить спітніла, з глибоким видолинком вздовж хребта, спина.

— День — самі бачили — сонячний, а втрати — ну які ж утрати? Безкозирку загубив, от і все. Будуть ще питання?

— Будуть. Тільки не тут. Вийдем на хвилинку.

— А там кулі. Вбити може.

Я ковтаю пілюлю і йду до виходу, він — теж.

Прихилившись плечем до одвірка, жує цигарку.

— Знаєте що, товаришу лейтенант? Давайте по-мирному. Не чіпайте розвідників. Їй-богу, краще буде.

— Краще чи гірше — то інше питання. Скільки у вас людей?

— Двадцять чотири. Як було, так і лишилось. А розвідників раджу...

— Танк хто підбив?

— А хто б не підбив — хіба не однаково?

— Ви підбили?

— Ну, я... Не ви ж...

— Розкажіть, як ви його підбили.

— Їй-богу, спати хочеться. Після війни про танки поговоримо.

— Рекомендую вам запам'ятати, що я зараз за комбата.

— А я звідки знаю?

— От я вам і кажу.

— Комбат — Клишенцов. Крім того, я підлягаю лише командирові полку і начальникові розвідки.

— Їх зараз нема, тому ви повинні підлягати мені. Я заступник командира полку по інженерній частині.

Чумак скоса дивиться на мене своїм гострим оком.

— Замість Цигейкіна, чи що?

— Так, замість Цигейкіна.

Пауза. Плювок через губу.

— Що ж... Ми з саперами завжди душа в душу.

— Сподіваюсь, що й надалі так буде.

— Сподіваюсь.

— А тепер розкажіть про танки. Як прізвище того, другого, що підбив?

— Корф.

— Рядовий?

— Рядовий.

— Це його перший танк?

— Ні, четвертий. Перші три біля Касторної.

— Нагороджений?

— Ні.

— Чому?

— А дідько його знає, чому. Матеріал подавали...

— За годину дасте мені новий матеріал. Про нього. І про інших теж. Ясно?

На цьому розмова закінчується. Провадиться вона в найстриманіших тонах.

— Дозвольте йти, товаришу заступник командира полку по інженерній частині?

Я нічого не відповідаю й спускаюся вниз. Все тіло ломить. Ріже очі. Мабуть, від диму. Страшенно все-таки накурено.

Складаю донесення. Поруч, поклавши голову на руки, спить Фарбер. Вія забіг на хвилинку взяти тютюну і доповісти про втрати. Та так і заснув над розкритим портсигаром з недокуреною цигаркою в руці. В кутку хтось тихо розмовляє, пахкаючи цигаркою. Чути лише окремі фрази:

— А в мене якраз заїло... Каблуком довелось відбивати. Прошу патронів у Павленка. А він лежить, уткнувшись обличчям у землю, і сіре щось тече...

Потім раптом з'являється Ігор. Стоїть передо мною й сміється. І вусики в нього не маленькі, а як у того бронебійника,

хвацько закручені коло куточків рота. Питаю, як він сюди потрапив. Він нічого не відповідає і тільки сміється. І на грудях у нього синій орел з жінкою в кігтях. Просто на гімнастерці. І в орла примружені очі, і він теж сміється. Треба, щоб він перестав сміятися. Треба зірвати його з гімнастерки. Я простягаю руку, але мене хтось тримає за плече. Тримає й трясє.

— Лейтенант... лейтенант...

Я розплющую очі.

Неголене обличчя. Сірі, холодні очі. Рівний, костистий ніс. Волосся зачесане під пілотку. Найзвичайнісіньке стомлене обличчя. Надто холодні очі.

— Прокинься, лейтенант, чуба спалиш.

Тарілка з гнотом біля самої моєї голови нестерпно копить.

— Чого вам треба?

Чоловік з сірими очима скидає пілотку й кладе її поруч на стіл.

— Моє прізвище Абросимов. Я начальник штабу полку. Я встаю.

— Сидіть, — переходить він раптом на «ви». — Ви лейтенант Керженцев? Новий інженер замість Цигейкіна, так я зрозумів з вашого донесення?

— Так.

Він проводить рукою по обличчю, по очах, деякий час, не кліпаючи, дивиться на чадний гнотик. Відчувається, що він так само, як і ми, смертельно втопився.

Я доповідаю обстановку. Він слухає уважно, не перебиваючи, колупаючи ніггем дошку стола.

— Петрова, кажете, значить, убито?

— Так. Снайпер, мабуть. Просто в лоб.

— Так-с... — Нижніми зубами він покушує верхню губу.

— Втрати загалом досить значні. Убитих двадцять п'ять.

Поранених до півсотні. Один кулемет вийшов з ладу. Осколком ствол перебило.

— А сусіди хто?

— Зліва другий батальйон нашого ж полку. Справа ж...

Я замислююсь. Фарбер мені казав, але в мене випало з голови.

— Справа сорок п'ятий, товаришу капітан,— вставляє Чумак. Він стоїть тут же побіч, закладши руки в кишені.— Від них представник приходив. Ми з ним стик уточнювали.

— Сорок п'ятий...— задумливо каже Абросимов і встає. Застібає тілогрійку.

— Ну, що ж, Керженцев. Пройдемося по обороні, а потім... потім доведеться тобі батальйон приймати.

Він пильно, ніби оцінюючи, дивиться на мене. Застібає ґудзики. Вони великі і ніяк не пролазять у петлі.

— Клишенцова — комбата — вбито. Бомбою. Пряме влучання. Доведеться тимчасово командувати батальйоном. Нічого не поробиш...

І — обернувшись до Чумака:

— Хімікові ногу відірвало. На той бік повезли. Ну, пішли, інженере. Комбате, точніше...

Лише коли ми виходимо, я помічаю, що в кутку пораються зв'язкові — двоє, з золотенькими, вирізаними з консервної банки, зірочками на пілотках.

Виходимо нагору. Біля входу вартувий. Я його вже знаю. Його прізвище Калабін. У нього велика родима пляма на щоці. Він добрий стрілець. На моїх очах чотирьох убив. Він з-під Костроми, і дома в нього дружина скоро має родити.

Надворі холоднувато. Я вдихаю на повні груди свіже нічне повітря. Небо чисте й зоряне. Велика Ведмедиця над Мамаєвим курганом. Десь над головою одноманітно, наче мотоцикл, торохкотить кукурузник. Немов на одному місці тупцює. Придивившись, розрізняю силует. Він летить до Мамаєвого кургану. Праворуч, напевно, над «Червоним Жовтнем», висять ракети — до десятка. Вони осипаються золотим дощем іскор. Стрілянини жодної. Тиша.

Ідемо по траншеї. Закутані в шинелі постаті. Гвинтівки на брустверах. Кукурузник бомбить уже десь за Мамаєвим курганом — видно спалахи. Мацають небо німецькі прожектори. Підбиті танки — три штуки все-таки підпалили за день — все ще горять, і противний їдкий дим стелеться над нашими окопами. Вітер у наш бік несе.

Прощаюсь з капітаном на лівому фланзі, біля пробоїни в стіні. Далі починається другий батальйон.

— Ну, дивись, комбате, не підкачай. Завтра знову «сабантуй»... А патронів пришлем. До ранку вже гармати будуть. З ними все-таки веселіш.

І йде разом зі своїм зв'язковим у бік напівзруйнованого корпусу. Там, здається, КП сусіда.

Деякий час видно ще, як вони перестрибують через залізо. Потім зникають.

Прихилившись до бруствера, дивлюсь у бік німців. Там тихо й темно. В одному лише місці щось, ніби вогник. Сплахує й гасне. Необережний спостерігач який-небудь. А може, так — тліє щось.

До чого ж тихо...

А завтра знову «сабантуй»... Літаки, крик, тріскотнява.

Сьогодні все-таки стримали. Лише в одному місці відтигнули німці — у Фарбера, на самому правому фланзі. Метрів на сорок. Доведеться перекинути туди горбоногого лейтенанта з його взводом. Рамов, чи що, його прізвище. Бойовий наче хлопець. Мені він сьогодні сподобався. А годині о третій — контратакуємо...

Я йду в підвал.

Біля будинку вже інший вартовий — маленький, плащ-намет в нього волочиться по землі. Його я не знаю.

Сваряться в телефон зв'язкові.

— «Мармур»! Я — «Граніт». Як чути? «Мармур», «Мармур»! Сучий син, знову прикурювати пішов. «Мармур», «Мармур»!

Жовтіє солома в кутку. Валега, звичайно, потурбувався. Завалюсь зараз. Дві години, цілих дві години буду спати... Як убитий.

— О другій розбудиш, Валега. Чверть на третю.

Відповіді не чую. Уткнувшись у чийсь м'який, теплий живіт, від якого тхне потом, я вже сплю.

Частина друга

1

За все своє життя не пригадую такої осені.

Минув вересень — ясно-голубий, по-травневому теплий, з чарівними ранками й задумливими фіолетовими сутінками. Вранці скидається у Волзі риба, і великі кола розбігаються по дзеркальній поверхні ріки. Високо в небі курличуть, пролітаючи, запізнілі журавлі. Лівий берег із зеленого стає жовтим, потім червонувато-золотистим. На світанку, до перших залпів нашої артилерії, він ніжний, мов акварель.

Повільно й неохоче розходиться туман. Деякий час він тримається застиглою молочною пеленою над самою рікою, потім зникає, розтанувши в прозорім ранковім повітрі.

І задовго до перших променів сонця б'є перша далекобійка. Переливчасто розкочується луна над дрімливою ще Волгою. Потім друга, третя, четверта і, нарешті, все зливається в суцільнім, урочистім гулі ранкової канонади.

Так починається день. А з ним...

Рівно о сьомій, безмежно високо, одразу оком і не вловиш, з'являється «рама». Поблискуючи на віражах у ранкових косих проміннях шибками кабіни, довго, старанно кружляє вона над нами. Настирливо вурчить своїм особливим, переривчастим, всім нам добре знайомим по звуку, мотором і повільно, ніби фантастична двохвоста риба, пливе до себе на захід.

Це — вступ.

За ним — «співуни». «Співуни», або «музиканти» по-нашому, «штукас» по-німецькому, — червононосі, лапаті птиці, що наче готуються щось схопити. Бочком яюсь, косим ланцюжком пливуть вони в золотистому осінньому небі посеред ватяних розривів зенітних снарядів.

Ледве протерши очі, покашлюючи від вранішньої цигарки, вилазимо з своїх землянок і, примружившись, стежимо за першою десяткою. Вона визначає увесь день. По ній ми дізнаємось, який у німців за розписом квадрат, де сьогодні буде дрижати земля, де не буде видно сонця з-за диму й куряви, на якій ділянці всю ніч ховатимуть убитих, ремонтуватимуть пошкоджені кулемети й гармати, копатимуть нові щілини й землянки.

Коли ланцюжок пропливає над нашою головою ми полегшено зітхаємо, скидаємо сорочки й поливаємо один одному на руки з казанків.

Коли ж передній, ще не долетівши до нас, починає перевалюватися на праве крило, ми забуваємось у щілини, лаємось, дивимось на годинники — господи боже мій, до вечора ще цілих чотирнадцять годин! — і, скосивши очі, лічимо бомби, що свистять над головою. Ми вже знаємо, що кожний із «співунів» тягне під своїм черевом від одинадцяти до вісімнадцяти бомб, скинуть вони їх не всі зразу, зроблять ще два чи три заходи, психологічно розподіляючи дози, і що в останнім заході особливо застрашливо загудуть сирени, а бомби скине лише один... А може, навіть і не скине, а тільки погрозить кулаком.

І так триватиме цілий день, аж поки сонце не сховається за Мамаєвим курганом. Якщо не бомблять — лізуть в атаку. Якщо не лізуть в атаку — бомблять.

Час від часу прилітають важкі «юнкерси» і «хейнкелі». Їх відрізняють по крилах і моторах. У «хейнкелів» крила заокруглені, у «юнкерсів» — обрубані і мотори з фюзеляжем в одну лінію, наче гребінець.

Вони плывуть високо, кутом уперед, і бомби свої, світлі й важкі, скидають лівово, врізнобій, навіть не пікіруючи. Тому ми їх і не любимо, ці важкі «юнкерси»: ніколи не знаєш, куди скинуть бомби. І залітають завжди з боку сонця, щоб очі сліпило.

Цілий день дзвенять у повітрі "месери", парочками рискаючи понад берегом. Стріляють з гармат. Іноді скидають по чотири невеликі акуратненькі бомбочки — по дві з-під

кожного крила — або довгі, схожі на сигари ящики з тріскачками — протипіхотними гранатами. Гранати розсипаються, а футляр довго ще перекидається в повітрі. Потім ми перемо в ньому білизну. Дві половинки — зовсім як ночви.

Ранками, з першим промінням сонця, несамовито гудуть, проносяться над головами наші «ілюші» — штурмовики — і майже зараз же повертаються, продірявлені, безхвості, мало не зачіплюючи нас колесами. Повертається половина, а то й менше. "Месери" довго ще кружляють над Волгою, а десь далеко, за Ахтубою, чорніє сумний гриб догоряючого літака.

Позадиравши до болю в хребті голови, ми стежимо за повітряними боями. Я ніяк не можу вгадати, де наші, а де німці — маленькі, чорненькі літаки крутяться, як божевільні, високо в піднебессі... Тільки Валега ніколи не помиляється, в нього око гостре, мисливське — на будь-якій височині МіГ від "месера" відрізняє.

А дні стоять один від одного кращі, голубі, безхмарні, самі справжні льотні. Хоч би хмара насунула, хоч би дощ пішов. Ми ненавидимо ці сонячні, ясні дні, це застигле голубе повітря. Ми мріємо про сльоту, хмари, дощ, про осіннє, хмуре небо. Але за весь вересень і жовтень ми лише один раз бачили хмару. Про неї багато говорили. Піднісши вгору обślinений палець, ворожили, куди вона посуне, але вона, проклятуща, пройшла стороною, і наступний день, як і попередній, був ясний, сонячний, пронизаний літаками.

Один лише раз, на початку жовтня, німці дали нам перепочинок — два дні: матеріальну частину, мабуть, чистили. Крім "месерів", літаків не було. В ці два дні купали в ночвах бійців і міняли білизну. Потім знову почалося.

Гітлерівці рвуться до Волги. П'яні, осатанілі, в пілотках набакир, з засуканими рукавами. Кажуть, перед нами есе-сівці — не то «Вікінг», не то «Мертва голова», не то ще щось страшніше. Кричать, мов оглашенні, поливають нас дощем куль з автоматів, відкочуються, знову лізуть.

Двічі вони мало не вигонять нас з «Метиза», але танки їхні плутаються в залізному мотлоху, розкиданому навколо заводу, і це нас рятує...

Так триває... біс його зна скільки... п'ять, шість, сім, а можливо, й вісім днів.

І раптом — стоп. Тиша. Перекинулись правіше — на «Червоний Жовтень». Довбають його з повітря й з землі. А ми дивимось, висунувши голови з щілин. Аж тріски летять. А тріски — це десятитонні залізні балки, ферми, верстати, машини, казани... Третій день стоїть оранжево-золотиста хмара куряви над заводом. Коли дме північний вітер, вся ця хмара навалюється на нас, і тоді ми виганяємо всіх бійців з землянок, бо німецької передової не видно, а вони, сучі сини, можуть ударити під шумок.

Але загалом спокійно, тільки міномети працюють та наша артилерія б'є з того берега. І ми сидимо коло своїх землянок, куримо, лаємо фашистів, війну, авіацію і тих, хто її вигадав. «Посадив би я цих винахідників Райтів у сусідню щілину, цікаво, що б заспівали». Потім гадаємо, коли ж упаде останній димар на «Червоному Жовтні». Позавчора їх було шість, вчора три, сьогодні лишився один — продірявлений, з відбитою верхівкою, стоїть собі і не падає на зло всім.

Так минає вересень.

Іде жовтень.

2

Мене викликають з «Мармуру» по телефону до «тридцять першого» — командира полку, майора Бородіна. Я його ще не бачив. Він на березі, там, де штаб. Під час висадки йому пом'яло гарматою ногу, і на передовій він ще не бував.

Я знаю лише, що в нього густий, низький голос, і німців він чомусь називає турками. «Тримайсь, Керженцев, тримайсь,— гуде він у телефон,— не давай туркам завод, понатужся, але не давай». І я натужуюсь з усіх сил і тримаюсь, тримаюсь. Іноді й сам не розумію, як ще тримаюсь,— з кожним днем людей стає все менше й менше.

Але зараз це все позаду. Третій день спочиваємо. Навіть чоботи скидаємо на ніч... Чи надовго тільки?

Проте нащо ворожити? Взявши з собою Валегу, йду на берег.

Майор живе в малюсінькій, мов курник, підбитій вітром землянці. Немолодий уже, з сивими скронями, вигляд у нього добродушно-батьківський. На одній нозі — чобіт, на другій — калоша. П'є чай з хлібом і часником. Покректує. Такі люблять дітей. І діти їх люблять. І заважають їм, смикають їх, і змушують погойдувати себе на колінах.

Майор уважно слухає мене, з шумом сьорбаючи чай з великого розмальованого кухля. Здоровою ногою відсовує стілець, що стоїть поруч. Простягає м'яку руку.

— Ось ти який, значить. А я чомусь думав, що ти великий, кремезний, — голос у нього зовсім не такий розкотистий і низький, як у телефонній трубці. — Чаю хочеш?

Я погоджуюсь — давно не пив справжнього чаю.

Ординарець приносить чайник і чашку, таку ж велику й барвисту. Складаним ножем відрізує скибочку лимона. У мене навіть слинка тече. Майор підморгує маленьким, глибоко посадженим оком.

— Бачиш, як живем. Не те, що ви на передовій. Лимончиком зустрічаємо.

Деякий час мовчки п'ємо чай, похрускуючи цукром. Потім майор перекидає кухоль догори дном, кладе на нього крихітний шматочок цукру, що лишився, і, відсунувши вбік, акуратно змітає зі столу крихти.

— Ну, так як же там у тебе? Га, комбате?

— Та нічого, товаришу майор, тримаємось поки що...

— Поки що?

— Поки що.

— І довго, ти думаєш, це «поки що» триватиме?

В голосі його з'являється якась інша інтонація, не зовсім уже батьківська.

— Поки люди і боеприпаси є, гадаю, будемо триматися.

— Гадаю, поки... Це нехороші слова. Не військові. Про птицю знаєш, яка думала довго?

— Про індика, чи що?

— Саме так, про індика. — Він сміється куточком ока. —

Куриш? Кури. Добрячий. «Гвардійський», чи що, зветься.

Він підсовує пачку, що лежить на столі, і розглядає малюнок. Під червоним скісним написом біжать червоні солдати в касках, за ними червоні танки, а над головами червоні літаки.

— Хіба не так в атаку ходите? Га?

— А ми більше відбиваємо, ніж ходимо, товаришу майор.

Майор посміхається, потім обличчя його стає раптом серйозним, а м'які, трохи в'ялі губи стають твердішими і різкішими.

— Багнетів скільки в тебе?

— Тридцять шість.

— Це активних?

— Так, активних. Крім того, зв'язківці, зв'язкові, госпзвод на березі, чоловік шість на тім березі з кіньми. Всього з півсотні набереться. Ну, ще мінометники. Чоловік сімдесят усього буде.

— Тридцять шість і сімдесят. Цікаво виходить. Половина на половину... Погано.

— Погоджуюсь: погано. Я вже хотів ту шістку до себе забрати, а коней медсанбатові підкинути, та ваш помічник не дозволив — по сіно, каже, повинні їхати.

Майор гризе наконечник люльки. Люлька в нього велика, зігнута, погрижена.

— Інженер за освітою? Так?

— Архітектор.

— Архітектор... Палаці, значить, різні, музеї, театри...

Так, чи що?

— Так.

— От і мені палац збудуєш. Сапер наш — Лисагор... Ти його ще не знаєш? Познайомлю. Один палац збудував уже було, та Чуйков, командуючий, зайняв. От і живу в цій норі, після кожної бомби землю з-за коміра витрушую.— Майор знову посміхається, зібравши зморшки навколо очей.— Ну, а міни і різні там спіралі Бруно знаєш, звичайно?

— Знаю.

— Цим і будемо зараз займатися. Прийдуть комбати, поговоримо. А поки що кури, — поштовхом пальця він підсовує мені пачку.— Комбата на твоє місце вже запросив та от не

шлють. А без інженера як без рук. Лисагор — хлопець нічого, та в кресленнях і схемах — ні бе ні ме... Буває таке.

Десь рвуться бомби. Звуку не чуто, лише у вухах щось неприємно давить, і полум'я в лампі тривожно миготить.

Потім приходять комбати й інші командири.

Нарада триває недовго, хвилин двадцять, не більше. Бородін говорить. Ми слухаємо, дивимось на карту.

Виявляється, дільниця, яку займає наша дивізія, найширша — кілометрів півтора вглиб. Ліворуч від нас вузьенька смужка вздовж самого берега — тринадцята гвардійська, Родимцевська. Тягнеться майже до самого міста, до пристаней, тоненькою, не ширше двохсот метрів, звивистою стрічкою. Праворуч, на «Червонім Жовтні» — тридцять дев'ята гвардійська і сорок п'ята. Це їм, значить, зараз дістається. Червона лінія фронту проходить на карті якраз по білій плямі заводу. Далі ще дві-три дивізії, і кінець. Це — все. Все, що лишилось на цім березі. П'ять чи шість кілометрів на півтора. І півтора — це ще в найширшому місці. В центрі міста — німці. Тракторного на карті нема, але десь там, кажуть, ще одна наша дивізія приліпилась, Гороховська, здається.

Вночі сьогодні повинна переправитися дев'яносто друга бригада. Вона вже билась у Сталінграді. Тепер повертається після десятиденного формування. Місце її між нами й Родимцевим. Нам треба посунутись трохи праворуч і дещо стиснутись. Це непогано.

Але з «Метизом» мені доведеться розпрощатися. Там буде перший батальйон. Мені припадає дільниця між «Метизом» і східним кінцем звивистого яру на Мамаєвім. Найгірша дільниця. Рівна і майже без траншей. Підходи всі прострілюються. Вдень про зв'язок з берегом не може бути й мови. На попередній моїй дільниці підходи теж прострілювались, але там було багато траншей та різних баків і будівель. Це все-таки полегшувало зв'язок.

Так, пощастило Кандіді, командиру першого батальйону. На готовеньке сідає. А мені... Чорт його знає, де й КП собі вибрати. Нічого схожого на нашу симпатичну білу будку з підвалом немає.

Майор говорить поволі, спокійно, трохи навіть буркотливо. Не випускає люльки з рота. Водить по карті великим пальцем.

— Завдання просте — закопатися, облплатитися дротом, обкластися мінами й триматися. Місяць, два, три — поки не скажуть, що далі робити. Зрозуміло? Мамаїв зайняти весь ми не в силі. Але те, що маємо, віддавати не можна.

Майор відривається від карти й пильно дивиться на мене своїми маленькими, глибоко запалими очима.

— У тебе найтрудніше, Керженцев. Основа виступу в твоїх руках. Другий бік — у сорок п'ятого полку. В цих двох місцях німці й будуть рватись, щоб відрізати наш перший батальйон і за одним заходом два батальйони сорок п'ятого. Вони теж на Мамаєвим. А людей більше не буде. Розраховуйте на те, що є. Поповнення — тільки дірки затулити. Та й що то за поповнення — хлопчаки.

Вийнявши з рота люльку, він спльовує додолю, розтирає ногою.

— У тебе старих скільки лишилось, Керженцев?

— Чоловік п'ятнадцять, не більше. З них чоловік десять матросів.

— Непогано ще. У Синицина й Кандіди й того нема. А це наш кістяк. Зважте. Марно не губіть. Лопати є?

З лопатами — кепсько. Ідучи з формування, дивізія не встигла одержати інженерного майна. А те, що по дорозі в селах узяли, іржаве й негодяще, в перші ж два дні поламалось. Кирко-мотиг зовсім нема. З дня на день чекаємо інженерну літучку-склад, але вона застрягла десь на тім березі, і ми копирсаємось знайденим серед руїн старим мотлохом.

— Обіцяють сьогодні міни підкинути, товаришу майор, — встає з кутка неголений лейтенант у розстебнутій тілогрійці. — Я вчора з начальником армійського складу говорив. З тисячу протипіхотних нам дадуть. А протитанкові не раніш, як через тиждень.

Майор махає на нього рукою, — знаю, мовляв, сідай.

— Натискуйте на окопи зараз. Поки нема саперних лопат, викручуйтеся піхотинськими, нічого не вдієш. У тебе,

Синицин, більше, ніж у інших, я пам'ятаю, і дільниця легша. Віддаси половину Керженцеву. Все. Ага, Лисагор, — лейтенант у тілогрійці виструнчується, — сьогодні до вечора план оборонних робіт щоб у мене був. Керженцев допоможе. Через кілька днів з тебе вимагати буду!

Майор встає, показуючи цим, що товктися більше тут немає чого, і так накурили — дихнути нічим.

3

На березі підходить до мене Лисагор.

— Дозвольте відрекомендуватись, — лейтенант Лисагор, командир саперного взводу тисяча сто сорок сьомого стрілецького полку сто вісімдесят четвертої стрілецької дивізії.

Голос гучний, звичний до рапортів. Вітання за всіма правилами — пальці вкупі, передпліччя й долоня в одну лінію, сильний ривок униз. Обличчя трохи пом'яте, неголене. Очі розумні, хитруваті. Сам кремезний, міцний. На вигляд — років з тридцять.

— Будівництвом моїм цікавитесь? Справжній метробуд. П'ятий день довбаємо.

Він бере мене за лікоть.

Кроків за двадцять від землянки майора сапери копають тунель в крутій волзькій кручі — довгий, метрів на десять, ніяк не менше. Формою літери Т.

— Праворуч для майора, ліворуч для начштабу, — пояснює Лисагор. — Три на чотири, уявляєте? А там, лівіше, ще один — для опергрупи й комісара. А людей всього вісімнадцять. Разом з сержантами. І щоб на післязавтра готове було. Ловко?

Бійці довбають кирками твердий, як камінь, ґрунт. Двоє довбають, двоє виносять землю відрами, двоє кріплять ліс. На землі стоїть копилка. Смердить кіптявою, потом і сирію землею.

Лисагор сідає навпочіпки, прихилиється спиною до дерев'яного кріплення. Закурюємо.

— Одну таку вже викопали. Дошками обшили. Пічечку в кутку поставили. От цей ось вусач — помкомвзвод мій, все

своїми руками зробив — і піч, і димарі. На всі руки майстер. Лампу дволітрову з зеленим абажуром дістали. Майор уже намічав, де ліжко поставити. А Чуйков прийшов, сів на стілець, спитав, скільки землі над головою, а її метрів дванадцять, і довелося нашому майорові розпрощатися з квартирою, а саперам все починати заново. От воно як на війні, товаришу лейтенант. А людей — кіт наплакав.

— А я от теж хотів у тебе попросити... чоловік хоч би з п'ять.

Лисагор насторожується.

— Нащо?

— Чув, що майор казав недавно про міни?

— Це нехай дивізійні роблять. На те вони й існують. А наша справа КП, НП. Їх сто, а нас вісімнадцять. І так цілими добами не сплять. Та й міни ці, знаєш, коли будуть...

— Ти сам казав, що тисячу пропонували.

— Казав, казав... Чого тільки не накажеш. На те він і начальник складу, щоб брехати. Не знаєш, чи що, їх?

— Гарзд. Не будемо сперечатися. Організуй мені за завтрашню ніч п'ять чоловік, своїх чи чужих, решта мене не цікавить.

Лисагор сопе, копирсає фінкою землю між ногами.

— От завжди так — організуй, зроби, завтра на ранок, сьогодні на вечір... А ким і як — ніхто не питає. За ніч я батальйону родити не можу. Бачиш, спини які в людей, хоч викрути.

Я встаю.

— Ну, що ж, доведеться майорові доповісти — сапери на бліндажах зайняті, оборону укріпляти нікому.

Лисагор теж устає.

— От упертий який... Гарзд, не йди. Пришлю людей. Та робити їм там нічого буде. Тобі ще тижнів два траншеї копати.

— Траншеї — траншеями, а міни — мінами. Завтра увечері пришлю людей.

— По що? По міни?

— А то по що ж?

Лисагор не відповідає. Зігнувшись, вилазить з тунелю.

— Ходімо на повітря, поки фріців нема.

Сонце спіпить очі. На березі — наче мурашник. Щось копають, носять, будують. Приліпившись до кручі, димлять кухні. Сохне білизна. Сяють мідні гори снарядів з червоними, синіми, жовтими головками. Ящики з патронами. Мішки. Знову ящики. Знівечена гармата без ствола. Підбита «катюша». Розбухла коняча туша, обліплена мухами.

Ліворуч — напівзатонула баржа. Самі ребра стирчать. І на них, на тих ребрах, мов кури на сідалі, четверо бійців сорочки перуть. Весело регочуть, бризкаються, виблискуючи спинами.

А небо голубе, сліпуче, без єдиної хмаринки. І білосніжна церквочка з зеленою гостроверхою банею визирає з позолоченого осикового ліска на тому березі. Там теж багато людей. Метушаться й повзають по зовсім білому від яскравого сонця пляжу. Час від часу беззвучно розквітають пишні букети мінних вибухів. Потім долинає звук. Люди розбігаються. Перечекавши кілька хвилин, знову сповзаються, знову метушаться.

Невелика шлюпка, мов водяний жучок, борсається коло берега. Течія сильна, і її зносить праворуч. Швидко, швидко мелькають весла.

— Зараз стріляти почнуть,— каже Лисагор і виймає з кишені коробку з-під зубного порошку. Скручує цигарку.

Хвилин через дві недалеко від човна злітає вгору білий фонтан.

— От диваки — навпростець пруть,— каже Лисагор, акуратно зализуючи цигарку і всипаючи в неї розсипану на долоні махорку.— Тільки вимотаяться і німцям роботу полегшать. Пливли б за течією, приціл довелось би весь час міняти.

— За течією пливтимеш — до фріців потрапиш,— каже хтось за моєю спиною.

Сапери, поспиравшись на лопати, теж стежать за човном.

Фонтанів стає все більше й більше. Човен несамовито махає веслами.

— Поганий мінометник, — авторитетно заявляє кощавий, вузькогрудий боєць, що стоїть поруч. — Вчора з третього разу тріски розлетілись.

— Вчора й човен разів у п'ять більший був, — відповідає хтось другий хрипким, повільним басом, — і вантажу гора, ледве сунувся.

Одна міна вибухає майже біля самісінького човна. Човен тільки стрибає на хвилях, і на кілька секунд припиняється махання веслами.

— Зараз кулемет почне, — спокійно каже Лисагор, затуляючись цигаркою і пускаючи кільця. — Як пить дати — застрочить.

І майже відразу навкруги човна з'являється ціла серія маленьких фонтанчиків, що іноді зовсім зливаються.

Всі навколо замовкають. Човен перестає махати веслами.

— От, наволоч... — вихоплюється в когось за мою спиною, — доконають-таки...

На березі і навколо нас майже всі стежать за човном. Весла знову починають мелькати. Але не чотири, а двоє. Мабуть, одного поранено або вбито.

Шлюпка вже на середині ріки. Зараз вона якраз проти нас. Знову починає міномет.

— Метрів п'ятдесят лишилось, а там уже фріцам не видно буде.

— Ну, натискай, натискай, хлопці!

Частота вибухів досягає свого найвищого ступеня. Просто незрозуміло, як човен ще цілий. Щоправда, його дуже несе, і фонтани весь час відстають.

Хтось на самім березі кричить скільки сили:

— Давай, давай, давай!

І раптом, мов по команді, фонтани зникають. Дві чи три міни ляскають ще по воді, але човен уже далеко від них. Бійці розходяться, добродушно й задоволено лаються.

Лисагор шпурляє недокурки.

— Отак і доставляють нам харчі й боєприпаси. Бачив? А ви там на передовій — давай, давай патрони!

На весь правий берег, виявляється, працює лише одна переправа, шістдесят друга, — два катери з баржами, решта

загинули. А з півночі не пройдеш — заміновано. За ніч встигають максимум шість разів обернутися, від сили — сім, а це для восьми чи десяти дивізій — крапля в морі. Доводиться власними засобами доставляти.

— В нашій полку ціла флотилія є,— каже Лисагор,— п'ять шлюпок, три плоскодонки і понтон. Було штук п'ятнадцять, та з ладу повиходили. Старі. Течуть. І осколками січе. Понтон — зовсім як решето. Троє моїх увесь час сидять, конопатять,— він скоса позирає на мене.— А ти кажеш міні ставити. Сьогодні вночі ще людей в сорок п'ятий послати треба. Вчора в нас дві шлюпки вкрали. Ех! І набридло ж усе це... Ходім до мене...

І ми рачки залазимо в крихітну, мов собача конура, Лисагорову землянку.

— Бачиш, як живемо? Швець — без чобіт. Сам копав...

Скісний промінь сонця вузенькою стрілкою встромлюється в шинель, освітлює закопчені казанки, консервні банки і приколоте до стінки фото повної дівчини в береті.

Звідкись з-під прибитого до стінки столика, які бувають у вагонах, з'являється чверточка горілки.

Цокаємось кухлем об пляшку.

— А ми на передовій один лише раз горілку одержували,— кажу я.

Лисагор посміхається, тре долонею неголену бороду.

— До передової півтора кілометра, а в мене склад під боком. Та й бійців у мене чоловік п'ять непитущих,— він підморгує.— Взагалі розраховуйся ти скоріше із своїм батальйоном та берись за інженерство. Побачиш, як заживем. Зі мною не пропадеш. Майора нашого я як облупленого знаю. З півслова розумію. Чудовий старий. Запальний іноді, правда, але за півгодини все забуває. Тільки землянки хороші любить — є такий гріх. Мало не килими йому подавай. А так — жити можна. Ще будеш?

Він дістає ще одну чверточку.

— От закінчу ці два тунелі і для себе почну робити. Куди це годиться? Люди просто на березі сплять, а через місяць

— зима. Побачиш, які хороми будуть до твого приходу. Пальчики оближеш...

Я дивлюся на ходики, що висять на стіні, з замком замість гирі.

— Правильні?

— Правильні. Та ти не квапся, товаришу лейтенант... Встигнеш іще натішитися передовою, — він поплескує мене по коліну. — Ти не ображаєшся, що я з тобою на «ти»? Фронтова звичка. Я навіть з Абросимовим на «ти», а він капітан. Між іншим, — Лисагор знижує голос, нахилиється до мене і дихає просто в обличчя, — небезпечний хлопець. Людей не шкодує. З вигляду спокійний, а в справі — окріп. Зовсім голову губить. Кипить і з плеча рубає. Але ти не піддавайся. Умій тримати себе.

Відкинувшись назад, він витягає ноги. Хрускає пальцями. Я ставлю кілька спеціальних питань. Він відповідає без запинок. Сміється. Два передніх зуби у нього вищерблені.

— Перевіряєш? Еге? Ну, на цьому ділі я собаку з'їв. Кадровик все-таки. Халхин-Гол, Фінляндія... Ех, лейтенанте, лейтенанте, не знаєш ти ще мене, їй-богу, переходи скоріше на берег. Побачиш, як зі мною жити. Апельсин хочеш? У мене цілий ящик. І печиво є... Все, що хочеш, є.

Я перебиваю його:

— Скільки, ти кажеш, у тебе чоловік у взводі?

— У мене? Вісімнадцять, я — дев'ятнадцятий. Молодець до молодця. Теслярі, столярі, пічники. Навіть кравець і перукар. А швець — у Москві такого не знайдеш. Ось чоботи на мені — що скажеш? Каблучок, носок, підйомчик... Залюбуєшся. І годинник є. Отой, з вусами, сержант. І червонодеревник...

— А з мінною справою як вони?

— І з мінною, звичайно, знайомі. Але взагалі це не наша справа. НП, КП — наша, а міни хай батальйон ставить. А взвод — дай боже. Не скаржусь. Попрацюєш — побачиш. Сам на формуванні відбিরав. В армії такого не знайдеш. Слово честі!..

Я встаю.

— Людей твоїх, значить, завтра жду.

Лисагор теж устає, злегка похитуючись.

— Ну, і впертий же ти, лейтенанте. Далися тобі ці мінні поля. Свої тільки підриватися будуть... Ну, та гаразд уже, пришло.

— Непогано було б, якби й сам заглянув.

— Цього не обіцяю. Не обіцяю. Сам бачиш, скільки роботи. Тунелі, човни... Міни ось ще сьогодні одержувати треба. Я помкомвзводу пришло, Гаркушу. Славний хлопець. З заплющеними очима мін тобі понатикає.

— Мені-то не треба, а ось перший і третій батальйони зовсім без саперів...

Притримуючись рукою за столик, Лисагор кілька секунд дивиться на мене вже трохи посоловілими очима.

— Знаєш, що я тобі скажу, товаришу лейтенант?.. Голови у комбатів є... нехай і думають ними... А моє діло маленьке — накази виконувати. Теж — діти маленькі... Ляжуть в оборону — сапер, заміновуй! В наступ — сапер, розміновуй! В розвідку — сапер, уперед, міни шукай... А ну їх до біса...

— Як знаєш. Ти поки що інженер. Сам вирішуй, як краще. Бувай здоровий.

— Бувай... Візьми на дорогу пару вітамінчиків.

Він всовує мені в кишеню тілогрійки два холодних, шорстких, сліпучо-яскравих апельсини.

— Чекаю, отже, цими днями.— І навздогін:— З Клавою познайомлю.

І сміється дрібним розсипчастим сміхом.

4

Вночі міняємо позиції. Я кваплюся закінчити все до дванадцятої, доки зійде місяць. Але німці підпалюють два сараї — вся моя дільниця освітлена, як удень. Перехід через це триває майже всю ніч. Кулемет з-під мосту стріляє майже без перерви. Передчуваю, що багато клопоту буде з цим кулеметом — він перерізує всі мої шляхи. Під ранок там з'являється ще й гармата. А відповідати я не маю чим —

патронів ледве-ледве на день вистачить. Так і перебираюсь, прикриваючись ротними мінометами. До вісімдесятидвохміліметрових немає мін. Прошу підтримки у нашої полкової артилерії. Але і в них з боєприпасами скрутно — лише разів три за ніч стріляють.

Дільниця препогана. Перерізана високим залізничним насипом. Він звивається вздовж підніжжя кургана. Заставлений вагонами. З лівого флангу майже не видно правого, лише горішню частину яру. Окопів, траншей — ніяких. Бійці, на місце яких ми приходимо, туляться по якихось ямках і вирвах, прикрившись різним залізним брухтом. Вздовж яру, по той бік насипу, щось, що нагадує окопи, все-таки є, правда, без найменших ознак ходів сполучення.

— Ні, це не «Метиз». Там з одного краю до другого майже не зігнувшись пройти можна.

Дільниця сама по собі не велика для нормального батальйону, якихось шістсот метрів, але в мене всього тільки тридцять шість чоловік. Було чотириста, а стало тридцять шість.

Шукаю собі КП, хоч би тимчасовий, щоб поставити телефон. Суцільні руїни, обгорілі сараї, підвалів жодних. Виручає Валега. Знаходить під насипом добре замасковану залізобетонну трубу. Але в ній якісь артилеристи.

Довготелесий лейтенант з маленькою борідкою, що стирчить у всі боки окремими волосинками, зустрічає мене в штики.

— Не пущу — та й годі... Нас і так тут п'ять чоловік. А ти ще цілий штаб тягнеш.

Але я не схильний до дипломатичних переговорів. Наказую встановити телефон, старшому ад'ютанту — писати донесення. Артилеристи лаються, не хочуть зсовувати свої ящики, кажуть, що поскаржаться. Пожарському, начальнику артилерії. А я Пожарського не знаю.

— Розташовуйтесь, хлопці, та й усе... І ні з місця, доки не скажу.

Зв'язківцям більше нічого й не треба. Протягши нитку, вони влаштовуються просто на кам'яній долівці і викликають уже якісь там свої «незабудки» й «тюльпани».

Харламов, старший ад'ютант, він короткозорий і завжди все губить,— загубив, звичайно, найпотрібнішу папку і всім заважає, порпаючись під ногами.

— Напевно, там забув, на старому КП,— бурмоче він собі під ніс, спантеличено озируючись.

Дивна риса в цієї людини — завжди і скрізь щось забувати. За час нашого знайомства він устиг уже загубити шинель, три каски і власний гаманець. Про олівці й ручки уже й говорити не доводиться.

Годині о п'ятій приходять командири рот.

— Ну, як? — питаю.

Карнаухов — командир четвертої роти, що замінив убитого Петрова,— знижує широченними плечима.

— Розтикав поки що. Кулемети ще нічого, а бійці... Доведеться день пересидіти як-небудь, уже світає, а вночі за лопати візьмемось... В таких окопах довго не всидиш.

У Карнаухова низький, трохи глухуватий голос. Говорить затинаючись. Можливо, просто слова підбирає. А загалом він мені подобається.

Прийшов він до нас днів десять тому. Великий, незграбний, з густими бровами, що зрослися на перенісці, сіроокий, з мішком за плечима. Зігнувшись, насилу протиснувся в низенькі, вузькі двері.

Ми саме обідали. Суп із сушеної картоплі й сухарі. Він відмовився й попросив води. Випив з апетитом величезний кухоль, витер губи, посміхнувся.

— Увесь ваш запас, мабуть, вивув.

І спитав, де знаходиться його рота.

— Та ви посидьте, очухайтесь спершу.

Він знову посміхнувся, ніби вибачаючись, і витер долоною змокрілий, з червоною смужечкою від кашкета лоб.

— Цілий місяць у госпіталі очухувався. На три кіло поправився. Тютюну ось на дорогу не дали. А без тютюну самі знаєте, як...

Я дав йому закурити. Він скрутив цигарку нечуваних розмірів.

Я поставив кілька звичайних при першому знайомстві запитань. Він спокійно, небагатослівно відповідав, присівши в кутку на власний мішок. Потім підвівся, пошукав очима, куди кинути недокурок, і, так і не знайшовши потрібної попільнички, викинув його за двері.

— Ну? Хто мене поведе?

Увечері я одержав від нього акуратне донесення з додатком стрілецьких карток на кожний кулемет і схемою розташування огневих засобів противника.

Наступного дня він відбив у німців втрачену нами напередодні дільницю траншей, втративши при цьому лише одного чоловіка. Коли я ввечері забрався до нього в бліндаж, не по-фронтальному чистенький, з дзеркальцем, бритвою й зубною щіточкою на полиці, він сидів і писав щось у покладенім на коліна зошиті.

— Лист додому, чи що?

— Ні, так... Пусте...— зняковів і спробував устати, нагнувши голову. Зошит він поквалливо засунув у кишеню.

«Мабуть, вірші»,— подумав я і більше не питав.

Цієї ж ночі його рота викрала у німців кулемет і шість ящиків з патронами. Бійці казали, що він сам по кулемет ходив, але коли я його спитав, він тільки посміхнувся і, не дивлячись у вічі, сказав, що все це вигадки, що він ніколи не дозволить собі цього і що взагалі командир роти по кулемети не ходить.

Зараз він стоїть передо мною, трохи зсутулений, неголений. Я знаю, що йому, так само як і мені, над усе хочеться спати. Але він ще буде, висунувши кінчик язика, рисувати схему своєї оборони або побіжить перевіряти, чи старшини принесли вечерю.

Фарбер, комроти-п'ять, сидить на краєчку ящика з-під патронів — стомлений, як завжди неухажно-байдужий. Дивиться в одну точку, поблискує товстими скельцями окулярів. Очі від безсоння опухли. Щоки, й так худі, ще більше запали.

Я й досі не можу розкусити його. Враження таке, наче нічого на світі його не цікавить. Довготелесий, сутулуватий

— праве плече вище за ліве, хворобливо блідий, як і більшість рудих людей, і страшенно короткозорий, він майже ні з ким не розмовляє. До війни він був аспірантом математичного факультету Московського університету. Дізнався я про це з анкети — сам він ніколи не говорив. Взагалі він ні про що не говорить.

Кілька разів я пробував завести з ним розмову про минуле, про сучасне, про майбутнє, намагався розворушити його, викликати які-небудь спогади. Він мовчки, неухважно слухає, іноді одним-двома словами відповідає, але далі цього не йде. Все якось іде повз нього, обтікає його, нема за що зачепитися. Я ні разу не бачив його усміхненим. Навіть не знаю, які в нього зуби.

Почуття цікавості, так само як і почуття страху, в нього просто атрофоване. Якось на «Метизі» ще я застав його в одній із траншей. Він стояв, прихилившись до бруствера, в своїй короткій, до колін, солдатській шинелі, спиною до противника і байдуже копірсавав носком черевика стінку траншеї, що осипалася. Дві чи три кулі дзвякнули десь недалеко. Потім вибухла міна. А він усе копірсавав землю.

— Ви що тут робите, Фарбер?

Він поволі, ніби нехотя, обернувся, і очі його з безбарвними віями й важкими, трохи припухлими повіками запитливо спинилися на мені.

— Так, просто... Нічого...

— Адже фріци вас тут одразу уколошкають.

— Мабуть, що так...— спокійно погодився він і присів навпочіпки.

Не можна сказати, що він неакуратний,— він завжди виголений і підкомірчик у нього завжди свіжий, але це, мабуть, звичка чи виховання — зовнішності своїй він не надає жодного значення. Шинель на два номери менша, хлястик під лопатками, на ногах обмотки, пілотка з розчепіреним денцем, петлиць нема.

Я сказав йому якось:

— Ви б пришили собі кубики, Фарбер.

Він, як завжди, здивовано подивився на мене.

— Для більшого авторитету, чи що?

— Просто положено в армії носити відзнаки.

Він мовчки встав і вийшов. Наступного дня я помітив на комірі його шинелі два кубики з матерії, смяк-так пришиті білими нитками.

— Поганий у вас зв'язковий, Фарбер,— з кубиками явно не справився.

— У мене немає зв'язкового. Я сам пришивав.

— А чому немає зв'язкового?

— В роті вісімнадцять, а не сто п'ятдесят чоловік.

— Ну от, один хай і буде вашим зв'язковим за сумісництвом.

— Зайва розкіш, я вважаю...

— Не зайва і не розкіш. Ви — командир роти.

Він нічого не заперечив, він взагалі ніколи не заперечує і не обурюється, але зв'язкового, по-моєму, в нього й досі немає.

Дивна людина. В його товаристві я завжди почуваю себе напружено, тому ніколи не затримую його. Одержав наказ і бувай здоровий — виконуй. Він мовчки, неуважно, дивлячись кудись убік, вислухає, кивне головою або скаже «постараюсь» і піде.

Зараз він сидить байдужий, згорблений, з куцих рукавів вилазять бліді, кістляві руки. Барабанить пальцями по столу.

— Пам'ятайте, Фарбер,— кажу я йому,— дільниця в вас неважна. На артилерію особливо не розраховуйте. Все від кулеметів залежить. Не захоплюйтесь фронтальним вогнем. Крім тріскотняви, пуття ніякого.

Він мовчки хитає головою. Довгі пальці його барабанять по столу без упину, монотонно.

Надворі — у щілинку видно — зовсім уже розвиднілось. Я відпускаю командирів рот. Дзвоню в штаб, що передислокація закінчена і приймально-здавальні документи посилаю з зв'язковим.

Артилеристи примирились з нашим перебуванням у них. Вигукують у другім кінці труби якісь свої координати по телефону. Мабуть, скоро заговорять наші гармати.

5

Вранці ми всі чекаємо атаки — німці не могли не помітити нашої нічної метушні. Всупереч всім сподіванкам день видався настільки тихим, що навіть вдається обід з того берега переправити вдень.

Після цілодобової метушні у всі ці дні й ночі, після нескінченних атак, бомбувань, артобстрілів важко навіть повірити цій тиші. Увесь час чекаєш якоїсь капості.

Але поки що спокійно. Звичайна перестрілка, досить квола й нечаста. О сьомій, як завжди, — «рама». Зграї «співунів» над «Червоним Жовтнем».

Валега приносить з Волги двоє відер води, розігріває на примусі, потім ми шкребемо один одному спину рогожею. Вода після мене чорна, як чорнило. А сам я червоний, і все тіло свербить. Валега сміється.

— Я вам зараз трофейну білизну дам. Шовкову. Нізащо воша не заведеться. Сковзається — не держиться.

Я натягаю тонкі блакитні кальсони й сорочку, голюсь і йду до Карнаухова. Сидячи навпочіпки і скосивши очі в малюсінський осколок дзеркала, приставлений до напівзруйнованої стінки, він шкребе підборіддя.

— Ну, як живеться?

Карнаухов посміхається крізь піну, встає.

— Так і до кінця війни жити можна... Забастував чогось фріц.

Я сідаю поруч.

Навкруги — самі димарі. Будинків немає. Димлять ще де-не-де чорні балки — димарі, димарі, димарі, лиховісні чорні димарі на прозорому, майже кримської чистоти, небі. Чомусь димарі завжди залишаються цілі. Ніби навмисне їх хтось зберігає, щоб нагадати, що був тут колись будинок, виселок, місто...

Я сиджу на стовпі. Напевно, це були колись ворота. Ще ліхтар з номером зберігся. Трикутний синій ліхтар і напис — «2-й Косий пров., № 24. Будинок належить Агарковій І. Н.». На шматку стіни, що невідомо як збереглася, вивіска: «Чо-

ловічий і жіночий кравець Авербух. Прийом замовлень». Рожевощокій суб'єкт в прасованих штанах і в капелюсі зосереджено-байдуже дивиться на мене з вивіски, наче гіпнотизує. У них завжди такий погляд, у цих красенів на вивісках.

— А в вас тут спокійно,— кажу я.

— Це зараз тільки. А взагалі не дуже. Я поголитися лише вискочив, в норі повернутися ніде, увесь поріжешся.

Болісно скривившись, Карнаухов доголює верхню губу. Я підчищаю йому потилицю, і, захопивши бритвене приладдя, вповзаємо в нору. В норі грубка, стіл з підрізаними ніжками, два стільці. В кутку зв'язківець з приладнаною до голови телефонною трубкою. Ще два бійці. Чадить лампа, сплющена з артилерійської гільзи. На стіні — календар з закресленими днями, список позивних, вирізаний з газети портрет Сталіна і ще когось — молодого, кучерявого, з одвертим симпатичним обличчям.

— Це хто?

Карнаухов, перехопивши мій погляд, ніяковіє.

— Джек Лондон.

— Джек Лондон?

Карнаухов стоїть проти світла, я не бачу його обличчя, але по просвічених вухах бачу, що він почервонів.

— Чому раптом Джек Лондон?

— Та так... Поважаю його... Молока хочете?

— Молока? Тут? Звідки?

— Згущене... Американське. Хлопці дістали.

Я з насолодою облизую ложку густого, надмірно солодкого, схожого на липовий мед, молока.

— А все-таки, звідки у вас цей портрет?

— Звідки? — сміється Карнаухов. — З госпіталю, звичайно. Я там усю бібліотеку перечитав. А «Мартіна Ідена» не встиг. Ну, і... взяв з собою тимчасово.

— Ви любите Джека Лондона?

— Так... Я його кілька разів перечитував.

— Я теж люблю.

— А його всі люблять. Його не можна не любити.

— Чому?

— Справжній він якийсь... Його навіть Ленін любив. Крупська йому читала.

— Дасте мені почитати?

— Гарзд.

— А кого ви ще любите з письменників?

Він знову ніяковіє.

— Я мало читав. У вчительки нашої тільки Лондон був, не знаю, де вона його взяла, знаєте, в коричневих палітурках, додаток... І ще Мельников-Печерський, і ще хтось, не пам'ятаю вже,— іноземний.

— Ну, це в школі. А потім?

— Потім часу не було. Я на шахті працював. В Сучані. Знаєте? Біля Владивостока.

— Знаю.

— Коли я пацаном був, то в Америку вже зовсім тікати зібрався — золото в Клондайку шукати. Поцупив батькову двостволку, сухарів набрав. Навіть на норвезьку шхуну забрався. Ми у Владивостоці тоді жили. Батько вантажником у порту працював.

— Ну?

Карнаухов посміхається, розглядаючи нігті.

— За комір додому притягли. Мов цуцика. Днів п'ять по тому відлежувався. Рученька в батенька — самі розумієте. Срібні карбованці в трубочку скручував.

І він знову сміється.

Потім звідкись з'являється патефон, старенький, брязкотливий, і ми скоріш догадуємось, ніж тішимося Козловським, Давидовою і дуєтом із «Запорожця за Дунаєм». Голка лише одна, і ми по черзі точимо її об розбиту тарілку.

— Ну, от і все, що в мене є,— чухаючи потилицю, каже Карнаухов.— Хіба що передову ще вам показати. Але до самих окопів зараз не пройдеш. Доведеться звідси, з руїн.

Ми влаштовуємось біля низенької кам'яної стінки. Мабуть, тут була кімната. Скручене вогнем залізне ліжко, кравецька машина, м'ясорубка...

Попереду — яр. Він починається трошки лівіше від нас і тягнеться вигином вгору, до самої верхівки кургана. Проти

нас підбита гармата. Ствол розірваний, і краї його, наче в якоїсь фантастичної квітки, загнулись, мов кучері. Це надає гарматі якогось вигляду здивування, нерозуміння. Поруч — розбитий на тріски передок.

На протилежному боці яру — німецькі окопи. Зовсім близько, палицею кинути.

— А наших не видно, — шепоче Карнаухов, — схил заважає. Метрів сімдесят від фронтів — по прямій. Бачите: на волоч — навіть удень копають.

В одному місці, справді, видно, як щось руде вилітає з землі і іноді поблискує лопата.

— Ех! Снарядів немає... Показав би я їм, як копати у нас під самим носом. А я ось попробував уранці покопатися, відразу з мінометів шпарити почали. І звідки в них стільки боєприпасів?

Ми лежимо довго, спостерігаючи німців. Пробуємо засікти їхні вогневі точки. Вони добре замасковані, і ми не відразу їх знаходимо. Два чи три кулемети стирчать десь на верхівці, схожій на горб верблюда, — якраз проти нас. Ще один приліпився трохи вище, в яру, і прострілює його в довжину. А одного ми так і не можемо виявити, хоч кулі його цокають зовсім близько, біля нас.

Еге ж... Не такою уявляв я собі до війни передову. Зигзаги колючого дроту в три-чотири ряди, нескінченне павутиння траншей, маскувальні сіті, амбразури для стрільби. А тут? Під самим носом — безформно накопана земля. Гармата підбита. Щось схоже на бочку з-під пального, наскрізь подірвану кулями.

Була в мене колись книга — «Герої Малахового кургана». З малюнками, звичайно. Четвертий бастион, редути, люнети, апроші... Гори мішків з піском, плетені, мов корзини, тури, смішні на зелених дерев'яних платформах гармати з довгими гнотами, круглі, блискучі м'ячки бомб з тоненькими струмочками диму.

Майже дев'яносто років минуло з того часу. Танки й літаки за цей час вигадали. А ось ми сидимо в якихось ямочках і називаємо це обороною.

Сьогодні ж уночі почну міни ставити. Сотень зо три для початку розкидаю. Протитанкові тут не потрібні, танк не пролізе, а ось там, за насипом, у Фарбера...

Карнаухов лежить, насупивши чорні брови, що зрослись, такі чужі на його добродушному обличчі.

— А все-таки хороша в них система вогню, чорт забери. Подивіться лишень. З того верблюжого горба увесь третій батальйон прострілюють. З-під мосту — нам у спину. А згори яру — уздовж всієї передової.

І, ніби ілюструючи його слова, наче змовившись, починають стріляти всі три кулемети.

— Ох, і насолити б ми фріцам, забравши той горбик. Але що зробиш з вісімнадцятьма чоловіками...

Карнаухов має рацію. Коли б та висота була в наших руках, ми б і третьому батальйону життя полегшили, і міст паралізували б, і вогневі точки, фланкуючі перший батальйон, мали б.

Але як це зробити?

6

Увечері відправляю всіх, не зайнятих на передовій, по міни. Добре, що в мене є повозка. У темряві на ній все-таки можна підвезти майже до самого насипу. А звідти не так уже важко на руках.

Годині о десятій у мене вже близько трьохсот штук. Вони звалені коло труби. На цей же час приходять і сапери — чотири бійці і сержант, той самий, з вусами — Гаркуша.

Сидять в кутку, лузають насіння, зрідка перекидаються словами. Вигляд у них стомлений.

— Цілий день кайлуємо в тунелі, а вранці прийдемо, знову за кирки. Ні спини, ні рук не чуєш.

Гаркуша простягає руку, тверду, заскорузлу, геть усю открыту мозолями, наче роговиною.

Коли з четвертої роти повідомляють, що вже штук сто мін перетягнуто, Гаркуша встає. Струшує з колін лушпайки.

— Ну, що ж? Підемо, поки не зійшов місяць. Хто нам покаже?

Чіпляючись руками за кущі і колючу, суху траву, спускаємось до самої передової. Окопи окремими щілинами по два-три метри тягнуться якраз посередині схилу.

Який дурень міг це придумати? Чому не викопати їх метрів на двадцять позаду і вище? І обстріл кращий, і сполучення легше, і німцям важче до них добратися. А бійці копають. В темряві не видно, але чути, як брязкають лопати.

— Якого дідька ви тут копаєте, Карнаухов? Адже тут як на долоні...

Я мимоволі роздратовуюсь. Це буває завжди, коли почуваш, що не тільки інші, а й сам винен. Забуваю навіть, що тут розмовляти можна тільки шепотом.

Карнаухов нічого не відповідає. Потім лише дізнаюсь, що копати почав з своєї ініціативи командир взводу Сендецький — «Замерзли бійці, от я й велів копати, щоб нагрілись».

Наказую зараз же перевести людей вище. Хай там окопуються. Однаково гріш ціна цим щілинам. А тут лише двох трьох бійців як охорону залишити.

Бійці, крекчучи й лаючись, повзуть назад, тягнучи лопати, мішки, шинелі.

— Начальники, називається...

Це на мою адресу. Роблю вигляд, що не чую. Щастя, що не місячно. Був би місяць — доброї половини не дорахувався б...

Спускаємось ще нижче. Схил крутий, і глина, що вже починає підмерзати, весь час сиплеться з-під ніг. Сапери тягнуть на собі по два десятки мін у мішках. Час від часу строчить німецький кулемет, той самий, що зверху яру. Але черги пролітають високо, поклацуючи над головою. Розривні.

Потрапляємо в болото. Здається, струмок — дощів давно не було. Чвакає під ногами. Шугає вгору ракета. Плюхаємось обличчям, руками, животом просто в липку холодну рідоту. Куточком ока з-під ліктя стежу за сліпучо тремтливою зіркою, що повільно пливе в чорному небі.

— Ну, де будемо?

Навалившись на мене плечем, сержант дихає мені в саме вухо. Після яскравого світла нічого не видно. Навіть обличчя не видно. Тільки тепле дихання, що пахне насінням.

— Як спалахне ракета, дивіться наліво...— від напруження голос у мене трохи тремтить.— Побачиш бочку залізу... Почнеш від неї... І праворуч метрів на п'ятдесят... В три ряди... В шаховому... Як говорили...

Важко вимовляти слова.

Гаркуша нічого не відповідає. Відповзає вбік. Я це тільки чую, але не бачу. Через хвилину знову чую на своєму обличчі його дихання.

— Товаришу лейтенант...

— Що?

— Я трошки вище візьму. А то замерзне вода і тоді...

Знову ракета. Гаркуша навалюється просто на мене.

Вдавлююся обличчям в землю. Намагаюся не дихати. В роті, в носі, в вухах повно води й болота. Ракета гасне. Підводжу голову й кажу:

— Добре.

За мінне поле я вже спокійний.

Витираю рукавом обличчя.

Собака робота все-таки в саперів. Темрява, болото, за тридцять кроків німці, а свої десь там, нагорі... І кожній міні треба викопати ямку, вкласти МУВ — трубочка така з пружинкою, гострим, як цвях, бійком і капсулем,— перевірити, покласти в ямку, загорнути землею, замаскувати... І весь час прислухайся, чи не лізуть німці, і в грязюку падай, і не ворухись при кожній ракеті...

Чути, як бійці обережно вивалюють міни з мішків.

За годину вони, по-моєму, впораються.

А мені зараз же на свіжу пам'ять за формуляри й звітні картки на мінні поля братися треба. Буде в мене цієї писанини щоночі. В трьох екземплярах, та ще схему з азимутами й прив'язками, і до всього бланків немає — все сам, від руки.

Вилажу на гору. Два чи три рази мало не зриваюся. Ні дідька не видно — хоч око виколи. Геть руки поколов об якийсь колючий чагарник.

Бійці мовчки копають. Чути лише, як б'ють лопатами об землю. Хтось, зовсім поряд зі мною — в темряві нічого не видно, — хрипко, півголосом, наче вперту коняку, лає твердо, мов камінь, землю.

— Хоч би зо дві кирки на батальйон дали. А то лопати називається... Масло ними різати...

Кирки... Біс його знає, де їх дістати! Чого б тільки я не дав за два десятки кирок. Здається, ніколи в житті ні про що я так не мріяв, як зараз про них. А скільки їх в Морозовській, на станції, валялось! Гори! І ніхто на них і дивитись не хотів.

Так і за місяць не окопаємось...

О пів на лершу сходить місяць. Косощокий, оранжевий, виповзає звідкись з-за Волги. Зазирає в яр. Через півгодини там не можна вже буде працювати. А їх всього четверо — і сотня мін...

А місяць повзе, повзе, стає жовтим, потім білим. На все йому начхати. Мені здається, що він сьогодні скоріше навіть, ніж звичайно, підіймається, наче поспішає кудись або з виходом спізнився. І, як на зло, німецька сторона в затінку, а наша з кожною хвилиною все світлішає й світлішає.... Останні рештки тіні повільно, ніби нехотя, сповзають униз, один за одним залишаючи куці.

Хтось шукає мене. Молодий, майже дитячий голос, що зривається. Здається, зв'язковий Карнаухова.

— Лейтенанта, комбата, не бачили?

— Це якого? Що з біноклем ходить? — відповідає чийсь голос звідкись знизу, мабуть, з щілини.

— Та ні. Не з біноклем. Комбата. Командира батальйону. В пілотці синій.

— А-а, в пілотці синій... Ну, так би й сказав, що в пілотці. А то — комбат... Хіба всіх їх, начальників, за день запам'ятаєш...

— Ну, так де ж він?

— А я не бачив, — добродушно відповідає голос. — Не було його. Їй-богу, не бачив...

— Фу ти, дурень який!

— Може, Фесенко бачив... Фесенко, а Фесенко...

Я направляюсь туди, де йде розмова. Фесенко з другої щілини так само добродушно й неквапливо відповідає, що «якийсь тут був з начальників, на командира роти ще й кричав, що не так копаємось, але куди він подався — біс його знає...»

— Хто мене шукає?

— Це ви, товаришу лейтенант? — виструнчується передо мною маленька, тоненька постать.

— Я... І не виструнчуйся, лягай!

Постать сідає навпочіпки.

— Ну? В чім справа?

— З КП вашого дзвонили, щоб ішли туди негайно.

— Мене? Негайно? Хто дзвонив?

— А не знаю... Полковник якийсь...

Який полковник? Звідки він взявся? Нічого не розумію.

— І негайно сказали, за три хвилини щоб...

Не доходячи до карнаухівського підвалу, натикаюсь на Валегу. Біжить стрімголов. Задихався.

— Полковник чекають на вас. Командир дивізії, чи що... З орденом... І ще якісь з ним. Харламов, молодший лейтенант, щось плутають там. А вони лаються...

Вічно цей Харламов, хай йому грець! Нав'язався на мою шию. Ад'ютант старший називається, — начальник штабу... На кухні йому, а не в штабі працювати.

Німці раптом зчиняють стрілянину, і ми хвилин п'ятнадцять лежимо, уткнувшись в землю носами.

7

Полковник, зовсім маленький, щупленький, наче хлопчик, з запалими, немов навмисне втягнутими щоками і вертикальними, напруженими зморшками між бровами, сидить, спершись рукою об стіл. Шинель з золотими гудзиками розстебнута. Поруч — наш майор. Між колінами — паличка. Ще двоє якихось.

Харламов — виструнчений, застебнутий і підтягнутий. Вперше його таким бачу. Кліпає очима.

Прикладаю руку до козирка. Доповідаю — батальйон окопується, ставимо міни. Двоє великих чорних очей, не кліпаючи, дивляться на мене з худорлявого сухотного обличчя. Сухі, тонкі пальці злегка постукують по столу.

Всі мовчать.

Я опускаю руку.

Пауза дещо затягується. Чую, як Валега часто дихає за моєю спиною.

Чорні очі стають раптом менші, звужуються, і безкровні, в ниточку, губи наче посміхаються.

— Ви що? Билися з ким-небудь? Га?

Мовчу.

— Дайте-но йому дзеркало. Нехай полюбується.

Хтось подає товстий, облуплений осколок. Насилу впізнаю себе. Крім очей і зубів, нічого розібрати не можна. Руки, тілогрійка, чоботи — все в болоті.

— Ну, гаразд, — сміється полковник, і сміх у нього несподівано веселий і молодий. — Все трапляється... Я одного разу командуючому округом у трусах доповідав, і нічого, зійшло. Десять діб лише дістав — до голови без кашкета руку підніс...

Посмішка зникає, наче її хто стер з обличчя. Чорні великі очі знову втуплюються в мене. Розумні, трохи утомлені, з трикутними мішками.

— Ну, що ж, комбат, похвались, що зробив за добу. Якщо на передовій те саме, що в паперах, то я тобі не заздрю.

— Мало зроблено, товаришу полковник.

— Мало? Чому? — Очі не кліпають.

— Людей рідкувато і з інструментом погано.

— Скільки в тебе людей?

— Активних тридцять шість.

— А нероб, зв'язкових і тому подібне?

— Всього до сімдесяти.

— А знаєш, скільки в сорок третьому полку? По п'ятнадцять-двадцять чоловік, і нічого — воюють.

— Я теж воюю, товаришу полковник.

— Він «Метиз» тримав, товаришу полковник, — вставляє майор. — Минулої ночі ми його пересунули праворуч.

— А ти не захищай, Бородін. Він зараз не на «Метизи» сидить, і німці його не з «Метиза» виганяти будуть...— І знову до мене: — Окопи є?

— Копають, товаришу полковник.

— Ану, покажи.

Я не встигаю відповісти. Він стоїть уже в дверях і швидкими, нервовими рухами застібає гудзики.

Я пробую сказати, що там дуже стріляють і що, мабуть, не варто йому...

— А ти не вчи. Сам знаю.

Бородін, важко спираючись на палицю, теж підводиться.

— Нема чого тобі з нами ходити. І останню ногу втрапиш. Що я тоді робитиму? Ходімо, комбате.

Ми — я, Валега і ад'ютант комдива, молодий хлопець з неймовірно круглим і плескати обличчям, ледве встигаємо за ним. Дрібним, зовсім невійськовим кроком, злегка похитуючись, він іде швидко й упевнено, наче не раз уже ходив тут.

Біля карнаухівського підвалу я зупиняюсь. Полковник нетерпляче обертається:

— Чого став?

— КП ротний тут.

— Ну, і нехай собі... Де окопи?

— Далі. Он за тими димарями.

— Веди!

Окопи зараз добре видно — і наші, і німецькі. Місяць світить дуже ясно.

— Лягайте.

Лягаємо. Полковник лежить поруч, підпер голову руками. Пояснюю, де раніш були окопи і де я копаю їх тепер. Він нічого не каже. Питає, де кулемети. Показую. Де міномети. Показую. Мовчить, зрідка, стримано, намагаючись придушити, покашлює.

— А де міні ставиш?

— Он там, лівіше, в яру.

— Припини. Людей назад.

Я нічого не розумію.

— Ти чув, що я сказав? Назад людей...

Посилаю Валегу вниз. Хай відмітять кілочком правий фланг і вертаються. Валега беззвучно, на череві, сповзає вниз.

Мовчимо. Чути, як важко дихають бійці, що копають землю. Десь за курганом огидно скрегоче «ішак» — шестиствольний міномет. Шість червоних хвостатих мін, ніби комети, повільно пропливають над головою і з оглушливим тріскотом розсипаються десь позаду, в районі м'ясокомбінату. Повітряна хвиля навіть до нас докочується. Полковник і голови не підводить. Покашлює.

— Бачиш його кулемети? На сопці.

— Бачу.

— Подобаються вони тобі?

— Ні.

— І мені теж.

Пауза. Не розумію, до чого він хилить.

— Дуже вони мені не подобаються, комбате... Зовсім не подобаються.

Я нічого не відповідаю. Мені вони теж не подобаються. Але ж артилерії в мене немає. Чим я їх подавлю?

— Так от... Завтра щоб ти був там.

— Де... там?

— Там, де ці кулемети. Ясно?

— Ясно,— відповідаю я, але мені зовсім не ясно, як я можу там опинитися.

Полковник легко, по-хлоп'ячому, підскакує, відштовхнувшись рукою від землі.

— Ходімо.

Так само легко, швидко, ні за що не чіпляючись і не спотикаючись, іде через руїни назад. На КП закурює товсту ароматну цигарку «Наша марка», перегортає «Мартіна Ідена», що лежить на столі. Заглядає в кінець. Незадоволено морщить брови.

— Дурень... Їй-богу, дурень...

І звівши очі на мене:

— Твоя?

— Командира четвертої роти.

— Прочитав?

— Часу немає, товаришу полковник.

— Прочитаєш, даси мені. Читав колись, та забув. Пам'ятаю лише, що завзятий був хлопець. Кінець ось тільки не подобається. Поганий кінець. А, Бородін?

Бородін ніяково посміхається м'ясистими, важкими губами.

— Не пам'ятаю... Давно читав, товаришу полковник.

— Брешеш. Взагалі не читав. Після мене візьмеш. Може, до нового року закінчу. А потім проекзаменую. Як за статую... Багато чого у цього Мартіна вчитися треба... Упертий, наполегливий був.

Захлопнувши гучно книгу, переводить погляд на мене. Міркує щось, зібравши зморшки на перенісці.

— Артпідготовки давати не будемо. Як стемніє, пустиш розвідку. У вас наче нічого хлопці,— повертає голову трохи в бік майора.

— Бойові, товаришу полковник.

— Ну, так от. Пустите розвідку, як тільки стемніє. Потім... Місяць коли сходить?

— На початку першої.

— На початку першої. Добре. Так о пів на одинадцять пустимо кукурузників. Чуйков обіцяв мені, якщо треба. Об одинадцятій почнеш атаку. Зрозуміло?

— Зрозуміло.— Тон у мене не дуже впевнений.

— Ніяких «ура». Без найменшого шелесту. На череві все. Як пластуни. Тільки несподіванкою взяти зможеш. Ти розумієш мене? Можеш горілки дати — грам по 100—150... Матроси є ще?

— Є. Чоловік десять.

— Ну, тоді візьмеш.

І тонкі безбарвні губи його знову ніби посміхаються.

Я зовсім не можу зрозуміти, як я з тридцятьма шістьма, ні, навіть не з тридцятьма шістьма, а максимум з двадцятьма бійцями зможу атакувати висоту, захищену трьома основними, не рахуючи допоміжних, кулеметами і, напевно, ще й заміновану. Я не кажу вже про те, що захопити — це ще половина справи. Треба закріпити.

Але я стою — руки по швах — і мовчу. Краще крізь землю провалитися, ніж...

— З десяток людей підкинеш йому з берега, Бородін,— різних там кравців, шевців та інших ледарів. Хай звикають. А потім забереш...

Майор мовчки киває своєю великою головою, посмокуючи весь час хрипку й хлюпотливу люльку. Полковник постукує кісточками пальців по столу. Дивиться на годинник — надмірно великий на тонкій, сухій руці. На ньому чверть на третю... Встає різким коротким рухом:

— Ну, комбат...— і простягає руку.— Керженцев, здається, твоє прізвище?

— Керженцев.

Рука в нього гаряча й суха.

В дверях обертається.

— А цього... як його... що втопився під кінець...— нікому не давай... Якщо сам не принесеш, до тебе на сопку по нього прийду.

Майор виходить слідом за ним. Поплескує злегенька мене по плечу.

— Крутий у нас комдив. Але розумний, сучий син...— І сам посміхається на не зовсім удалий вираз.— Зайдеш уранці до мене — поміркуємо.

Повертаються сапери. Втягають щось всередину — важке й незграбне. Гаркуша витирає лоб, важко дихає.

— Бояджієва поранило,— обважніло сідає на койку.— Щелепу відірвало.

Бійці мовчки, важко дихаючи, садовлять пораненого напроти, на другій койці. Він, мов неживий, падає на неї — обм'який, руки його безсильно падають на коліна, голова хилиться. Вона обмотана чимсь червоним. Груді, руки, штани — закривавлені.

— Назад повертались... Побачив... З мінометів почав... Кольцова вбито... Слідів навіть не знайшли. А йому ось — щелепу.

Поранений мукає. Хитає головою. Коло його ніг уже невелика кругла калюжка крові. Маруся скидає пов'язку. Поміж її миготливими руками видно ніс, очі, щоки, лоб з

прилиплим пасмом чорного волосся. А внизу — чорне й червоне... Руки безпомічно чіпляються за спідницю, за коліна. І мукає, мукає, мукає...

— Кращий боєць був, — стомлено каже Гаркуша. Пілота з його голови впала та так і лежить долі. — П'ятдесят шук сьогодні поставив. І слова не сказав...

І трохи помовчавши:

— Даремно, значить, все ставили?

Я нічого не відповідаю.

Пораненого виводять.

Сапери, викуривши по цигарці, теж ідуть.

Довго не можу заснути.

8

З самого ранку мене все дратує чомусь. З лівої ноги, мабуть, устав. Блоха лазить в онучі — і ніяк її не виженеш. Харламов знову зведення загубив: стоїть передо мною, кліпає своїми чорними, вірменського типу, очима, розводить руками: «Поклав у ящик, а тепер немає»... І протухлий пшоняний суп набрид — щодня, вранці і ввечері, вранці і ввечері. І тютюн вогкий, не тягнеться. І газет московських уже три дні немає. І людей з берега всього вісім калік дали, — кривих і сліпих.

Все дратує.

У Фарбера двох бійців прямим влучанням у бліндаж убило. Казав йому — перекрыти землянки рейками, — на «Метизі» їх цілий штабель лежить, — а він от прововтузився, поки людей не втратив. Я навіть кричу на нього, і коли він мовчки повертається і йде, завертаю й змушую повторити наказ.

Взагалі набридло...

Відправляю Харламова на берег по якісь форми, зовсім мені не потрібні. Просто щоб не крутився перед очима.

Звалююсь на койку. Чогось голова тріщить. Зв'язківець у кутку читає товсту потріпану книгу.

— Ану, давай сюди! Нема чого в книжку заглядати.

Беру в нього книгу. «Севастопольская страда», III том.

Без початку й кінця. На куриво, мабуть, пішла. Розкриваю навімання.

«...Втрати у полках були великі, поповнення ж, якщо й були, то незначні, так що й самі ці назви — полк, батальйон, рота — втратили своє звичне значення.

В такому, наприклад, бойовому полку, як Волинський, замість чотирьох тисяч чоловік лишалось уже не більше тисячі...»

Не більше тисячі. А в нас? Якщо в мене в батальйоні вісімдесят чоловік, а в полку три батальйони — двісті сорок. Плюс артилеристи, хіміки, зв'язківці, розвідники — ще чоловік сто. Всього триста п'ятдесят. Ну, чотириста... Ну, п'ятсот... А комдив казав, в інших полках ще менше. А воює з них скільки? Не більше третини. Що, як німцям набридне «Червоний Жовтень» довбати? Якщо знову на нас полізуть? Кинуть танки на Фарбера? Там, правда, насип заважає. Але вони вільно можуть поїд мостом пройти, там, де в них кулемети й гармати... Що я тоді буду робити? Шістнадцять чоловік сидять у ямках! Мін жодних. Бородін каже — через три дні будуть, десь їх розвантажують... Припустимо, не обдурять. Ще дві чи навіть три ночі їх ставити треба... А поки що чекай і моли бога...

Перегортаю далі.

«...Найбільш жваво ж ішли справи в рестораторів, які побудували в ряд свої місткі палатки. Ці палатки одвідували тепер, після штурму, офіцери, що проїжджали трохи повеселитися з міста, з бастіону.. В гостинних палатках, в яких містився й буфет з великим вибором вин, горілки, закуски, і дюжина столиків для одвідувачів, і навіть схована за буфетом кухня, пили, їли, сипали дотепами, весело реготали...»

Схована за буфетом кухня... Дюжина столиків для одвідувачів.

Відкладаю книжку. Натягаю шинель на вуха і намагаюсь заснути.

Вовтузиться й крекче в кутку зв'язківець. Цокають з перебоями ходики, — Валега вже десь дістав, — маленькі, з саморобними стрілками з консервної банки.

З'їв би я зараз відбивну з свинини в сухариках, з тоненькою, нарізаною скибочками, хрусткою картоплею... Останній раз я, по-моєму, з свинини відбивну їв... навіть не пам'ятаю. В Києві, чи що? Чи десь уже в армії... Хоча ні, то не свинина була, а просто піджарене м'ясо...

Я перевертаюсь на другий бік. Коптить лампа і ріже очі.

О пів на одинадцятку прилетить кукурузник. Об одинадцятій я повинен почати атаку. На початку першої зійде місяць. Значить, в моєму розпорядженні буде одна година і п'ятнадцять хвилин. За цю годину й п'ятнадцять хвилин я мушу спуститися в яр, вийти нагору протилежним схилом, вибити німців з траншей і закріпитися. А якщо кукурузник спізниться? Або їх буде не один, а два чи три? Комдив, я добре пам'ятаю, сказав кукурузники, а не кукурузник... От дурень я, не спитав точно, скільки їх буде. Перший відбомбиться, я полізу, а тут другий прилетить. А атакувати треба одразу ж після нього, поки не прочумались німці. Треба подзвонити майорові, щоб узнав точно в комдива.

Які в нього чорні й пронизливі очі, в комдива. У них не можна довго дивитися.

Кажуть, влітку, десь під Касторною, він виводив дивізію з оточення з гвинтівкою в руках у перших рядах.

Сміливий, чорт!

А по передовій як ходить... Ні куль, ні мін — нічого для нього не існує. Що це, показне — хай молодь учиться? Наполеон теж, кажуть, нічого не боявся. Аркольський міст, зачумлені лазарети... Коли його ховали, на тілі його знайшли рубці, про які ніхто ніколи не знав. Це, здається, у Тарле я вчитав.

І що таке взагалі хоробрість? Я не вірю тим, які кажуть, що не бояться бомбувань. Бояться, тільки приховати вміють. А інші — ні. Максимов, пам'ятаю, казав якось: «Людей, які нічого не бояться, немає. Всі бояться. Тільки одні втрачають розум від страху, а в інших, навпаки, все мобілізується в таку хвилину, і мозок працює особливо гостро й точно. Це й є хоробрі люди».

От саме таким і сам Максимов був. Був... Зараз його, напевно, вже нема в живих. З ним у найстрашнішу хвилину не страшно було. Ледь-ледь зблідне, тільки губи стисне й говорить повільніше, ніби зважує кожне слово.

Навіть під час бомбувань, — а під Харковом під час невідального нашого травневого наступу ми вперше відчували, що значить це слово, — він умів у своєму штабі підтримувати якусь рівну, навіть трохи гумористичну атмосферу. Жартував, сміявся, вірші якісь складав, розповідав кумедні історії. Хороший чоловік був. І от нема його вже. І багатьох нема.

Де Ігор? Ширяєв? Сєдих? Можливо, теж немає в живих уже... Безглуздо якось все це...

Жили, вчилися, про щось мріяли — тр-рах! — все полетіло — дім, сім'я, інститут, сопромати, історія архітектури, Парфенони.

Парфенон... Як зараз пам'ятаю: 454—438 рр. до Р. Х. Замкнута колонада — периптер, 8 колон спереду, 17 по боках. А у Тезейона — 6 і 13... Доричний, іонічний, корінфський стиль.

Я більше люблю доричний. Він суворіший, лаконічніший.

А хто собор св. Петра будував у Римі? Перший — Браманте. Потім, здається, Сангалло... чи Рафаель. Потім ще хтось, ще хтось, потім — Мікеланджело. Він купол зробив... А колонаду? Здається, Берніні.

Тьху ти, чорт!.. Що за нісенітниця в голову лізе! Кому це потрібне? Мені ось сопку взяти треба, а я про купол. Прилетить бомба — і немає купола.

Що робити з Фарбером, якщо я все-таки сопку візьму? Буде розрив. Четверта рота попереду, а п'ята уступом позаду. Накажуть, напевно, міст узяти. А може, третьому батальйонові? Відріжуть міст і з'єднаються з нами на сопці. От оце було б здорово!

А дивно... Недавно сидів я на цьому кургані з Люсею і на Волгу дивився, на товарний поїзд унизу. І про кулемет говорили. Може, саме з того місця й стріляє зараз по нас кулемет...

Люся питала тоді, чи люблю я Блока. Смішна дівчинка. Треба було спитати, чи лю б и в я Блока, в минулому часі. Так, я його любив. А зараз...

Хтось тягне за шинель.

— Товаришу лейтенант! Товаришу лейтенант! З політвідділу прийшли — вас питають.

Визираю з-під поли. Двоє в тілогрійках, з польовими сумками, повними паперів. Перевіряючі, напевно, або представники до нічної атаки.

Треба вставати.

Ходики показують дві години. Попереду ще дев'ять...

9

Розвідники приходять ще завидна. Тільняшки, бушлати, безкозирки — все, як годиться. На спинах німецькі автомати з магазинними коробками, що стирчать.

Чумак козирає — прибули в ваше розпорядження. Очі блищать з-під пасма чуба. Тхне горілкою. З того часу, з дня нашої сутички, ми не зустрічались — його відкликали на берег.

Розмова в нас суто офіціальна — завдання, строк, пункт відправлення. Все це він і без мене знає, і говоримо ми про це тільки тому, що треба про це говорити. І взагалі нам більше нема про що говорити. Він аніскільки не приховує цього. Тон холодний, сухий, байдужий. Очі, при зустрічі з моїми, нудьгуючі і ледь-ледь насмішкуваті. Троє його хлопців — чубаті, розстебнуті, руки в кишенях, — стоять збоку. На губах — недокурки.

— Маскхалати візьмете?

— Ні.

— Чому? В мене якраз чотири є.

— Не треба.

— Горілки дати?

— Ми свою п'ємо. Чужої не любимо.

— Ну, як знаєте.

— Можете за наше здоров'я випити.

— Дякую.

— Нема за що.

І вони йдуть до Карнаухова. Коли я туди приходжу, їх уже немає.

В підвалі тісно, ніде повернутися. Два представники політвідділу. Один — з штадиву. Начальник зв'язку — з полку. Це все спостерігачі. Я розумію необхідність перебування їх тут, але вони мене дратують. Курять майже безперервно. Так завжди перед важливим завданням. Представник штадиву, капітан, записує щось у блокнот, слинячи олівець.

— Ви продумали хід операції? — питає він, підіймаючи безбарвні очі. У нього довгі зуби випинаються наперед і налазять на нижню губу.

— Так, продумав.

— Командування надає їй великого значення. Ви це знаєте?

— Знаю.

— А як у вас з флангами?

— З якими флангами?

— Коли ви висунетесь уперед, чим прикриєте фланги?

— Нічим. Мене будуть підтримувати сусідні батальйони.

У мене не вистачає людей. Ми йдемо на ризик.

— Погано.

— Звичайно, погано.

Він записує щось у блокнот.

— А які ресурси ви маєте?

— Я маю не ресурси, а купку людей. В атаку піде чотирнадцять чоловік.

— Чотирнадцять?

— Так. Чотирнадцять. А чотирнадцять — на місці. Всього двадцять вісім.

— Я б на вашому місці не так зробив...

Він заглядає в свій блокнот.

Я не зводжу очей з його зубів. Цікаво, чи ховаються вони коли-небудь, чи так і стирчать завжди? Я майже певен, що до війни він був бухгалтером або рахівником.

Я повагом виймаю з кишені портсигар.

— От коли ви будете на моєму місці, тоді й будете робити так, як вам подобається, а поки що дозвольте мені діяти на мій розсуд.

Він мовчить. Політвіддільці, нахиливши голови, щось старанно записують у свої польові книжки. Вони славні хлопці, розуміють, що питання зараз не потрібні, і мовчки роблять свою справу.

Час повзе з нестерпною повільністю. Щохвилини дзвонять зі штабу, чи не повернулись розвідники. Капітан переключається на Карнаухова. Той спокійно, зрідка посміхаючись і перекидаючись зі мною поглядом, ґрунтовно на все відповідає: чим озброєні бійці, і скільки в них гранат, і по скільки патронів у кожного. Пекельний терпець у цієї людини! А капітан усе записує.

Зараз я, здається, попрошу всіх їх піти звідси. Можуть і на батальйоннім КП посидіти. Кінець кінцем тут їм зовсім нічого робити. Узнали, що треба, перевірили, а за ходом бою можуть і звідти стежити.

Годинник показує чверть на десяту. Починаю нервувати. Розвідники могли б уже повернутись. Боєць, який прийшов з передової, каже, що вони вже давно поповзли і зараз нічого не чути. Німці кидають ракети, стріляють, як завжди. Не схоже на те, щоб їх піймали чи помітили.

Я виходжу надвір.

Ніч темна-темна. Десь далеко, за «Червоним Жовтнем», щось горить. Чорніють тонкі, ніби тушшю намальовані, силуети понівечених ферм. На тім березі самотньо бухає гармата — вистрілить і помовчить, вистрілить і помовчить. Наче прислухається. Пострілюють кулемети. Злітають у небо німецькі ракети. Сьогодні чомусь жовті. Білі, очевидно, виїшли в німців. Тхне горілим деревом і гасом. За два кроки від нас ешелон з пальним, вдень його добре видно звідси. Цілими днями із кульових пробоїн в цистерні тонкими струмками сочиться гас. Бійці бігають туди ночами наливати лампи.

За старою, ще з дитинства, звичкою шукаю знайомі сузір'я. Оріон — чотири яскраві зорі і поясок з трьох мен-

ших. І ще одна — зовсім маленька, майже непомітна... Котрась із них зветься Бетельгейзе, не пам'ятаю вже котра. Десь повинен бути Альдебаран, але я вже забув, де він знаходиться.

Хтось кладе мені руку на плече. Я здригаюсь.

— Про що думаєш, комбате?

Насилу розрізняю в темряві масивну фігуру Карнаухова.

— Та так... Ні про що... На зорі дивлюсь.

Він нічого не відповідає. Стоїмо й дивимось, як мерехтять зорі. Підіймаються звідкись заглушені у звичайний час думки про безконечність, космос, про якісь світи, що існують і що загинули, але й досі світять нам з чорного, безмежного простору. Зорі гаснуть, загоряються... А ми нічого не знаємо. І ніхто ніколи не дізнається, що в цю темну жовтневу ніч умерла зоря, яка прожила мільйони літ, бо народилась нова, про яку дізнаються теж через мільйони років.

— А в Сибіру вже сніг,— каже Карнаухов.

— Мабуть,— відповідаю я.

— І морози.

— І молоко крижинами продають. Шматками.

— А у Владивостоці ще купаються.

— Там, кажуть, море холодне.

— Холодне. Але все ж таки купаються.

Десь далеко-далеко, за Волгою, ледве чутно тріскотить кукурузник. Чи не наш? А розвідників ще й досі немає. Прислухаємось до звуку, що наближається справа. Не наш. Глухі вибухи — далеко, на Тракторному. Тривожно нишпорять по небу німецькі прожектори. Розширюються, звужуються, згасають, знову спалахують.

І ми стоїмо й дивимося на прожектори, на червоно-жовто-зелені ланцюжки зеніток, що звиваються в повітрі, на повільно згасаючі в яру ракети. Ми так звикли до цього видовища, що коли б воно припинилося раптом — нам стало б якось не по собі, чогось не вистачало б.

— Ну як, візьмемо сопку, комбате? — зовсім тихо питає Караухов.

— Візьмемо,— відповідаю я.

— І по-моєму, візьмемо,— він злегка потискує мені плече.
— Вас як звуть? — питаю я.
— Микола.
— А мене Юрій.
— Юрій. У мене брат Юрій — моряк.
— Живий?
— Не знаю. В Севастополі був. На підводнім човні.
— Мабуть, живий,— чомусь кажу я.
— Мабуть,— трохи помовчавши, відповідає Карнаухов, і більше ми вже не розмовляємо.

Високо в небі зривається зоря. Душа в інший світ перейшла — казали колись у старовину... Ми спускаємось униз. В хмарі тютюнового диму важко розрізнити обличчя. Політвіддільці, сидючи навпочіпки, їдять консерви. Начальник зв'язку спить, прихилившись до стінки і звісивши набік голову. Капітан читає газету, примостившись коло коптилки. Побачивши нас, він підводить голову.

— За чверть десята?
— За чверть десята...
— А розвідників нема?
— Нема.
— Це погано...
— Можливо.

Англійською шпилькою я виколупую гніт. Коптилка майже не світить, не вистачає повітря.

Я прошу всіх, хто не бере безпосередньої участі в операції, перебратися на батальйонний КП.

Очі в капітана стають круглими, він відкладає газету.
— Чому?
— Тому...
— Я прошу вас не забувати, що ви розмовляєте із старшим.
— Я нічого не забуваю, я прошу вас піти звідси. От і все.
— Я вам заважаю?
— Так. Заважаєте.
— Чим же?
— Своєю присутністю. Тютюном. Бачите, що тут робиться? Дихнути нічим.

Почуваю, що починаю говорити дурниці.

— Моє місце на батальйоннім спостережнім пункті. Я повинен стежити за вашою роботою.

— Значить, ви збираєтесь весь час при мені бути?

— Так. Збираюсь.

— І сопку зі мною атакувати будете?

Кілька секунд він пильно, не кліпаючи, дивиться на мене. Потім демонстративно встає, акуратно складає газету, засовує в планшетку і, обернувшись до мене, повільно, старанно вимовляючи кожне слово, каже:

— Гарзд. В іншому місці поговоримо.

І повзе в щілину. По дорозі чіпляється сумкою за цвях і довго не може її відчепити. Політвіддільці сміються. Проти них я нічого не маю. Але не міг же я самого лише капітана виставити. Вони це розуміють, сміються і, побажавши успіху, теж виходять.

В підвалі одразу стає вільніше. Можна хоч ноги простягти і не сидіти весь час навпочіпки.

Я не знаю, чому я сказав капітанові, що піду на сопку. Я не збирався сам брати участі в атаці. Ще вранці з майором у нас була розмова з цього приводу. Він показав мені передову в «Красной звезде» — «Місце командира в бою». В ній засуджувались командири, які самі особисто водять свої підрозділи в атаку. Командир повинен все бачити й усім керувати. В перших рядах він нічого не побачить. Це, мабуть, так.

Але ось зараз, в розмові з капітаном, ця фраза про сопку вирвалась у мене якимось мимоволі. Проте хто його знає, як уночі керувати на відстані. Зв'язок щохвилини може перерватися. І сиди, мов кріт у норі,— без очей і без вух...

Стрілки годинника з'єднуються і застигають коло десяти.

Знову дзвонять з штабу: чи не вернулись розвідники. Питає помічник по тилу — Коробков, оперативний черговий. Коли він чергує, ніколи немає спокою: «Доповідайте обстановочку, чи вистачає насіння, чи не потрібні огірочки?» Насіння — це патрони (чорне — гвинтівочні, біле — автоматні), огірочки — міни...

Коли я віддаю трубку зв'язківцеві, в щілині якраз з'являється голова Чумака. За Чумаком — решта. Брудні, задихані, з мокрими від поту обличчями. Одразу заповнюють все приміщення.

Я нічого не питаю. Чекаю.

Чумак мовчки, перевальцем, підходить до столу, сідає на ящик. Великими ковтками п'є воду з казанка. Не поспішаючи, витирає губи, лоб, шию. Виймає з кишені кілька пачок німецьких цигарок в зелених коробках. Кидає на стіл.

— Закурюйте.

Всовує в прозорий мундштук сигарету з золотим обрізом.

— Можете починати. Семафор відкритий,— і кивнув своїм розвідникам: — Шабаште. До ранку не потурбую.

Я питаю:

— Міни є?

— В одному тільки місці. Проти гармати з розірваним стволом. Трохи вище.

— Багато?

— Не рахував. Штук п'ять ми викинули. З вусиками. Протипіхотні, чи що, шрапнельні.

В його руці блищить мідний німецький підривник від міни з трьома дротинками, що стирчать угору. Сапери їх називають вусиками. Тіло міни закопується в землю, і тільки вусики лишаються на поверхні землі. Наступиш — бойок ударить в капсуль, капсуль запалить порох, порох — вибивний заряд, міна підскакує над землею, вибухає в повітрі, розсипаючи шрапнельні кульки у всі боки. Паскудна міна.

— Так що зліва від гармати не йдять. А праворуч — метрів двісті промацали — нічого немає.

— А фріців багато?

— Біс їх знає... Наче не дуже. В бліндажах сидять. Патефон крутять. «Катюшу»...

Чумак щось шукає по кишенях.

— Віршів не пишете?

Чорні очі з золотою поволокою глузливо дивляться на мене з-під пасма чуба.

— Ні. А що?

— Ручку-самописку хотів подарувати. Хороша ручка. І чорнило спеціальне, в пляшечці.

— Ні. Не пишу.

— Шкода. А я гадав — пишете. Вигляд у вас такий — поетичний.

Повертівши в руках гарну, з малахітовими розводами ручку, засовує її в кишеню.

— Фріца там одного кокнули — в охороні сидів.

Дзвоню в штаб. Повідомляю, що повернулися розвідники. Валега пропонує горілки. Мені не дуже хочеться, але все-таки грам сто випиваю. Чумак іронічно сміється.

— Щоб солдатам веселіше було?

Я нічого не відповідаю. Шукаю автомата. Карнаухов теж збирається. Чумак гризе мундштук.

— Далеко?

— Ні. Не дуже.

— Якщо на сопку — не рекомендую. Тут затишніше.

Буджу начальника зв'язку. Він так і не пішов. Нічого не розуміючи, кліпає затягнутими ще сном очима.

— Покомандуй тут за мене, а я пішов.

— Куди?

— Туди.

— Ага...

По очах його бачу, що він ще нічого не розуміє.

— Разом з начальником штабу Харламовим орудуйте. Як побачите, що не гаразд, відкривайте вогонь.

Він встає і хапливо витирає очі кулаками.

— Добре...

Я його майже не знаю — один лише раз на нараді у Бородіна бачив. Кажуть, що хлопець з головою. Старший лейтенант. Якісь курси при академії закінчив.

Валега теж хоче йти. Але йому, мабуть, не варто. Він підвернув ногу і днів три вже шкандибає.

— Як же це так... — не розуміючи, дивиться він на мене своїми маленькими, незадоволеними очима з-під круглого, опуклого лоба.

Я вставляю магазин в автомат.

— Може, попоїсте на дорогу? Консерви є. Тушонка. Ви ж і не обідали так, як треба. Я відкрию.

Ні. Їсти не хочеться. Коли повернусь, тоді їстиму. Він все-таки всовує мені в кишеню окраєць хліба і шматок сала, загорнутий у газету. Як я в школу ще ходив, мати теж на ходу мені всовувала сніданок. Але тоді це була французька булочка або бублик, розрізаний пополам і намазаний маслом.

10

Кукурузник запізнюється хвилин на десять. Вони мені видаються вічністю. В окопі курити не можна. Просто не знаєш, що робити. Тісно. Від незручного положення мліють ноги. Ніяк не можу вмотитися зручно. Поруч мене боєць, немолодий уже сибіряк, гризе сухар. Сьогодні замість хліба знову видали сухарі. При світлі ракет видно, як рухаються жовна на запалих, негорючих щоках.

Карнаухов на правому фланзі. Тут же командує командир взводу Сендецький — не дуже розумний, але сміливий хлопчина. На «Метизі» він непогано відбивав німців. Був навіть поранений, легко, правда, але в санчастину не пішов.

Сусід мій перестає хрумтіти.

— Чуєте?

— Що?

— Чи не кукурузник?

Намагаємось не дихати. Звук наближається з боку Волги. Так, це наш. Летить просто на нас. Аби тільки сюди не висипав. Між нами й німцями метрів сімдесят — не більше. Може, і в нас влучить. Кажуть, з них просто руками скидають міни — звичайні мінометні міни.

Звук наближається. Настирливий, якийсь домашній, зовсім не військовий... Кукурузник, «русфанер». Німці спочатку сміялись над ним. А потім зрозуміли, скільки користі він приносить нам — дешевий, зручний, невибагливий фанерний літачок. В газетах його називають легкомоторним нічним бо-

мбардувальником. Наче жук великий гуде. Є такі монотонні нічні жуки — гудуть, гудуть і ніяк не побачиш.

Кукурузник уже над самою головою. Робить коло, уточняє, напевно. Німці починають стріляти з-за кургана. Прожекторів немає, прожектором його не піймаєш, занадто низько.

Зараз скине...

Можна подумати, що він навмисне випробовує наше терпіння.

Майор дзвонив, що прилетить тільки один літак. Бомбити буде двічі. Потім хвилин п'ять-десять покружляє, щоб дати нам можливість підповзти.

Кукурузник робить друге коло. Мені здається, що боєць чує, як у мене калатає серце. Я хвилююсь. До нудоти хочеться курити. Коли б я був сам, то сів би навпочіпки і закурив.

Кукурузник скидає бомби. Вони торохтять, наче хлопущи. Трохи високо. Німецькі окопи ближче. Проте там, здається, кулемети.

Ще одне коло... Затиснутий в зубах свисток зводить щелепи, нагонить слину. Такими свистками, схожими на сопілки, футбольні судді засікають голи.

Кукурузник знову бомбить. Цього разу саме на окопи. Ми ховаємо голови. Декілька осколків з характерним свистом пролітають над нашою щілиною. Один довго дзижчить над нами, наче джміль. Падає зовсім близько, на бруствер, поміж мною й бійцем. Він такий гарячий, що його не можна взяти до рук. Маленький, зазубрений. У мене чомусь мурашки пробігають по спині.

Кукурузник строчить з кулемета — швидкими, короткими чергами, наче відпльовується.

Вже час!

Даю сигнал, ледь-ледь прикриваючи рукою свисток. Прислухаюсь. Чути, як праворуч сиплються грудочки глини.

Візьмемо чи не візьмемо? Не можна не взяти. Я пам'ятаю очі комдива, коли він сказав: «Ну, тоді візьмеш».

Скидаю з шиї автомат. Повзу вниз. Мінне поле лишається позаду. Гармата. Вона збоку — метрів за двадцять.

Зліва від мене ще три бійці. Вони знають, що туди не можна. Я їх попередив. Я їх не бачу — чую лише, як повзуть.

Кукурузник все ще кружляє. Ракет немає, німці бояться себе викрити. Це добре.

А може, він ще бомбити буде? Може, хто-небудь наплутав? Не двічі, а тричі... Буває.

Переповзаю дно яру. Чіпляюсь за кущі. Вибираюсь угору протилежним схилом. Не наштовхнутися б... Правда, Чумак казав, що окопи їхні тільки за кущами починаються. Праворуч тріщать гілки. Необережні все-таки люди.

Повзу. Все вище й вище. Намагаюсь не дихати. Чому — не знаю. Наче хто-небудь почує моє дихання. Просто передо мною зірка — велика, яскрава, немиготлива віфліємська зоря. Повзу просто на неї.

І раптом — трах-тах-тах-тах... — над самим вухом. Вдавлююсь у землю. Здається, що навіть відчуваю вітер від куль. Чорт забирай, звідки цей кулемет?

Підводжу голову. Нічого не розбереш... Щось темніє... Навколо тиша. Ні хрускоту, ні шереху. Кукурузник уже десь за спиною. Зараз німці почнуть освітлювати передній йрай.

Хочеться чхнути. З усіх сил стискую носа пальцями. Тру перенісся. Повзу далі. Кущі вже позаду. Зараз будуть німецькі окопи... Ще п'ять, ще десять метрів... Нічого немає. Повзу обережно, мацаючи поперед себе рукою. Німці люблять розкидати випадкові міни. Звідкись, ніби з-під землі, долинають звуки фокстрота — саксофон, рояль і ще щось...

Трах-тах-тах-тах...

Знову кулемет. Але вже позаду. Що за чортovinня? Невже проліз? Здушений крик. Постріл. Знову кулемет. Почалося...

Я навмання кидаю гранату — вперед, у щось чорне. Кидаюсь, ривком. Відчуваю кожен мускул у своєму тілі, кожен нерв. Мелькають у темряві, наче сполохані птиці, постаї... Окремі вигуки, глухі удари, постріли, матюки крізь зуби. Траншея. Осипається земля. Плутаються під ногами кулеметні стрічки. Щось м'яке, тепле, липуче... Щось виростає перед тобою. Зникає...

Нічний бій. Найскладніший з усіх. Бій одиниць. Боєць тут — все. Влада його необмежена. Ініціатива, сміливість, інстинкт, чуття, спритність — ось від чого залежить успіх. Тут немає масового, до самозабуття, азарту денної атаки. Немає «відчуття ліктя», немає «ура», яке полегшує, все закриває, збуджує. Немає зелених шинелей. Немає касок і пілотовок. Немає кругозору. І шляху назад немає. Невідомо, де наші, де німці.

Кінця бою не бачиш — його відчуваєш. Потім важко що-небудь пригадати. Не можна описати нічний бій або розповісти про нього. Ранком знаходиш на собі садна, синяки, кров. Але тоді нічого цього немає. Є траншея... заворот... хтось... удар... постріл... приклад... крок назад, знову удар. Потім — тиша.

Хто це? — Свій. Де наші? — Чорт їх знає. Пішли. — Стій!... Не фрїц? — Ні, наш...

Невже захопили сопку? Не може бути. З якого ж боку німці? Куди вони поділись? Ми з того боку повзли. Де Карнаухов?

— Карнаухов! Карнаухов!

— А вони там — попереду.

— Де?

— Там, біля кулемета.

Десь далеко попереду строчить уже наш кулемет.

11

Карнаухов загубив пілотку. Нишпорить у темряві під ногами.

— Хороша, суконна. Всю війну воював у ній. Жаль.

— Вранці знайдеш. Ніхто не забере.

Він сміється.

— Ну, що, товаришу комбат? Взяли все-таки сопку.

— Взяли, Карнаухов. Взяли! — І я теж сміюсь, і мені хочеться обняти і розцілувати його.

На сході жовтіє. Через якусь годину буде зовсім уже видно — зійде місяць.

— Пошліть кого-небудь на КП, нехай кабель тягнуть.

— Послав уже. Через півгодини зможемо з майором розмовляти.

— Людей не перевіряли?

— Перевіряв. В наявності поки що десять. Чотирьох ще нема. Кулеметники всі. Ручних я вже розмістив. А станковий — ось тут, по-моєму, непогано. Другий же...

— Другий — туди, справа. Бачите?

— Може, підемо подивимось?

— Підемо.

Йдемо вздовж траншей. Нахилиючись, роздивляємось, чи немає кулеметних гнізд. Оборона в німців, з усього видно, кругова. Самих німців не видно й не чути. Стріляють десь правіше й лівіше — на ділянці першого і третього батальйонів. Очі призвичаїлись уже до темряви. Дещо можна розібрати. Разів зо два наштовхуємось на вбитих німців. За «Червоним Жовтнем» і досі щось горить.

— А де Сендецький?

— Тут,— несподівано лунає в темряві голос. Потім з'являється й постать.

— Біжи швидко на КП. Скажи Харламову, щоб негайно забирав людей із старих окопів і з'єднувався з нашим правим флангом. По дорозі уточни його фланг. По-моєму, за тим кущем уже кінець. Так, чи що, Карнаухов?

— Так, далі нікого вже немає.

— Ясно, Сендецький? Давай! Одна нога тут, друга — там!

Сендецький зникає. Ми знаходимо місце для кулемета і повертаємось назад. У темряві наштовхуємось на когось.

— Комбат?

— Комбат. А що?

— Знайшов бліндаж, що треба... Ходім подивимось. Такого ще не бачили.

Чумаків голос.

— Ти що тут робиш?

— Те саме, що й ви.

— А ти ж шабашити збирався.

— Мало чого збирався...

Чумак раптом зупиняється, і я з розгону налітаю на нього.

— Ну... чого став?

— Слухайте, комбате... Адже ви, виявляється...

— Що?

— Я думав, що ви поет... Віршики пишете... А виходить...

— Ну, гаразд. Веди.

Він нічого не відповідає. Ми йдемо далі. Здіймається легенький вітрець. Приємно ворухить чуба, забирається через комір під гімнастерку, до самого тіла. Голова злегка паморочиться, і в тілі якась дивна легкість. Так буває весною, ранньою весною, після першої прогулянки за місто. П'янієш від повітря, ноги з незвички болять, все тіло трохи ломить, і все-таки не можеш спинитися і йдеш, ідеш, куди очі дивляться, розстебнутий, без шапки, вдихаючи на повні груди тепле, до запаморочення запашне весіннє повітря...

Чорт забирай! Взяти все-таки сопку! І не з такими труднощами, як гадалося. Видно, у гітлерівців не така вже сила була. Лишили заслон, а самі за «Червоний Жовтень» взялися... Але я їх знаю — так не лишать. Якщо не зараз, то зранку обов'язково відбивати почнуть. Встигнути б лише сорокап'ятиміліметрові перетягти і яр осідлати... Почне зараз Харламов вовтузитися, шукати, вкладати, розкачуватися. Там, правда, начальник зв'язку з ним. Удвох упораються — не так уже й тяжко. Лопати синіцинські ще в мене — до ранку бійці окопаються, а завтра вночі почну міни розставляти.

Віфліємська зоря зараз уже над самою головою, зеленувата, немиготлива. Прийшла і стала. Ось тут і нікуди більше.

Місяць виповз, жовтий, ще не світить.

Навколо тихо, як у полі. Невже правда, що тут був бій?

Потім сидимо в бліндажі. Він глибокий, у чотири накати і зверху ще з півметра землі. Доцані стіни обклеєні папером, схожим на клейонку. Над ломберним столиком з зеленим сукном і гнутими ніжками віяло листівок: ялинова гілочка з свічкою, що опливла, круглоокий мопс, що перекинув

чорнильницю, гном у червонім ковпаку і ангел, що пливе по небу. Трохи вище — фюрер, екзальтований, з стиснутими губами, в блискучому плащі.

На столі — лампа з зеленим абажуром. Штук п'ять пляшок. Шпроти. Лайкові рукавички, кинуті на койку.

Чумак почуває себе господарем, наливає коньяк у тонкі з монограмами бокали.

— Потурбувався все-таки фюрер про наші шлунки... Спасибі йому.

Коньяк хороший, міцний, так і захоплює дух.

Карнаухов випиває і зараз же йде. Чумак з цікавістю розглядає виноградні лози на етикетках пляшок. Коньяк — французький.

— А рука в вас важка, лейтенанте. Ніколи не думав.

— Яка рука?

Золотисті очі його сміються.

— Та ось ця, в якій у вас цигарка.

Нічого не розумію.

— А в мене ось і досі ліве плече мов чуже.

— Яке ліве плече?

— А ви не пам'ятаєте? — І він весело регоче, задравши голову.— Не пам'ятаєте, як угріли мене автоматом? З усього розмаху. По лівій лопатці.

— Чекай... Чекай... Коли ж це?

— Коли? Та з півгодинки тому. В окопі. Думали — фріц. І як ахнули! Кола так і пішли. А я думав — поет, віршики пишете. Ручку ще пропонував... Зо зла хотів відповісти. Та тут фріц справжній нагодився,— ну, дав йому...

Я пригадую, що справді когось бив автоматом, але в темряві ні біса не розібрав.

— За такий удар і годинничка не жалко,— каже Чумак, нишпорячи в кишені.— Хороший, на камінцях. «Таван-Вач»...

Ми обидва сміємося.

В бліндаж увальюються зв'язківці з ящиками, з катушками. Дихають, як паровози.

— Ледве добралися... Мало до фріців у гості не потрапили.

— До яких фріців?

Білявий, з водянистими очима зв'язківець, віддихуючись, скидає через голову апарат.

— Та вони там по яру, мов таргани, повзають.

— По якому яру?

— По тому самому, де передова в нас ішла.

Очі в Чумака стають раптом маленькими й гострими.

— Ти сам чи з хлопцями? — питаю я.

— А хлопці ні при чому. Я й сам зараз...

Схопивши автомат і забувши навіть надіти бушлат, зникає в дверях.

Невже відрізали?

Зв'язківці тягнуть крізь двері провід.

— Це точно, що фріци в яру?

— Куди вже точніше, — відповідає білявий, — зустрілися носом до носа. Чоловік п'ять повзло. Ми ще по них вогонь відкрили.

— Може, то наші нову оборону займали?

— Які там наші! Наші ще в окопах сиділи, коли ми пішли.

Командира взводу по дорозі зустріли ще, того, що з перев'язаним горлом ходить. Начальника штабу шукав.

— Ану, давай з'єднай з батальйоном.

Білявий вішає на голову трубку.

— Юпітер... Юпітер... Алло... Юпітер...

По безбарвних очах його бачу, що ніхто не відповідає.

— Юпітер... Юпітер. Це я — Марс...

Пауза.

— Все. Перерізали, виродки. Льошка, піди перевір...

Льошка, червононосий, капловухий, в надто великій пілотці, бурчить, але йде.

— Перерізали. Факт... — спокійно каже білявий і виймає з-за вуха заздалегідь, напевно, ще на місці, скручену цигарку.

Я виходжу з бліндажа. З яру долинає автоматна стрілянина й поодинокі гвинтівочні постріли.

Потім з'являється Чумак.

— Так і є, комбате, — петелька.

— Попали, значить?
— Попали. В окопах, по цей бік схилу, розташувалися німці.

— Багато?

— Хіба розбереш? Звідусюди стріляють.

— А де Карнаухов?

— Кулемет переставляє. Прийде зараз.

Чумак виймає зелену пачку сигарет...

— Закурюйте. Фріцівські.

Закурюєм.

— Так, Чумак, влипли... Що й казати!

— Влипли,— сміється він.— Але нічого, комбате. Викрутимось. Мої хлопці теж тут. Кулемети є. Запасів скільки хочеш, вони все покидали. В термосах навіть вечеря гаряча. Чого ще треба?

Підходить Карнаухов. Він уже зайняв кругову оборону. Знайшов два німецьких кулемети. Гранат теж багато. Ящиків десять непочатих. І, крім того, в кожному гнізді, в нішах, лежать...

— Паршиво тільки, що з нашого боку їхні окопи не прострілюються. Занадто круто.

— А скільки людей у нас?

— Піхоти — дванадцять. Двох так і не знайшли. Два кулемети станкових. Два ручних. Німецьких ще два. Шість, значить.

— Моїх хлопців ще троє,— додає Чумак,— та нас троє. Та два зв'язківці. Жити можна.

— Двадцять шість виходить,— кажу я.

Карнаухов підраховує в умі.

— Ні, двадцять два. Ручні кулеметники не беруться до уваги, вони в числі тих дванадцяти.

З боку яру стрілянина не припиняється. То спалахує, то затихає. Стріляють, видимо, наші — з того боку. Німці відповідають. Трасуючі кулі, наче нитки, перекидаються з одного боку яру на другий. По нас стріляти німцям з яру незручно. Становище в них теж незavidне — затиснуті з двох боків.

Потім стрілянина починається десь лівіше. Німці підтягуються. Обкладають нас. Ракет, правда, не кидають; важко визначити точно, де тепер їхній передній край проходить.

Йдемо перевіряти вогневі точки.

12

По-дурному все вийшло... Не треба було мені в атаку йти. Комбат повинен керувати, а не в атаку ходити. От і накерував. Поклався на перший батальйон. А точно ж домовився з Синіциним: як тільки дам червону ракету, відкрити вогонь з усіх видів зброї, влаштувати маленьку демонстрацію, щоб дати можливість моїм решткам зайняти нові позиції. Проте вони, здається, стріляли. Це Харламов з начальником зв'язку загаялись. А зубатий капітан наче передчував, про фланги питає. От злоститься тепер, мабуть. Або торжествує. Він, по-моєму, з такої породи людей. Дзвонить, певно, у всі телефони: «Говорив, попереджував... а він навіть слухати не хотів. Прогнав. От і довоювався...»

Можна, звичайно, прорватися зараз до своїх. Але до чого це приведе? Тільки сопку втратимо, і дідька лисого вже добудемо назад... Сидіти без діла, відстрілюватися — теж безглуздо. Але не будуть же наші лежати, там, на тім боці яру, склавши руки. І третьому батальйонові зараз саме час діяти — відрізувати міст і з'єднуватися з нами.

Днів на два боєприпасів у нас вистачить. Навіть коли весь час доведеться відбивати атаки. Майже весь учорашній день наші кулемети навмисно мовчали — патрони економили. Гранати теж є. Людей от тільки малувато. І всі на п'ятачку. Від німецьких мін відбою не буде.

На початку п'ятої німці переходять в атаку. Намагаються проповзти непомітно. Кулемети наші ще не пристріляні, але ми відбиваємо цю першу атаку досить легко. Німці навіть до окопів не дійшли.

В двох місцях наші траншеї з'єднуються з німецькими. Два довгих сполучних ходи правильними зигзагами тягнуться в бік водонапірних башт. Глибокі, майже на повний зріст.

З нашого боку їх зовсім не було видно. Я наказую їх перекопати в кількох місцях.

Знову недогляд. Саперних лопат з собою не захопили, а серед трофейних знайшли тільки три, правда, міцні, сталеві, з добре обтесаними держаками.

Тільки приступаємо до копання, як починається мінометний обстріл. Спершу одна, потім дві, а надвечір навіть три батареї. Міни вибухають безперервно, одна за одною. З чисто німецькою методичністю обробляють нас. Сидимо в бліндажах, виставивши самих тільки спостерігачів.

Два чоловіки виходять з строю. Одному перебиває ногу, другому вибиває око. Перев'язуємо індивідуальними пакетами — іншого в нас нічого немає.

Після полудня знову починаються атаки. Три підряд. Рот зо дві, ніяк не менше. Доки є кулемети, це мене не лякає. Чотирма кулеметами — по одному залишаємо проти яру — ми і цілий полк стримаємо. Гірше буде, якщо з'являться танки. Місцевість у напрямі баків рівна, як стіл. А в нас всього лише дві протитанкові рушниці — симоновські. Може, наші догадаються встановити сорокап'ятиміліметрові на тім боці яру...

Годині о третій починає працювати наша далекобійна з того берега. Стріляють майже годину і досить влучно. Ми встигаємо навіть пообідати. Снаряди вибухають зовсім недалеко, метрів за сто від нашої передової. А одна партія зовсім близько — осколки перелітають через нас. Години зо дві німці нас не турбують.

Потім, під самий вечір, ще дві атаки, артрналіт — і все. Запановує тиша. Спалахують перші ракети.

13

Розвалившись на дерев'яній койці, Чумак розповідає про якусь госпітальну Мусю.

Ми з Карнауховим чистимо пістолети.

Навдивовижу мирно світить лампа з-під зеленого абажура.

— Порядки, знаєш, які там, в Куйбишеві? — курячи і поплювуючи, говорить Чумак.— Ворота на замку. Вартовий. Тільки по дворику гуляй. А дворик — мов п'ятачок. З усіх боків стіни, а посередині асфальт, лавочка, морозиво продають. От і гуляй по цьому дворику, балакай про сестер. А сестри нічого — бойові!.. Тільки начальства бояться. Посидять поруч, на лавочці, біля ліжка присядуть, але щоб щонебудь — нізащо... Не можна — і все... Поки лежачим був — нічого, не тягло, навіть злякався був... А потім, як став ходити, бачу — оживаю, починає кров грати. Та грать-то грає, а діла ніякого: «Не можна, товаришу хворий. Відпочивати вам треба. Поправлятися...» Нічого сказати, хороший відпочинок. Валяйся на ліжку та в кіно вечорами ходи. А картини все старі — «Олександр Невський», «Пожарський», «Дівчина з характером». І рвуться, як ганчірки. І гіпсом смердить. Брррр.

Карнаухов посміхається куточком рота.

— Ти ближче до діла — про Мусю якусь почав був...

— І про Мусю буде. Не перебивай. А не подобається — не слухай. Іди кулемети свої перевіряй. Я лейтенантові розповім. Лейтенант ще не лежав в госпіталах. Підучити треба.— Простягає руку по другу сигарету.— Слабенькі... Не накуришся...— І, демонстративно обернувшись у мій бік, продовжує: — Рука, значить, у гіпсі. Променеву кістку роздробило — ліву. Вночі спиш — ніяк не приладнаєш. Стирчить гак, та й годі. Добре ще — нижче від ліктя розбило. А в тих, що вище, або ключиця — зовсім погано. Через усі груди панцир такий і рука на підставці. Їх в госпіталі «самольотами» називають. Ходять, а рука на півметра попереду. А друга рана — нижче спини. Так і сидить і досі там осколок... Зараз нічого, не відчуваю. А тоді на відро сходити — і то подія. І Мусі соромлюсь... А дівчина — глянути є на що. Коси — от такі. І халатик в обтяжку. Підсяде на койку, — я ще не ходив, — яєчнею порошковою годує з ложечки, а я наче на голках... Потім почали ми в вікна вилазити... Із ванни там добре стрибати було. Метрів два, не більше. Станеш на опалення і якраз підборіддям у підвіконня. Капі-

тан там один зі мною лежав. Культурний хлопець, з освітою — як ти! До війни на заводі головним інженером працював. Так ми з ним в самих кальсонах і нічних сорочках з госпітальним тавром і пікірували. А за рогом дім був знайомий. Там переодягались — і в місто. Капітан був у живіт поранений, але вже одужував. Вилазив перший, потім за гачок гіпсовий мене підтягав. А як забили вікно, — завідувачка пропускником побачила, — наловчились по ринвах лазити. Один безногий у нас там був. Почепить милиці на одну руку, і як мавпа, тільки штукатурка сиплеться. Пристосовується народ. Під землю закопай і то спікірує.

Карнаухов сміється.

— У нас, в Баку, під час кіно «пікірували». Тільки й чути за вікном — гуп-гуп-гуп, один за одним. Закінчиться сеанс, а в залі — тільки лежачі на койках.

— Що кіно... — не обертаючись, перебиває його Чумак, — ми в шостій палаті драбину з вірьовок зробили. Все як треба, з щабельками. Тижнів два користувались. Товстелезне дерево там під вікном стояло — ніхто не бачив. А потім стали вікна мити, начальства якогось чекали, і зірвали нашу драбину. Всю палату до начальниці відділу викликали. Та що з того. Наступного дня з сьомої палати запікірували.

Шкребуться між колодами миші. Десь далеко, нагорі коли-не-коли потріскують нічні міни.

Жовтобородий гном сидить на мухоморі і курить довгу люльку з накривкою. Ангел летить по густому чорнильному небу. Здивовано дивиться на перекинуту чорнильницю мопс. Гітлерові хтось домалював бороду і розкішні мопассанівські вуси, і він подібний зараз до перукарської вивіски.

В сусіднім бліндажі лежать поранені. Весь час пити просять. А води в обріз — два німецьких термоси на двадцять чоловік.

За день ми відбили сім атак і втратили чотири чоловіки вбитими, чотири — пораненими і один кулемет.

Я змазую пістолет маслом і кладу його в кобуру. Витягуюсь на койці.

— Що, спати, лейтенанте? — питає Чумак.

— Ні, просто так, полежу.

— Слухати набридло?

— Ні, ні, розповідай, я слухаю.

І він продовжує розповідати. Я лежу на боці, слухаю вічну історію про скорену госпітальну сестру, дивлюсь на постать у тільнящі, що ліниво розвалилася на койці, на великі, блискучі від масла пальці Карнаухова, на пасмо чуба, що падає йому на очі... Зігнутою рукою, щоб не замазати обличчя маслом, він щохвилини відкидає його назад. І не віриться, що годину чи дві тому ми відбивали атаки, волокли поранених по незручних, вузьких траншеях, що сидимо зараз на п'ятачку, відрізані від усіх.

— А добре все-таки в госпіталі, Чумак? — питаю я.

— Добре, — відповідає він.

— Краще, ніж тут?

— Питаєш! Лежиш, ні про що не думаєш, ніяких тобі «язиків», завдань. Тільки їж, спи та на процедури ходи.

— А за своїми не скучав?

— За якими своїми?

— За полком, за хлопцями.

— Звичайно, скучав. Тому й виписався на місяць раніш.

— А казав, у госпіталі добре, — сміється Карнаухов, — ніяких завдань.

— Чого зуби щиріш? Наче сам не знаєш? Добре там, де нас нема. Сидиш тут — у госпіталь тягне, побайдикувати там, на чистеньких простирадлах поваляться, а там лежиш — не знаєш, де подітися, на передову тягне, до хлопців.

Карнаухов збирає пістолет, — в нього великий, з зручним для долоні руків'ям, трофейний вальтер, — запихає його в кобуру.

— Ти скільки разів у госпіталі лежав, Чумак?

— Тричі. Двічі в армійських, а раз в тиловому. А ти?

— Двічі.

Карнаухов сміється.

— А чудно якимось, коли назад, на фронт, повертаєшся. Правда? Заново звикати треба.

— З армійських ще нічого — там не довго лежиш. А от з тилових... Навіть ніяково. Бахне міна, а ти — навпочіпки.

Обидва сміються — Чумак і Карнаухов.

— Дивна річ, товаришу лейтенант,— говорить Карнаухов, витираючи замащені руки просто об ватяні штани,— коли сидиш в окопі, здається, нічого нема кращого й спокійнішого за твою землянку. Ваше КП батальйонне — зовсім уже тил. А полкове або дивізійне... Бійці так і називають усіх, хто на березі живе,— тиловиками...

Чумак не може сидіти мовчки, перебиває:

— А таких ти не бачив, що за сто кілометрів від передової сидять і б'ють себе в груди кулаками — фронтовики! У нас в госпіталі був один...

Він раптом зупиняється, і очі його застигають на дверях.

— Ти звідки?

Карнаухов теж дивиться на двері.

Чорт забери! Валега. Справжнісінький Валега — голова-тий, крутолобий, в неймовірних своїх черевиках з загнутими носками. Стоїть у дверях. В моїй шинелі, до самих п'ят. Мнеться.

— Ти звідки взявся, Валега?

— Звідти... Від нас...

Незграбно козирає. Це в нього завжди погано виходить.

Скидає з-за спини мішок.

— Тушонку приніс... шинель...

— Ти збожеволів!

— Чому збожеволів? Зовсім не збожеволів. От і записка вам.

— Від кого?

— Харламов дали, начальник штабу.

— Це він тебе й послав?

— Зовсім не він. Я сам прийшов...— Валега виймає з мішка консервні банки і дві хлібини.— Я в мішок укладав, а вони з тим, з штабу полка, про щось розмовляли,— з вами зв'язатися, казали, треба якось. Я й сказав, що йду якраз до вас. Вони тут стали щось шукати, потім цю записку дали.

Він дістає з набитої, як у всякого солдата, бокової кишені

складену вчетверо блокнотну сторінку. Простягає мені. Аккуратним харламовським почерком написано:

«5. 10. 42. 12. 15 КП Ураган.

Товаришу лейтенант. Зважаючи на те, що поступив наказ 31-го, повідомляю, що сьогодні в 4. 00 нами буде розпочата атака з метою з'єднатися з вами правим флангом з завданням відрізати угруповання противника, що проникло в яр, і знищити його. Повідомляю, що одержали поповнення 7 (сім) чоловік і дзвонили з Бурі, що прибув новий командир нашого господарства на ваше місце. Ми його ще не бачили. Як у вас там, товаришу лейтенант? Приходив капітан Абросимов рано-вранці і ще кілька чоловік з великого господарства. Тримайтесь, товаришу лейтенант. Виручимо.

Л-т Харламов (Харламов)»

Підпис міністерський, розмашистий, косий, з розкішно-барочним «Х» і цілою зграєю закруток, дужок і точок, що наче птиці пурхають навколо неї.

Розриваю записку, шматочки спалюю. Прийде ж у голову посилати через передову таку записку. Ох, Харламов, Харламов! Непоганий він, по суті, і старанний навіть хлопець, тільки надто вже...

Валега хитромудрим німецьким ключем з коліщатком на кінці відкриває консерви. Чорт капловухий!..

Повз з цими консервами через передову. Тягнув мою шинель. А разом і записку приніс. «Я й сказав, що іду якраз до вас»... Наче за риг, на другий поверх.

Валега сопе й ніяк не може відкрити незнайомим ключем консервну банку. Він навіть не питає, чи я голодний. Я його не запитую, почуваю, що можу зірватися з потрібного тону. Запитують інші — Карнаухов, Чумак. Валега відповідає неохоче.

— Шинель тільки заважала, не по росту. А так нічого. Там, трохи лівіше, — розрив у них. Між окопами. Вдень не бачив, а вночі... Може, підігріти, товаришу лейтенант?

— Ні, не треба. Та й підігрівати ні на чім.

— Примус ти не догадався принести з собою? — сміється Чумак.

Валега замість відповіді витягає з шинелі кишенькову німецьку спиртовку і пригорщу біленьких, схожих на цукор, плиток сухого спирту. Мовчки, без тіні посмішки, кладе на стіл.

— Не варто, Валего. І так злопаєм.

І ми, всі четверо, з апетитом спорожнюємо банку.

14

Годинник показує о пів на четверту. За чверть четверта. Четверта... Ми чекаємо. О пів на п'яту... П'ята. Тиша... Шоста, сьома... Світає. Перестаємо чекати.

Ще один день, значить...

Всю першу половину дня німці поливають нас з мінометів — середніх і навіть важких. Годині о третій з шістнадцяти чоловік нас залишається дванадцять. Четверо поранених, з учорашніх ще, умирають. По-моєму, від зараження крові. В одного стовбняк. Це страшно річ. Він умирає на моїх очах. Не молодий уже, років сорок. Його поранило розривною кулею в праву руку, трохи нижче ліктя. Він увесь час боявся, що йому ампутують руку. До війни він був токарем по металу.

— Як же це так — без руки? — говорив він, обережно вкладаючи на коліно прив'язану до дощечки від патронного ящика руку. — Без руки в нашому ділі ніяк не можна. Краще б ногу вже. — І він запитливо поглядав то на мене, то на Карнаухова, наче думка наша в даному разі чогось була варта. Ми втішали його, кажучи, що кістки зростаються швидко, м'ясо теж наросте, і що нерв у нього цілий, раз він може ворушити пальцями. Це його заспокоювало. Він навіть починав розповідати про якесь удосконалення, яке він зробив ще до війни в своєму токарному верстаті. Потім у нього почало пересмикуватися обличчя. Рот розтягся в страшну напружену посмішку. Шия напружилась. Судороги охопили все тіло. Він вигинався дугою, впершись п'ятами й потилицею в землю. Його неможливо було розігнути — тіло як залізне.

— Стовбняк,— сказав Карнаухов,— у нас в медсанбаті умер один від цього!

Через дві години він помер.

Його прізвище Фесенко. Я дізнаюсь про це з червоноармійської книжки. Прізвище чомусь знайоме. Я його десь чув. Потім пригадую. Це один з тих двох бійців, що копали вночі, коли я повертався з мінного поля. Вони ніяк не могли пояснити зв'язковому, де комбат.

В наш бліндаж влучає полкова міна — стодвадцятиміліметрова. Теоретично він повинен витримати — чотири намети з двадцятип'ятисантиметрових колод і зверху ще земля. Практично ж він виходить з ладу: перекриття витримує, але вибухом зриває обшивку і завалює землю.

Перебираємось в сусідній бліндаж, де лежать поранені. Їх чотири чоловіки. Один марить — він поранений в голову. Говорить про якісь цинкові ночви, потім кличе когось, потім знову про ночви. У нього зовсім воскове обличчя, очі весь час заплющені. Мабуть, теж помре.

Убитих ми не закопуємо. Міни свистять і рвуться навкруги без упину. Протягом одної хвилини я нарахував шість вибухів. Бувають перерви. Але не більше п'яти-семи хвилин. За ці сім хвилин ми встигаємо лише оговтатися і перевірити, чи живі ще спостерігачі.

Останню цигарку — наполовину махорка, наполовину хлібні крихти, зібрані з усіх кишень,— викурюємо втрьох — я, Карнаухов і Чумак. Більше тютюну нема. Недокурки теж усі зібрані.

Скоро вийде й вода. В один термос влучив осколок. Ми помітили це, коли вже витекла майже вся вода. В другому — літрів десять, не більше. А поранені весь час просять пити. Ми не знаємо, чи можна їм давати. Один поранений в живіт, йому ніяк не можна. Він увесь час просить: «Хоч крапельку, товаришу лейтенант, хоч крапельку, рот сухий...» і дивиться такими очима, що готовий крізь землю провалитися. Кулемети теж просять пити.

Після третьої години німці починають атаки. Це, чергуючись, триває до вечора. Атака, обстріл, атака, обстріл.

Останню атаку ми відбиваємо, уже зовсім знесилені. Кулемети шиплять, мов чайники.

Де взяти води? Якщо не буде води, кулемети завтра замовкнуть. А це значить...

Увечері ми підбиваємо підсумки.

Людей — одинадцяттеро. Я, Чумак, Карнаухов, Валега, два зв'язківці, чотири кулеметники — по два на кулемет, і один рядовий боєць, той самий сибіряк, старий, з яким ми сиділи в окопі. Йому перебило мізинець на правій руці, але тримається він бадьоро. Крім того, троє поранених. Той, що марив, до вечора вмирає. Виносимо його в траншею. Там ми складаємо всіх убитих.

Кулеметів у нас чотири. Два вийшли з ладу. До трофейних боєприпасів досить. До вітчизняних ледве на півдня вистачить.

Але головне — вода. Без води гріш ціна всім цим патронам. Невже наші цієї ночі не підуть на з'єднання з нами? Не може бути, щоб не пішли. Вони ж розуміють, що нам не під силу триматися вічно. І що, коли нас переб'ють, полкові доведеться розпрощатися з висоткою.

Курити хочеться, аж голова паморочиться. Валега знаходить десь у кишені вбитого німця мокру, зім'яту сигарету. Куримо її по черзі, глибоко затягуючись, заплющуючи очі, припікаючи пальці. Через дві години починаємо знову думати про воду. В термосі не більше двох літрів. Кулеметний НЗ.

Зв'язківці знаходять десь у надрах бліндажа дюжину апетитних, жирних оселедців, загорнутих в пергамент. Вони сріблясті, гладенькі, з м'якими спинками і маленькими, немов роса, крапельками жиру коло самих голів. Так би і вчепився зубами. Вилажу в траншею і кидаю їх якнайдалі у бік до німців. Потім повертаюся у бліндаж.

Поранені притихли. Дихають важко. Лежать просто на землі. Ми підстелили їм шинелі. Новий бліндаж — значно гірший. Збите із дощок щось на зразок стола, накрите газетою — і все. На фоні сирії стіни, що обсипається, зовсім недоречною здається наша лампа з зеленим абажуром.

Ми її перенесли з того бліндажа. Важко навіть зрозуміти, як вона вціліла.

Карнаухов малює огризком олівця якісь квіточки на берегах газети. Він змарнів і під очима в нього великі чорні круги. Чумак, скинувши тільняшку, перевіряє шви.

— Треба буде побанитись,— стомлено каже він, чухаючись.— З'єднаємось — влаштую баню. Наносимо вночі води з Волги і викупаємось. Все тіло свербить.

— Поки війна не закінчиться, однаково не позбудешся,— заспокоює Карнаухов.— Білизну не прожарюємо. Випереш у Волзі — і все. А що з такого прання?

Я бачу, як у Чумака під натягнутою шкірою здригаються біцепси. На ньому добре анатомію вивчати.

Чумак встає.

— Ех, закурити б...

Карнаухов зітхає.

— Еге, непогано б. Хоч би «Мотор» за тридцять п'ять копійок. Одну на трьох.

— «Мотор»... Що «Мотор»? Коли мріяти, так уже мріяти...

— Ви що до війни курили, товаришу лейтенант?

— «Біломор»... І «Труд». В Києві такі були — теж два карбованці.

— І я «Біломор». Товсті, хороші. Ленінградські особливо.

— Що ви після цього в цигарках розумієте — каже Чумак.— Мріють про «Біломор»... «Казбек» — ото цигарки! Я по дві пачки викурював за день... От час був.

Він ходить по бліндажу сюди й туди. Два кроки туди, два кроки назад. Потягається, закинувши руки за голову.

— Надінеш "чарлі" — тридцять сантиметрів, кепку на брови, дівчину під руку і...—Випнувши груди, він хапає Карнаухова під руку,— пішов по Примбулю.

Карнаухов відштовхує його.

— Ти ким до війни був?

— Я? Шофером. ЗІС водив. Потім на «Червоній Україні» служив. В кадрову. Начистиш крейдою пряжку, гюйс випрасуєш, білі штани з клинцями, і пі-шов у місто.

— Ти до війни, крім дівчаток, думав про що-небудь? Га, Чумак?

Чумак немовби задумується.

— Про горілку ще думав... Про що ж іще? Грошей — хоч греблю гати. Науковим працівником ставати не збирався...— Пауза.— А от зараз...

— Невже прохолов?

Чумак відповідає не зразу. Засунувши руки в кишені і розставивши ноги, він старається підібрати слова.

— Не то щоб прохолов... Дівчат я завжди любив і любити буду, але от на війні...— Знову пауза.— Розумієш, до війни я сам собі цар і бог був. Була в мене шпана. Разом випивали, разом морди били таким ось...— Він злегка посміхається і хитрим своїм оком підморгує мені,— таким ось субчиком. Але загалом не в цім справа... Та й дівчат не дуже любив... І без того липнули.

Він сідає на край стола. Розгойдує ногою. Йому важко сформулювати свою думку. Крутиться десь, а в точку влучити не може.

— В Севастополі, наприклад. Такий випадок. Ще на самім початку облоги. В грудні, чи що, чи в кінці листопада? Не пам'ятаю вже... Був у мене товариш. Навіть не товариш, а просто разом на «Червоній» служили. Терентьев. Теж матрос. Потім разом на берег в окопи потрапили. Коло Французького кладовища. До війни ми з ним як кішка з собакою жили. Маруху одну все хотів відбити в мене. А хлопчина нічого — підходящий, від дівчат відбою не було. У мене кулаки свербіли вибити йому пару зубчиків...

В кутку починає ворухитися поранений. Просить пити. Ми даємо йому посмоктати мокру ганчірочку — це все, що в наших силах зробити. Він натягає на обличчя шинель і заспокоюється. Я намагаюсь не дивитися в той бік, де стоїть термос з водою. Чумак кладе на нього мокру ганчірочку і знову сідає на край стола.

— Одне слово, не любив я його. Та й він мене...

Карнаухов сидить, підперши руками голову. Не зводить сірих очей з Чумака. Чумак погойдує ногою.

— Вибив я йому таки парочку. А він мені ребра пом'яв. Тижнів два, а то й три, дихнути як слід не міг. Та не в цім

справа... Коротко кажучи, фріци мені геть спину розривною розідрали. Кроків за п'ятнадцять від їхніх окопів. Я думав, що зовсім край уже. Бульки став пускати. І, чорт його знає, чи не пішов би зовсім на дно... А вранці в нашому окопі прийшов до пам'яті. Виявляється, цей самий Терентьєв приволік...

Кілька секунд ми сидимо мовчки. Чумак колупає нігтем край стола. Карнаухов як сидів, так і сидить, підперши руками голову. Тремтить язичок полум'я в лампі. Один кінчик у нього, довгий і тонкий, чорним струмочком лиже скло.

— Умер він потім, цей Терентьєв. Обидві ноги відірвало. В Гаграх, у госпіталі узнав я. Мені його фото передали. Просив перед смертю... Одне слово, нема Терентьєва, що говорити...

Він зіскакує з стола і знову починає ходити по бліндажу — вперед і назад. Карнаухов, не повертаючи голови, стежить за ним очима.

— Розумієш, до війни для мене хлопці були... ну, якби це сказати... ну, щоб пити не скучно було самому. А зараз... От є в мене розвідник один... Та ти його знаєш, комбате, той самий, через якого ми з тобою посварилися наче. Так я за нього, знаєш, зубами горло перегризу... Або Гельман — єврей. Куди хоч посилай, все зробить. В нього сім'ю, в містечку десь, геть усю гітлерівці вирізали...

Він перериває себе на півслові і, круто повернувшись, виходить з бліндажа. Чути, як скриплять сходи від його кроків. Карнаухов знову береться до свого малювання.

— Ви що, не мирилися з Чумаком, товаришу лейтенант? — делікатно питає він, не підводячи голови.

— Так. Щось у цім роді, — відповідаю я.

Карнаухов посміхається.

— Розповідав мені недавно. Через фріца якогось убитого. Так, чи що?

— Так. З фріца почалося.

— Не сподобались ви йому тоді, каже.

— Що ж робити, усім не догодиш.

— А тепер як? Все гаразд?

— Що гаразд?

- Помирились?
- А хіба ми сварились? Просто характер у нього непокірливий. Наказів не любить. А я люблю таких. Тобто не тих, що наказів не виконують, а таких, як Чумак, задириливих.
- Це в ньому є.
- Не тільки це.
- А мені здавалось, не такі вам подобатись повинні.
- А які ж?
- Ну, як вам сказати... Не одного поля ви ягоди, так би мовити...
- А може...
- Але на цьому розмова уривається. Входить Чумак.
- А де бачок порожній? З-під води.
- Який бачок?
- Ну, термос. Чи не однаково. Він біля входу стояв.
- А що — хіба нема?
- Нема.
- Де ж він подівся?
- Біс його знає.
- Я виходив, він біля входу стояв,— каже Карнаухов,— ще й спіткнувся.
- А тепер нема. Я скрізь обнишпорив.
- Валега, мабуть, узяв. Латати дірку від осколка.
- А де Валега?
- Тут був. Недавно. Автомат чистив. А тобі нащо?
- Та треба ж зміркувати, як води дістати. І пити хочеться, і кулемети ці чортові.
- Що ж ти зміркуєш? — не розумію я.
- Що-небудь... Старий он каже, буцім дзюркотить щось. Він зліва, біля яру, стоїть. Каже — дзюркотить. Може, джерело яке.
- Яке там джерело! З цистерни гас тече. Вночі знаєш як чути? До колії метрів двісті, не більше.
- А чому не перевірити?
- Перевірай, як є охота.
- Ми розливаємо в казанки воду, яка лишилася. Навіть на два казанки не вистачає. Взявши термос на спину, Чумак

виходить. Хвилини через десять з'являється Валега. Сідає в кутку й чистить автомат, наче й не ходив нікуди.

— Ти де пропадав?

— Я не пропадав,— відповідає він, виколупуючи трісочкою бруд з автомата.

— Бачок брав? Термос?

— Брав.

— Якого диявола? Ми тут з ніг збились, шукаючи.

Валега дивиться на мене з докором.

— Ви ж самі казали, що води немає.

— Ну?

— От я й пішов по неї.

— По воду?

— Та по воду ж.

— На Волгу, чи що?

— Ні. До Волги не дійшов.

— Та ти кажи до ладу. Приніс, чи що, води?

— Води не приніс. Вина приніс.— І він знову копірсається в своєму автоматі.

Поступово картина вяснюється. Він намітив собі ще вдень, як пройти. Наглядів якусь стежечку правіше від мосту, в бік третього батальйону.

— Чому ж ти нічого не сказав?

— А ви б не пустили.

Коротко кажучи, до третього батальйону він не добрався, наткнувся на якусь німецьку кухню.

— Там, коло насипу. Вночі, мабуть, приїжджає. На конях. Здоровецькі такі битюги. Я й підповз. А там якраз балочка, ривчачок. Вони туди помії виливають. Два фріци сидять і курять. В темряві тільки вогники видно. І напівголосно щось по своєму — хау, хау, хау... Потім один запальничку запалив. Бачу, біля кухні термоси стоять. Такі, як цей. Кроків за п'ять. Мабуть, чай або кофе, думаю. А вони все лопочуть, лопочуть. Потім один пішов, другий лишився. Сидить і курить. А я чекаю. Хвилини десять чекав. Живіт геть увесь поміями промочив. Потім він до вітру пішов, за кухню. Я тут і взяв один термос. А той, наш, лишив. Порожній... Лаятись будуть.

І Валега посміхається — ледь-ледь, куточком рота. Це з ним рідко трапляється.

— Вино — паскудне, кислятина... Якраз для кулемета.

Ми випиваємо кожен по півсклянки. Маленькими ковтками, розтягуючи насолоду, полощучи рот. Потім лягаємо спати.

Мені сниться чомусь Чорне море. Я пірнаю зі скелі в прозору воду, що тремтить сонячними голками. А навкруги медузи — великі й маленькі, наче парасольки...

15

Атака наших не вдається. Ми стоїмо в траншеях і стежимо за перестрілкою. Німці сиплють з кулеметів без перепочинку. Черги стикаються, перехрещуються, злітають високо в небо. То тут, то там на тім боці яру спалахують міномети. Потім все затихає. Хвилин десять ще пострілюють кулемети. Потім і вони замовкають. Залишаються чергові методичного вогню. Вертаємось у землянку.

До ранку вже не спимо. Розмова не клеїться. Відсутність тютюну робить нас дратівливими. Поранені весь час просять пити. До ранку ще один умирає.

О сьомій прилітає «рама». Вурчить, вурчить без кінця-краю, перевертаючись, поблискуючи шибками. Потім — без усякої підготовки — німці переходять в атаку.

Ми відстрілюємось чотирма кулеметами. На двох — кулеметники, на двох — Чумак з Карнауховим і я з Валегою. Зв'язківці із старим тримають фланги.

Сонце світить з-за спини. Стріляти добре.

Потім — обстріл. Ми стягаємо кулемети і сідаємо навпочіпки. Осколки летять через голову. Тільки тепер помічаю, як змарнів Валега. Щоки зовсім позападали і вкрилися якимись лишаями. А очі великі й серйозні.

Одна міна розривається в проході, за кілька кроків від нас.

— Наволоч! — каже Валега.

— Наволоч! — кажу я.

Обстріл триває хвилин двадцять. Це дуже стомлює. Потім ми витягаємо кулемети на площадку й чекаємо.

Чумак махає рукою. Я бачу лише його голову й руку.

— Двох лівих накрило, — кричить він.

Ми лишаємося з трьома кулеметами.

Відбиваємо ще одну атаку. У мене заїдає кулемет. Він німецький, і я на нім погано розуміюся. Гукаю Чумакові.

Він біжить по траншеї. Шкандибає. Осколком зачепило йому м'яку частину тіла. Безкозирка над правим вухом пробита.

— Угробило тих двох, — каже він, виймаючи затвор. — Саме ганчір'я лишилось.

Я нічого не відповідаю. Чумак робить щось невловне з затвором і вставляє його знову. Дає чергу. Все гаразд.

— Патронів вистачить, комбате?

— Поки що вистачить.

— Там ще один ящик лежить, у землянці. Останній, здається...

— В нього міна влучила.

Він дивиться мені просто в вічі. Я бачу в його зіницях своє власне відображення.

— Не відступимо, лейтенанте? — Губи його майже не ворухаться. Вони сухі й зовсім білі.

— Ні, — кажу я.

Він простягає руку. Я тисну її з усієї сили.

Вибуває з строю ще один — старик сибіряк.

Знову стріляємо. Кулемет трясеться, як у лихоманці. Відчуваю, як маленькі струмочки поту течуть у мене по грудях, по спині, під пахвами.

Попереду — рівна противна сіра земля. Лише один покручений, наче рука з подагричними пальцями, кущик. Потім і він зникає — зрізує кулемет.

Я вже не пам'ятаю, скільки разів з'являються німці. Раз, два, десять, дванадцять. В голові гуде. А може, то літаки над головою? Чумак щось гукає. Нічого не можу розібрати. Валега подає стрічки одну за одною. Як швидко вони порожніють! Кругом гільзи, ступити ніде...

— Давай ще! Ще... Ще... Валега!

Він тягне ящик... Піт заливає очі, теплий, липучий...

— Давай!.. Давай!..

Потім якесь обличчя — червоне, без пілотки, лиснюче.

— Дозвольте, товаришу лейтенант.

— Іди геть!

— Та ви ж поранені...

— Іди геть!..

Обличчя зникає, замість нього щось біле, чи жовте, чи червоне. Звиваються якісь кола. Кола розширюються, стають блідшими, безбарвнішими. Потім раптом зникають і замість них з'являється обличчя. Золотий чуб, розстебнутий комір, голубі очі сміються. Ширяєвські очі. І чуб ширяєвський. І лампа з зеленим абажуром. І нашатирем смердить так, що плакати хочеться.

— Впізнаєш, інженере?

І голос ширяєвський. І хтось трясє, обнімає мене, і чийсь комір лізе в рот — шорсткий і колючий.

Наш бліндаж. І Валега. І Харламов. І Ширяєв. Справжній, живий, відчутний, золоточубий Ширяєв.

— Ну, впізнаєш?

— Господи боже мій, звичайно ж.

— Ну, слава богу.

— Слава богу.

Ми трясемо один одному руки і сміємося, і не знаємо, що ще сказати. І всі навколо чомусь сміються.

— Ви обережніш, товаришу старший лейтенант, вони ж поранені. Геть розтрясете.

Це, звичайно, Валега. Ширяєв відмахується:

— Де там поранений! Зірвало шкіру — і все... Завтра загоїться.

Я відчуваю слабкість. Голова паморочиться. Особливо при поворотах.

— Пити хочеш?

Я не встигаю відповісти — в зубах моїх кислувата бляшанка, і щось холодне, приємне розливається по всьому тілу.

— Звідки взявся, Ширяєв?

— З місяця звалився.

— Ні. Серйозно.

— Як звідки? Одержав призначення — і все. Комбатом у твій батальйон... Незадоволений?

Він анітрохи не змінився. Навіть не схуд. Такий же міцний, ширококостий, підтягнутий, у пілотці на одну брову.

— А тебе трохи того... підвело,— каже він, і широка білозуба посмішка ніяк не може зійти з його обличчя.— Не дуже-то, мабуть, відпочиваєте.

— Так, щодо відпочинку не дуже... Але подожди, подожди. Зараз-то ви звідки взялись?

— Чи не однаково звідки? Взялись, та й годі.

— А фріци?

— Фріци — фріцами. З яру втекли. Двох полонених навіть лишили.

— А вас багато?

— Як сказати... Два батальйони. Твій і третій. Чоловік п'ятдесят.

— Брешеш?

Він знову сміється. І всі присутні сміються.

— Чого ж брехать? По-твоєму, багато?

— А по-твоєму?

— Як сказати...

— Чекай... А міст? Міст як?

— Сидить ще там чоловік п'ять,— каже Харламов,— але не довго вже їм.

— Здорово. Просто здорово... А Чумак, Карнаухов?

— Живі.

— Ну, слава богу. Дай-но ще водички.

Я випиваю ще півтора кухля. Ширяєв устає.

— Приводь себе до порядку, а я піду подивлюся, що там робиться. Увечері поговоримо — Оскол, Петропавлівку згадаємо. Пам'ятаєш, як на березі з тобою сиділи? — Він простягає руку.— А Філатова пам'ятаєш? Кулеметника. Літній такий, бурчав усе.

— Пам'ятаю.

— Німецьким танком роздавило. Не відійшов від куле-
мета. Так і роздавило їх разом.

— Жаль старого.

— Жаль. Славний старий був.

— Славний.

Кілька секунд мовчимо.

— Валяй. Увечері, значить.

— Ну, я пішов.

І він виходить, насунувши пілотку на ліву брову.

Увечері ми сидимо з Ширяєвим на батальйоннім КП — в
трубі під насипом.

Рана в мене незначна — зірвало шкіру на лобі і доріжку
в чубі зробило. Я можу навіть пити. Щоправда, небагато.
І ми п'ємо якийсь страшенно смердючий не то спирт, не то
самогон. Закушуємо оселедцем, тим самим, що я викинув
на сопці. Валега, звичайно, не міг знести цього.

— Хіба можна викидати? Минулого разу випивали, самі
казали: «От би оселедця, Валега...» — І він розкладає його
акуратненькими шматочками, без кісток, на викраденій з
харламівського архіву газеті. На цьому ґрунті в них завжди
виникають сварки.

Ми сидимо й п'ємо, згадуємо червень, липень, перші дні
відступу, сарайчики, в яких розлучились. Після того Ширяєв
втратив майже весь батальйон. Фашисти їх біля Кантемирів-
ки оточили і майже всіх перебили. Сам він замалим у полон
не потрапив. Потім з чотирма бійцями, що лишились, рушив
на Вешенську. Там знову мало до німців не потрапили. Ви-
крутилися. Перебрались через Дон. За Доном в якійсь дивізії
опинились, зібраній з решток розбитих. Воював під Кала-
чем. Був легко поранений. Потрапив у Сталінград — в ре-
зерв фронту. Там майже місяць проваландався і ось зараз
одержав призначення в наш полк комбатом.

Лежачи на дерев'яній, збитій з дощок койці, я дивлюся на
Ширяєва. Намагаюся знайти в ньому хоч будь-яку зміну. Ні,
все те саме — навіть голубий трикутник майки визирає
з-за розстебнутого коміра.

— Про Максимова нічого не чув? — питаю я.

— Ні... Казав мені хтось, не пам'ятаю вже хто, наче бачив його десь по цей бік Дону. Але малоімовірно. Я весь цей бік сходив — ні разу не зустрів.

— А з наших кого зустрів?

— З наших? — Ширяєв морщить носа.— З наших... Декого з командирів рот. Начальника розвідки Гоглідзе. На машині проїхав. Рукою махав. Ну, кого ще? З медсанбату дівчат... Парторга Костричного... Ага! — він аж ляскає долонею по столі.— Як же! Друга твого, хіміка... як його?

— Ігоря? Де? — Я навіть підводжуся.

— На цім боці. Днів п'ять тому.

— Брешеш!

— Чому брешеш? На «Червоному Жовтні». Він в тридцять дев'ятій.

— В тридцять дев'ятій?

— І не хімік чомусь, а теж інженер, як ти. Якись мінні поля, фугаси і тому подібна нісенітниця.

— А ти що в тридцять дев'ятій робив?

— Та нічого. Випадково зовсім трапилось. Штаб армії шукав. Якийсь дурень сказав мені, що він у Баннім яру. Я й попер туди. А там, знаєш, що діється? За три кроки нічого не видно. Дим, курява, чортзна-що... Фріци саме налетіли. Я — в щілину. Потім, коли фріци вже полетіли, мене хтось за руку. Дивлюсь — Ігор твій. Не впізнав навіть спершу. Вусики зголив. Чорний увесь, закопчений. По очах тільки й упізнав.

— Живий, здоровий?

— Живий і здоровий. Про тебе, звичайно, питав. А що я міг сказати? Не знаю — і все. Пожалкували ми, пожалкували, а потім він і каже, ніби у сто вісімдесят четвертій ти. Боявся тільки, що цифру переплутав. Але я записав-таки. Вирішив обов'язково до тебе потрапити. Незайнятих місць тепер у дивізії, знаєш, скільки... В штабі армії й попросився в сто вісімдесят четверту. Вони з радістю. А в дивізії дізнався, у якому ти полку.

— Молодець, їй-богу!

— От так воно і вийшло...— Ширяєв простягає руку до пляшки.

— Ще по одній, чи що?

Випиваємо ще по одній.

— А Сєдих не бачив?

— Ні, не бачив. І спитати забув. Ми всього хвилин десять розмовляли.

— Його портсигар і досі бережу. На прощання мені подарував.

Я виймаю з кишені целулоїдний портсигар.

— Хороший,— каже Ширяєв.

— Хороший. Самі робили. На Тракторнім. Там того целулоїду, знаєш, скільки було?

— Здорово зроблено. Невже самі робили?

— Самі.

— А видряпав на кришці хто?

— Я. Це монограма. Просто ножем видряпав.

— Здорово. У тебе тільки один?

— Один. Свій я подарував. А це від Сєдих — на пам'ять. Славний хлопчина був.

— Славний.

Ширяєв наливає.

— Мені більше не треба,— кажу я,— у мене вже голова паморочиться.

Потім приходять Абросимов — начальник штабу полка, блідий і незадоволений. Каже, комдив мало не зняв його за те, що минулої,— не цієї, а минулої, ночі — атаку зірвав. Але що він міг зробити — полк знову збиралися передислокувати. Потім відмінили.

Вони з Ширяєвим ідуть на передову, а ми з Харламовим готуємо матеріали для передачі батальйону.

Годині о дванадцятій Ширяєв вертається. Я здаю батальйон, і, коли сходить місяць, ми з Валеєю рушаємо на берег. Карнаухов і Чумак все ще на передовій, я з ними так і не попрощався.

Харламов простягає руку.

— Якщо скучно на березі буде, заглядайте до нас,— і довго дивиться на мене своїми добрими вірменськими очима.

Мені трошки сумно. Звик я вже до батальйону. Боєць біля входу, — прізвище в нього якесь довге й закрутисте, ніяк не запам'ятаєш, — навіть козиряє, перехопивши гвинтівку з правої руки в ліву.

— Ідете від нас, товаришу комбат?

— Іду.

Він покашлює й знову козиряє, цього разу вже прощаючись.

— Заходьте, не забувайте.

— Обов'язково, обов'язково, — кажу я і, спершись на плече Валеги, вилажу з траншеї. Боєць з закрутистим прізвиськом делікатно підштовхує мене під зад.

16

Три дні я байдикую. Їм, сплю, читаю. Новий бліндаж Лисагора — чудо підземного мистецтва. Семиметровий тунель — просто в кручі. В кінці праворуч — кімната. Саме кімната. Тільки вікон немає. Все акуратенько обшите дошками, тоненькими, підігнаними. Підлога, стеля, дві койочки, столик між ними. Над столиком овальне ампірне дзеркало з товстощоким амуром. В кутку примус, грубка-коллонка. Матраци, подушки, ковдри. Чого ще треба? Напроти, через коридорчик, сапери все ще довбають. Уже для себе.

— Як боги заживем, — каже Лисагор. — Нари у два поверхи зробимо, піраміду для гвинтівок та інструменту, стіл, лавку, куток для кухні. В коридорі склад для вибухівки. Знаєш, скільки над нами землі? Чотирнадцять метрів! І все глина. Тверда, як граніт. Одно слово — всерйоз і надовго.

Мені все це подобається. Добре, безпечно приміщення на фронті якщо не половина, то, у всякому разі, чверть успіху. І я три дні втішаюсь цією чверткою.

Вранці Валега годує мене макаронним супом, жирним і густим, — ложку не повернеш, потім дає чай з власного самовара. Він тихо шумить у затишному куточку. Підклавши під спину подушку, я розв'язую кросворди з старих «Красноармейцев» і втішаюсь читанням московських газет.

На земній кулі спокійно.

У Новій Зеландії оголошено новий призов до армії. На єгипетським фронті активність англійських патрулів. Ми відновили дипломатичні стосунки з Кубою й Люксембургом. Авіація союзників зробила невеликі нальоти на Лаз, Саламауа, Буна на Новій Гвінеї і на острів Тімор. Бої з японцями в секторі Оуен-Стенлі стали дещо більш інтенсивними.

На Мадагаскарі англійські війська кудись пересуваються, щось захоплюють, з кимсь,— важко зрозуміти, з ким,— воюють і навіть полонених беруть.

У Великому театрі йде «Дубровський», в Малому — «Фронт» Корнійчука. У Немировича-Данченка — «Прекрасна Єлена»...

А тут, на глибині чотирнадцяти метрів, за півтора кілометра від передової, про яку говорить зараз увесь світ, я почув себе так затишно, так спокійно,— зовсім по-тиловому. Невже ж є ще більш спокійні місця? Освітлені вулиці, трамваї, тролейбуси, водогони, де повернеш кран — і вода потече... Дивно...

І я лежу, втупивши очі в стелю, і думаю про високі матері, про те, що все в світі відносно, що зараз для мене ідеал — ось ця землянка і казанок з локшиною, аби тільки гаряча була, а до війни мені якісь костюми потрібні були і галстуки в смужечку, і в булочній я сварився, якщо не досить підпечений калач за два сімдесят давали... І неville ж після війни, після всіх цих бомбувань, ми знову... і так далі, в тому ж дусі.

Потім мені набридає дивитися в стелю і думати про майбутнє. Я виходжу з тунелю.

Як і раніше, літають на «Червоний Жовтень» літаки, як і раніше, рвуться міни на Волзі, сновигають човни по річці, і німці їх обстрілюють. Але мало вже хто звертає на це увагу. Навіть коли парочка випадкових "месерів" обстрілює берег і «юнкерси» для різноманітності скидають бомби не на «Червоний Жовтень», а на нас, ніхто особливо не хвилюється. Залізуть куди-небудь під колоди чи в щілину і визирають звідти. Потім вилазять і, якщо кого-небудь убило, закопують

тут же на березі у вирвах від бомб. Поранених ведуть у санчастину. І все це спокійно, з перекурами, жартами.

Примостившись на якійсь невідомого мені походження товстій трубі, я гойдаю ногами. Курю надзвичайну, що аж дух перехоплює, суміш, тішуся останнім теплим сонячним промінням, голубим небом, церковкою на тім березі і думаю... Ні, мабуть, ні про що й не думаю. Курю і гойдаю ногами.

Підходить Гаркуша — вусатий помкомвзводу. Я йому показую годинника, ставати чогось почав. Він його роздивляється, струшує, каже, що циліндр поганий, і тут же коло моїх ніг, поклавши на коліна дощечку, починає лагодити його. Рухи в нього напрочуд дрібні і точні, хоч, здавалось би, годинник повинен би був одразу роздушитися й зім'ятися від самого дотику здоровенних мозолястих ручищ.

Довоєнної його професії я так і не можу збагнути. Йому двадцять шість років, а він устиг уже й годинникарем бути, і пічником, і водолазом в Епроні, і навіть акробатом в цирку побував, і тричі встиг одружитися, і з усіма трьома регулярно листується, хоч у двох з них уже нові чоловіки.

В розмові він стриманий, але на питання відповідає охоче. Знічев'я я ставлю йому їх багато. Він відповідає ґрунтовно, ніби анкету заповнює. Від годинника не відривається ні на хвилину. Один лише раз відлучається, ідучи в тунель перевірити саперів.

Потім з'являється Астаф'єв, помічник начальника штабу по оперативній частині, — ПНШ-1 по нашому. Молодий, елегантний, з онегінськими бачками й олов'яним поглядом. Він ледь-ледь гаркавить на французький кшталт. Видно, вважає, що йому це личить. Ми з ним знайомі лише два дні, але він чомусь уже вважає мене за свого друга й зве Жоржем. Його ж звать Іполитом. По-моєму, дуже вдало. Чимсь невловним нагадує він толстовського Іполита Курагіна. Такий же обмежений і самовпевнений. Він доцент історії Свердловського університету. Курячи цигарку, відставляє мізинець і дим випускає, склавши губи трубочкою.

Професія зобов'язує, і він уже збирає матеріали для майбутньої історії.

— Ви розумієте, як це цікаво, Жорж? — каже він, граціозно спершись ліктем на трубу і попередньо здмухнувши з неї пил. — Саме зараз, в розпалі подій, не можна про це забувати. І саме нам, учасникам цих подій, людям культурним і освіченим. Минуть роки, і за яку-небудь напівзотлілу стрілецьку картку вашого командира взводу будуть платити тисячі і роздивлятимуться в лупу. Чи не так?

Він бере мене за гудзик і злегка покручує вказівним і великим пальцями.

— І ви мені допоможете, Жорж. Правда? Покладатись на Абросимова чи інших, йому подібних, не доводиться, — ви самі розумієте. Крім виконання наказу чи захоплення якої-небудь сопки, їх нічого не цікавить.

І він злегка посміхається з виглядом людини, яка ні на хвилину не сумнівається, що не погодитись з нею не можна.

Біс його знає... можливо, він і має рацію. Але мене зараз це не цікавить. Взагалі, він мене дратує. І бачки ці, і «Жорж», і рожеві нігті, які він весь час чистить складаним ножиком.

Над кручею з'являється низка жовтокрилих «юнкерсів». Скосивши на них очі, Астаф'єв робить граціозний порух рукою.

— Ну, я пішов... Форми заїли. По двадцять штук на день. Зовсім подуріли в штадиві. Заходьте, Жорж, — і зникає в своєму сховищі.

«Юнкерси» вишиковуються в чергу і пікірують на «Червоний Жовтень».

Висунувши кінчик язика, Гаркуша старанно запихає пінцетом якесь коліщатко в мій годинник.

На командирській кухні стукотять ножі. На обід, мабуть, будуть котлети.

17

Наприкінці третього дня мене викликають у штаб. Прибуло інженерне майно. Я одержую тисячу штук мін. П'ятсот протитанкових ЯМ-5 — здоровецькі шестикілогра-

мові ящики з необтесаних дощок, і стільки ж маленьких протипіхотних ПМД-7 з двохсотграмовими толовими шашками. Сорок мотків американського дроту. Лопат — двісті, кирок — тридцять. І ті й другі погані. Особливо лопати. Залізні, гнуться, держакі необтесані.

Все це багатство розкладається на березі проти входу в наш тунель. По черзі хто-небудь з саперів вартує — на чесність сусідів важко покластися.

Вранці двадцяти лопат і десяти кирок-мотиг не вистачає. Вартовий Тугієв, кругловидий, здоровенний хлопчина, здивовано кліпає очима. Витягнуті по швах пальці тремтять від напруження.

— Я тільки оправитися пішов, товаришу лейтенант... Йй-богу... А так — нікуди. І опралявся в камінні — звідти все було видно.

— Оправитись чи не оправитись, нас це не обходить, — каже Лисагор, і голос і погляд у нього такі грізні, що пальці в Тугієва починають ще більше тремтіти. — А щоб до вечора все було на місці...

Увечері, при перевірці, — лопат виявляється двісті десять, кирок — тридцять п'ять. Тугієв сяє.

— От це виховання! — весело каже Лисагор і, зібравши на березі бійців, читає їм довгу нотацію про те, що лопати — та ж гвинтівка, і якщо тільки, боронь боже, хто-небудь загубить лопату, кирку чи навіть ножиці для різання дроту, — зараз же трибунал. Бійці зосереджено слухають і вирізують на держаках свої прізвища. Спати лягають, підклавши лопати собі під голови...

Я тим часом працюю над схемами. Роблю велику карту нашої оборони на кальці, розмальовую кольоровими олівцями і йду до дивізійного інженера.

Він живе метрів за триста-чотириста від нас, теж на березі в сапернім батальйоні. Прізвище його Устинов. Капітан. Немолодий уже — під п'ятдесят. В окулярах. Ввічливий. З усього видно — на фронті вперше. Розмовляючи, крутить у пальцях жовтий, розкішно відточений олівець. Кожну сформульовану думку фіксує на папері мікроскопічним кругленьким почерком — по-перше, по-друге, по-третє...

На столі в землянці купа книг: «Фортифікація» Ушакова, «Укріплення місцевості» Гербановського, інструкції, довідники, статuti.

Устинівські плани укріплень передової феноменальні — і своїми масштабами, і різноманітністю застосовуваних засобів, і детальністю розробки всієї цієї різноманітності.

Він виймає карту, поспіль усяяну різнокольоровими дужками, хрестиками, ромбиками, зигзагами. Це навіть не карта, а килим якийсь. Акуратно розгортає її на столі.

— Я не буду вам пояснювати, наскільки це все важливо. Ви, я гадаю, і самі розумієте. З історії воєн ми з вами прекрасно знаємо, що в умовах позиційної війни, — а саме такої війни ми зараз і прагнемо, — кількість, якість і продуманість інженерних споруджень грають визначну, я б сказав, навіть першорядну роль.

Він ковтає слину і дивиться на мене поверх окулярів невеликими, з навислою над повіками шкірою очима.

— Вісімдесят сім років тому саме через те й вистояв Севастополь, що браття наші — сапери — і той же Тотлебен зуміли створити майже неприступний пояс інженерних споруджень і перепон. Французи й англійці і навіть сардинці теж приділяли цьому питанню величезну увагу. Ми знаємо, наприклад, що перед Малаховим курганом...

Наприкінці він детально, з цілою купою цифр, розповідає про севастопольські укріплення, потім перескакує на російсько-японську війну, на Верден, на знамениті дротяні загорожі під Каховкою.

І акуратно ховає схеми розташування севастопольських ретраншементів і апрошей в папку з написом «Історичні приклади»....

— Ви бачите, роботи в нас непочатий край. І чим скоріше ми це зможемо здійснити, тим краще.

Він пише на аркушику паперу цифру «1» і обводить її кружечком.

— Це перше. Друге. Найпокірніше вас проситиму щоденно до сьомої нуля-нуль доставляти мені донесення про виконані за ніч роботи: А — вашими саперами, В — дивізій-

ними саперами, С — армійськими, якщо будуть, — а я сподіваюсь, що будуть, — саперами, D — стрілецькими підрозділами. Крім того...

Папірець знову вимережується цифрами — римськими, арабськими, в кружечках, дужках, квадратах або зовсім без них.

Прощаючись, він простягає вузьку інтелігентну руку з подагричною набухлістю в суглобах.

— Особливо прошу вас не забувати кожного чотирнадцятого і двадцять дев'ятого надсилати форми — 1, 1-б, 13 і 14. І місячний звіт до тридцятого. Навіть краще до двадцять дев'ятого. І щотижня зведену наростаючу таблицю виконаних робіт. Це дуже важливо...

Вночі за банкою рибних консервів Лисагор весело й голосно регоче.

— Ну, лейтенанте, пропав ти зовсім! Цілу проектну контору-відкривати треба. Ти не питав, звідки він? Не з Інженерної академії приїхав?

18

Дні минають.

Стріляють гармати. Маленькі, короткоствольні, полкові — просто в лоб, в упор, з передової. Трошки більші, дивізійні, — з крутого урвища над берегом, приткнувшись де-небудь між пічкою й розбитим ліжком. І зовсім великі, з довгими задер-тими з-під сітей хоботками, — з того боку, з-за Волги. Заговорили й важкі. Їх возять на тракторах — ствол окремо, лафет окремо. Начфін Лазар — його всі в полку так і звать, симпатичний, рухливий, усім цікавиться — приїхав з того боку платити зарплату і каже, що на тім березі плюнути ніде, під кожним кущем гармата.

Німці, як і раніше, захоплюються мінометами. Б'ють з шестиствольних по переправі, і довго блищить після цього Волга сріблястими черевцями глушеної риби.

Гудуть літаки — німецькі вдень, наші кукурузники — вночі. Щоправда, в німців теж з'явилися «нічніки», і тепер ночами

не знаєш, де наші, де їхні. Ми риємось, ставимо міни, пишемо довгі донесення: «За ніч зроблено: окопів стрілецьких — стільки-то, траншей — стільки-то, мінометних позицій, бліндажів, мінних полів — стільки-то, втрати — такі-то, за цей час зруйновано — те-то й те-то...»

На березі в нас відкриваються майстерні. Два сапери, з хворих, крутять дерев'яний барабан: виготовляють спіралі Бруно — щось середнє між гармошкою й ковбасою з колючого дроту. Потім їх розтягують на передовій перед окопами дивізійні сапери. Кожного вечора приходиться взвод другої роти саперного батальйону. Мої ж ставлять міни і керують іншими рубежами. Працюють на них так звані «ледарі» — кравці, перукарі, трофейники і огнеметники, які не одержали ще свого озброєння. Заміновуванням займаються, звичайно, Гаркуша і командир другого відділення Агнівцев, енегійний, старанний, але його бійці не люблять за грубість.

Лисагор, як і раніше, діяльний. У нього завжди якийсь невідкладне завдання командира полку: то склад обозноречового постачання збудувати, то збройну майстерню, то ще що-небудь. Горілкою від нього тхне, наче з бочки, але тримається загалом добре.

Вдень ми відпочиваємо, обладнуємо бліндажі, конопати-мо човни. З першими зорями збираємо лопати й кирки і вирушаємо на передову. Пожеж мало вже. Дорогу освітлюють ракети.

Після праці, покурюючи махорку, сидимо з Ширяєвим і Карнауховим — у другім батальйоні я найчастіше буваю — в тісному, жарко натопленому бліндажі, лаємо солдатське життя, заздriamo тиловикам. Іноді граємо в шахи, і Карнаухов систематично дає мені мати. Я поганий шахіст.

Вранці, ледве починає сіріти, вирушаємо додому. Ранки вже холодні. Години до десятої не сходить іній. В бліндажі чекає чай, консерви, що лишилися звечора, і пічечка, що затишно потріскує в кутку...

Мовою зведень все це разом узятє зветься: «Наші частини вели вогневий бій з противником і зміцнювали свої позиції». Слово «запеклий» і «тяжкий» днів десять уже не трапля-

ється в зведенні, хоч фашисти, як і раніше, бомблять з ранку до вечора, і стріляють, і лізуть то тут, то там. Але немає вже в них того азарту і самовпевненості, і все рідше й рідше скидають вони на наші голови хмари листівок з закликом здатися і облишити надії на допомогу, що йде з півночі.

Листопад починається з ранкових заморозків, що все посилюються, і з зимового обмундирування, яке нам, нарешті, видають. Ушанки, тілогрійки, стьобані штани, сукняні онучі, хутрянні кролячі рукавиці. Цими днями, кажуть, валянки й жилетки хутрянні будуть. Ми переносимо зірочки з пілоток на сірі ушанки і переходимо на зимовий розпорядок — не ходимо вмиватися на Волгу і починаємо рахувати, скільки до весни лишилось.

Устинов затоплює мене цілою зливою папірців. Маленькі, акуратно складені й заклеєні, з обов'язковим «Цілк. секретно» і «Лише Керженцеву» вгорі в правому куточку, вони настирливо і в різних виразах вимагають від мене то недосланої форми, то запізненого звіту, то попереджають про необхідність підготувати мінні поля до зимових умов — змазати маслом підривники і пофарбувати в біле погано замасковані міни.

Приносить ці папірці веселий, рябенький і страшенно кирпатий сапер, устиновський зв'язковий. Ще з-за дверей кричить молодим, дзвінким голосом:

— Відчиняйте, товаришу лейтенант! Пошта вранішня!

З Валегою вони дружать і, викурюючи обов'язкову цигарку, усівшись навпочіпки біля входу, розмовляють про своїх і чужих командирів.

— Мій все пишуть, все пишуть,— крізь двері чути голос зв'язкового.— Як устануть, так одразу за олівець. Навіть в убиральню і то, по-моєму, не ходять. Мін дуже вже бояться. Веліли щит із колод перед входом зробити і відхідник рейками покрити.

— А мій ні, писати не люблять,— басить Валега.— Все твого лають, що писульок багато шле. Зате давай їм книжки. Все прочитають. Борщ сьорбають і то одним оком у книжку чи в газету дивляться. Дуже вже освічені!

— Ну, вже не більше за мого,— ображається зв'язковий.— Бачив, скільки у нас на столі книжок лежить? В одній я сам дивився, п'ятсот сторінок. І все дрібненько, дрібненько, без окулярів і не розбереш.

— А на передовій твій буває? — питає раптом Валега.

— Куди вже їм! Старенькі надто. Та й не бачать нічого вночі.

Валега тріумфуючи мовчить. Зв'язковий іде, забравши мої донесення.

Іноді приходять до нас Чумак, він живе поряд, за десять кроків, приносить з собою карти, і ми шпаримо в очко.

Іноді ми з Лисагором до нього ходимо — слухати патефон.

Час від часу приїжджає з того берега Лазар, начфін. Ночує в нас. Валега стелить йому шинель між койками, а сам улаштовується коло пічки. Лазар розповідає лівобережні новини — нас, мовляв, на формування збираються відводити. Не то в Ленінськ, не то ледве чи не в Сибір. Ми знаємо, що все це нісенітниця, що нікуди нас не відведуть, але ми вдаємо, що віримо,— вірити куди приємніше, ніж не вірити,— і будуємо плани мирного життя в Красноуфімську чи Томську. Головне місце в усіх цих мріях займають пельмені, сметана і, звичайно, жіноча стать.

Одного разу в розташування нашого полку падає «месершміт». Хто його підбив — невідомо, але у вечірніх донесеннях всіх трьох батальйонів значиться: «Влучним гвинтівочно-кулеметним вогнем підрозділів нашого батальйону збито літак противника». Він падає недалеко від м'ясокомбінату, і до нього, незважаючи на обстріл і крики командирів, починається буквально паломництво. Через півгодини після падіння Чумак приносить чарівного годинничка з стрілками, що світяться, і великий шматок плексигласу. Через тиждень ми всі хизуємось величезними прозорими мундштуками гаркушинського виробництва. У нього немає відбою від замовників. Навіть майор, у якого три люльки і який ніколи не курить цигарок, замовляє собі якийсь особливий, з металевим обідком мундштук.

Шостого пізно увечері Ширяєв дзвонить мені по телефону.

— Фріци не лізуть. Скучаю. А в мене котлети сьогодні. І свято завтра. Приходь.

Я не змушую себе чекати. Іду. Згодом приходять Фарбер, Карнаухов.

— Пам'ятаєш,— каже Ширяєв,— як ми з тобою під Куп'янськом тоді пили? В останню ніч... У мене в підвалі. І картопелькою смаженою закушували. Пилип мій майстер був картоплю смажити. Пам'ятаєш Пилипа? Загубив я його. Під Кантемирівкою. Непоганий хлопчина був...

Він крутить кухоль у руках.

— А про що ти думав тоді? Га? Юрку? Як ми на березі сиділи? Полк пішов, а ми сиділи і на ракети дивились. Про що ти тоді думав?

— Та як тобі сказати...

— Можеш і не говорити... Знаю. Прикро було. Страшенно прикро. Правда? А потім у якомусь селі, пам'ятаєш, старий нас водою напував? Воювати, каже, не хочете. Здорові, а не хочете. І ми не знали, що відповісти. От би його зараз сюди, старого того однозубого.

Він раптом спиняється, і очі його стають вузькими й гострими. Такі в нього були, коли він дізнався, що двоє бійців утекло.

— А скажи, інженер, було в тебе таке під час відступу? Мовляв, край усьому... Розсипалось... Нічого вже нема. Було? У мене один раз було. Як через Дон переправлялись. Знаєш, що там творилось? По головах ходили. Ми разом з одним капітаном, сапером теж,— його батальйон переправу там налагоджував,— порядки стали наводити. Міст понтонний, хлипкий, весь у пробках і затичках після бомбування. Машини по одній по черево в воді проходили. Наладнали с'як-так. Організували чергу. А тут раптом — на "вілісі" майор якийсь в танкістськiм шоломі. До самого мосту на "вілісі" своїм добрався, а там став на весь зріст і закричав на

мене: «Якого чорта не пускаєш! Танки німецькі за три кілометри! А ти тут порядки наводиш!» Я, знаєш, так і обімлів. А він з пістолетом в руці, пика червона, очі витріщив. Ну, думаю, раз уже майори таке говорять — значить, погано... А машини вже лізуть одна на одну. Капітана мого, бачу, з ніг збили. І біс його знає — помутилось мені в голові. Скочив на "віліс" — і хрясь! — раз, другий, третій, просто по пиці його паршивій. Вирвав пістолет і всі вісім штук всадив... А танків, виявляється, і близько ніяких не було. І шофер десь подівся. Може, то фашисти були, провокатори? Га?

— Може, й фашисти, — відповідаю я.

Ширяєв замовкає. Дивиться в одну точку перед собою. Чути, як у телефонну трубку хтось лається.

— А все-таки воля в нього яка... — каже Ширяєв, не підводячи очей. — Їй-богу...

— У кого? — не розумію я.

— У Сталіна, звичайно. Два таких відступи стримати. Ти подумай тільки! В сорок першому і ось тепер... Зуміти відігнати від Москви. І тут стати. Скільки ми вже стоїмо? Третій місяць? І гітлерівці нічого не можуть зробити з усіма своїми «юнкерсами» й «хейнкелями». І це після такого прориву!.. Після липневих днів... Як-то йому було? Ти як гадаєш? Адже другий рік лямку тягнемо. Ми ось яких-небудь п'ятсот-шістсот метрів тримаємо і то лаємось. І тут не так, і там погано, і кулемет заїдає. А головнокомандуючому за весь фронт думати треба. Газету і то, мабуть, прочитати не встигає. Ти як гадаєш, Керженцев, встигає чи ні?

— Не знаю. Гадаю, все-таки встигає.

— Устигає, гадаєш? Ой, думаю, не встигає. Тобі добре. Сидиш у бліндажі, махорку покурюєш, а не сподобалося що — вилазиш, матюком покриєш, ну, іноді там пістолетом насваришся... Та й усіх до одного знаєш, — і кожний горбик, кожну купину сам облазиш. А в нього що? Карта? А на ній — прапорці. Іди розберись. І в пам'яті все тримай: де наступають, де стоять, де відступають. Ні, не заздрю я йому. Ані крихітки не заздрю... — Ширяєв підводиться. — Заграй-но що-небудь, Карнаухов.

Карнаухов знімає зі стінки гітару. Вчора батальйонні розвідники знайшли її в одному із зруйнованих будинків.

— Що-небудь таке... знаєш... щоб за душу...

Ширяєв зручніше влаштується на койці, простягнувши туго обтягнуті хромовими халявами ноги.

— Як там на передовій, Льошка? Спокійно?

— Все спокійно, товаришу старший лейтенант,— навмисне бадьоро, щоб не подумали, що він заснув, відповідає капловухий Льошка.— В п'яту вечерю привезли. Лаються, що рідка.

— Я цьому старшині покажу коли-небудь, де раки зимують. Якщо приїде вночі, розбудиш мене. Ну, давай, Карнаухов.

Карнаухов бере акорд. У нього, виявляється, дуже приємний грудний голос, середній між баритоном і тенором, і чудовий слух. Співає він не голосно, але з захопленням, іноді навіть заплющує очі. Пісні всі російські, задумливі, багато які з них я чую вперше. Гарно співає. І обличчя в нього хороше. Трохи грубувате, але якесь ясне, справжнє. Мохнаті брови. Голубі очі. Розумні, спокійні. З якоюсь глибокою, що ніколи не проходить, посмішкою. Навіть там, на сопці, вони посміхались.

Фарбер сидить, затуливши очі долонею. Крізь пальці пробивається руде кучеряве волосся. Про що він думає зараз? Я навіть приблизно не можу собі уявити. Про дружину, дітей, інтегралі, безконечно малі величини? Чи взагалі ніщо на світі його не цікавить? Іноді мені здається, що навіть смерть його не лякає,— з таким відсутнім, нудьгуючим виглядом покурює він під час бомбування.

Карнаухов стомлюється, або йому просто набридає співати. Вішає гітару на цвях. Деякий час сидимо мовчки. Ширяєв підводиться на однім лікті.

— Фарбер... Ти й до війни таким був?

Фарбер підводить голову.

— Яким таким?

— Та ось таким, який ти зараз.

— А який я зараз?

— Та біс його знає, який... Не зрозумію я тебе. Пити не любиш, лаятись не любиш, жінок не любиш... Ти ось на інженера нашого подивись. Адже теж з вищою освітою.

Фарбер ледь-ледь посміхається.

— Я не зовсім розумію зв'язок між вином, жінками і вищою освітою.

— Справа не в зв'язку. — Ширяєв сідає на койку, широко розставивши ноги. — Просто не розумію я, як на фронті без горілки можна. І без лайки. Ну, як без неї обійдешся? Карнаухов тихий, скромний хлопець, — ти не слухай, Карнаухов, — та й то як загне, так тільки держись.

— Так. Я в цій галузі не дуже сильний, — відповідає Фарбер.

Ширяєв сміється.

— Ти не подумай, що я хочу тебе зіпсувати. Або лаятись навчити. Боронь боже. Просто я не розумію, як це могло вийти... А плавають ти вмієш?

— Плавають? Ні, не вмію.

— А на велосипеді?

— І на велосипеді не вмію.

— Ну, а в морду давав кому-небудь?

— Та що ти пристав до людини? — заступається Карнаухов. — Ти з Чумаком на цю тему поговори. От він уже тобі розкаже.

— В морду давав, — спокійно каже Фарбер і встає.

— Давав? Кому?

— Я піду, — не відповідає на питання Фарбер, застібаючи шинель.

— Ні, кому ти давав?

— Нецікаво... Дозвольте йти...

І виходить.

— Дивний хлопець, — каже Ширяєв і встає.

Карнаухов посміхається. У нього, мов у дитини, дві ямочки на щоках.

— Вчора я заходив до нього. З берега йшов. Сидить і пише. Листа, напевно. Четверту сторінку з зошита закінчував, дрібним-дрібним почерком. Страшенно хотілось мені прочитати.

Ширяєв ледь помітно підморгує мені.

— А може, то не лист?

— А що ж?

— Може, вірші.

Карнаухов червоніє.

— Ти чого червонієш?

— Я не червонію,— і червоніє ще більше.

Ширяєв, стримуючи посмішку, мовчить. Не зводить очей з Карнаухова.

— Ну, а твої як?

— Що — мої?

— Вірші, звичайно.

— Які вірші?

— Думаєш, не знаємо? Ті, що в зошиті. В клейончатім.

Як там у нього, Керженцев, не пригадуєш?

Карнаухов припертий до стінки.

— Та це так... Знічев'я.

— Знічев'я... Всі ви так — знічев'я. Пушкін, мабуть, теж знічев'я писав...

Через півгодини ми з Карнауховим виходимо. Біля семафора розлучаємось: він — направо, я — наліво.

— А вірші все-таки прочитаєш,— кажу я йому на прощання.

— Коли-небудь...—непевно якимось відповідає він і зникає в темряві.

20

Ніч темна. Зірок не видно. Лише де-не-де тьмяні, розпливчасті плями. Навкруги тихо. Злегка пострілюють на бугрі.

Біля зруйнованого мосту хтось сидить. Спалахує вогник цигарки.

— Який чорт курить?

— А звідси однаково не видно,— відповідає з темряви глухуватий голос. Голос Фарбера.

— Ви що тут робите?

— Повітрям дихаю.

Я підходжу ближче, чомусь присаджуюсь. Фарбер більше нічого не говорить. Сидить і курить. Я теж закурюю. Мовчимо. Я не знаю, про що можна з ним говорити.

— Зараз концерт буде,— каже раптом Фарбер.

— Не думаю,— відповідаю я.— «Ішаки» в них уже два дні чомусь мовчать.

— Ні, я про справжній концерт говорю. На тім боці гучномовець установили. Останні вісті передають. А потім концерт. Вчора в цей час передавали.

— З Москви?

— Мабуть, з Москви.

Проходять бійці. Чоловік десять, один за одним, ланцюжком. Несуть міни й боєприпаси. Чути, як сиплеться щєбінь у них з-під ніг, як лаються вони, спотикаючись. Хвилин через двадцять вони повернуться. Ще через півгодини знову будуть іти, спотикаючись і лаючи темряву, порозкидане залізо, Гітлера й старшину, який змушує по чотири батальйонні міни заразом нести. За ніч вони обернуться разів шість або вісім. Удень буде все витрачено. А як тільки заїде сонце — знову на берег, з берега — на передову, з передової — на берег.

— Як справи в роті? — питаю я.

— Нічого,— байдуже відповідає Фарбер.— Без особливих змін.

— Скільки чоловік у вас тепер?

— Та все стільки ж. Більше вісімнадцяти-двадцяти ніяк не виходить. Із старих, що висадились, майже нікого не лишилось.

— А поповнення?

— Та що поповнення!

— Юнці?

— Гвинтівку вперше бачать. Одного вбило вчора. Розірвалась граната в руках.

— Умгу...— кажу я.— Паршива штука — війна...

Фарбер нічого не відповідає. Виймає з кишені коробку з тютюном, скручує цигарку, прикурює від власного недо-

курка. На мить освітлюється худе, з запалими щоками обличчя, костистий ніс, складки біля рота.

— А вам ніколи не здавалось, що життя безглузда річ? — питає Фарбер. Він ніяк не може прикурити — недокурок маленький, висипається.

— Життя чи війна? — питаю я.

— Саме життя.

— Складне питання... Безглузлого, звичайно, чимало. А в зв'язку з чим, власне кажучи, ви...

— Та без усякого зв'язку... філософствую. Деяке підбиття підсумків.

— Чи не рано?

— Звичайно, ранувато, але дещо все-таки можна підсумувати.

Він повільно вдавлює недокурок каблуком у землю. Вогник ще довго тліє коло його ніг.

— Ви ніколи не замислювались над своїм минулим життям? Чи не здавалось вам, що ми з вами до деякої міри жили по-страусівському?

— По-страусівському?

— Якщо проводити паралелі, то це буде, мабуть, найбільш вдала. Ми майже не висовували голови з-під крила.

— Розшифруйте.

— Я кажу про війну. Про нас і про війну. Під нами я розумію себе, вас, взагалі людей, безпосередньо не зв'язаних з війною в мирний час. Коротко — ви знали, що буде війна?

— Мабуть, що знав.

— Не мабуть, а знали. Більше того — знали, що й самі будете брати в ній участь.

Він кілька разів глибоко затягується і з шумом видихає дим.

— До війни ви були командиром запасу. Адже так? ВУС-34... Вища позавійськова підготовка чи щось подібно до цього.

— ВУС-34... ВПП... Командир взводу запасу.

Ні разу я ще не чув, щоб Фарбер так багато говорив. Очевидно, на нього вплинула горілка.

— Раз на тиждень у вас був військовий день. Ви всі старанно пропускали його. Влітку — табори. Командири вимагали чітких поворотів, гучних пісень. На тактичних заняттях, заховавшись у кущі, ви спали, курили, дивилися на годинник — скільки до обіду лишилось. Думаю, що я мало помиляюсь.

— Одверто кажучи, мало.

— Ось тут собака й заритий... На інших ми з вами покладались. Стояли під час першотравневих парадів на тротуарі, ручки в брючки, і дивилися на танки, що проходили, на літаки, на крокуючих бійців у шерехах... Ах, як здорово, ах, яка міць! От і все, про що ми тоді думали. Адже правда? А про те, що й нам колись доведеться крокувати і не по асфальту, а по курній дорозі, з мішком за плечима, що від нас буде залежати життя — ну, не сотень, а хоч би десятків людей... Хіба думали ми тоді про це?

Фарбер говорить повільно, навіть ліниво, з паузами, затягуючись після кожної фрази. Зовні він зовсім спокійний, але по чомусь невловному, по тому, як часто затягується, по нерівномірних паузах, по освітлених цигаркою зсунутих бровах відчувається, що йому давно вже хотілося про це поговорити, але чи то не було співбесідника, чи то нагоди слушної, чи то часу, чи то біс його знає чого! І мені ясно, що він хвилюється, але, як у багатьох людей його типу, — замкнута і мовчазних, — хвилювання це майже не виявляється зовні, а, навпаки, робить його ще більш стриманим.

Я мовчу. Слухаю. Курю. Фарбер продовжує:

— На четвертий день війни передо мною вишикували в дві шерехи тридцять молодців — теслярів, слюсарів, ковалів, трактористів — і кажуть: командуї, учи. Це в запасному батальйоні було.

— В сапернім?

— В сапернім.

— А ви хіба сапер?

— Сапер. Вірніше, був сапером.

— А чому ж раптом стрільцем стали?

— Я до цього ще й мінометником був. А після харківської мандрівки довелося стрільцем стати.

— А я й не знав. Колега, значить.

— Колега,— посміхається Фарбер і продовжує: — Командуй, значить, кажуть, учи. А в розкладі: підривна справа — чотири години, фортифікація — чотири години, шляхи й мости — чотири години. А вони стоять. Переступають з ноги на ногу, поглядають на свої сидори, звалені під деревом, стоять і чекають, що я їм скажу. А що я їм можу сказати? Я знаю тільки, що тол схожий на мило, а динаміт на желе, що окопи бувають повного й неповного профілю і що, коли мене спитають, з скількох частин складається гвинтівка, я довго буду чухати потилицю, а потім випалю першу цифру, яка на думку спаде...

Він робить паузу. Шукає в кишені коробку з тютюном. Я раніш не помічав, що він так багато курить — одну за одною.

— А хто в цьому винен? Дядя — як каже мій старшина? Ні, не дядя... Я сам винен. Мені просто було до війни нецікаво вивчати військову справу. На табірні збори дивився як на необхідну,— так уже заведено, нічого не зробиш,— але вкрай неприємну повинність. Саме повинність... Це не моє покликання. Моя справа, мовляв, математика і тому подібне. Наука...

Фарбер нишпорить по кишенях.

— Чим прикурювати будемо? — каже він.— У мене сірників нема вже.

— І недокурок погас?

— Погас.

— Доведеться бійців чекати. Вони зараз на берег підуть.

— Доведеться.

І ми чекаємо. Помовчавши, Фарбер продовжує все тим же спокійним стомленим голосом:

— Чотири місяці я їх учив. Ви уявляєте, що це за вчення було? І чому я міг їх навчити? У нас на весь батальйон одна лише інструкція по підривній справі була. І це все. Іншої літератури ніякої. Я ночами студював. А вранці розповідав бійцям, як зроблена підривна машинка, ні разу в житті не тримаючи її в руках... Бр-р... Від одної згадки дрозж проймає...

Проходять бійці. Просимо прикурити. Присівши навпочіпки, один з бійців викрешує вогонь із свого кресала. Прикурюєм по черзі від трута. Потім бійці йдуть. Одна за одною зникають у темряві їх незграбні, одягнуті в шинелі поверх фуфайок, постаті.

Фарбер повертає голову.

— Нитик? Еге? — говорить він зовсім тихо. Досі він говорив, не повертаючись, дивлячись кудись у простір поперед себе. Зараз, у темряві, я відчуваю на собі погляд його короткозорих очей.

— Хто нитик? — питаю я.

— Та я. Це ви, певно, так думаєте. Бурчить чогось, скаржиться. Правда?

Я не одразу знаходжу, що відповісти. Багато в чому він має рацію. Та чи варто взагалі говорити про те, що минуло? Аналізувати минуле, вірогідніше, погане в минулому, має сенс лише в тому разі, коли на основі цього аналізу можна виправити теперішнє чи підготувати майбутнє.

— По-моєму, важко жити, якщо весь час думати про свої помилки і лаяти себе за це. Лайкою не допоможеш. А гвинтівку, я гадаю, ви вже знаєте, і навчити бійця з нею поводитись теж зумієте...

— Мабуть, що й так.— Пауза.— Але ви знаєте... Якби я, наприклад, зустрівся до війни... ну, хоч би з Ширяєвим... я ніколи б не повірив, що буду йому заздрити.

— А ви заздрите?

— Заздрю.— Знову пауза.— Я непогано розбираюся в питаннях вищої математики. Вісім років усе-таки провчився. Але така ось елементарна проблема, як викрити старшину, що краде продукти в бійців, для мене майже непереборна перешкода.

— Ви схильні до самокритики,— кажу я.

— Можливо. Думаю, що й ви цим займаєтесь, тільки не говорите.

— Але чому ж ви все-таки заздрите Ширяєву?

— Чому?...— Він встає, робить кілька кроків, знову сідає. Навкруги дивовижно тихо. Десь лише, дуже далеко, за «Чер-

воним Жовтнем», зрідка, без усякої жвавості пофиркує кулемет.

— Тому, що, дивлячись на нього, я особливо гостро відчуваю свою неповноцінність. Вам це видається смішним. Але це так. Він людина проста, цільна, йому нічого не варто спитати, чи вмію я плавати або кататись на велосипеді. Він не відчуває того, що цими питаннями він влучає мені не в брову, а в око. Адже я збрехав, коли сказав, що давав у фізіономію комусь. Нікому я ніколи не давав. Я не любив бійок, не любив фізичних вправ. А тепер ось...

Він раптом замовкає. Сопе носом. Це, очевидно, у нього нервове. Поступово починаю розуміти його стриманість, замкненість і мовчазність.

— Нічого,— кажу я, намагаючись придумати що-небудь утішливе. Я згадую, як кричав на нього, коли був ще комбатом.— Всім тяжко на війні!..

— Господи боже мій! Невже ви так мене зрозуміли? — Голос його навіть тремтить і зривається від хвилювання.— Адже мені пропонували зовсім непогану посаду в штабі фронту. Я знаю мови. В розвідвідділі пропонували полоненими займатися. А ви кажете — всім тяжко на війні...

Я почуваю, що справді сказав невдало.

— У вас дружина є? — питаю я.

— Є. А що?

— Та нічого. Просто цікавлюсь.

— Є.

— А діти є?

— Дітей нема.

— А скільки вам років?

— Двадцять вісім.

— Двадцять вісім. Мені теж двадцять вісім. А друзі в вас були?

— Були, але...— Він спиняється.

— Ви можете не відповідати, якщо хочете. Це не анкета. Просто... Самотні ви яюсь, по-моєму, дуже.

— Ах, ви про це...

— Про це. Ми з вами скоро вже півтора місяця знайомі. А вперше за весь цей час лише сьогодні, так би мовити, поговорили.

— Так, сьогодні...

— Враження таке, наче ви уникаєте, цураєтесь людей.

— Можливо...— І знову, помовчавши:— Я взагалі важко сходжуся з людьми. Або, вірогідніше, люди зі мною. Я, по суті, малоцікава людина. Горілки не люблю, пісень співати не вмію, командир загалом так собі...

— Даремно ви так думаєте.

— Ви в Ширяєва спитайте.

— Ширяєв зовсім непогано до вас ставиться.

— Справа не в ставленні... Проте все це не дуже цікаво.

— А по-моєму, цікаво. Скажу вам одверто, коли я вперше вас побачив,— пам'ятаєте там, на березі, вночі після висадки?..

Фарбер спиняє мене порухом руки.

— Стійте! — і торкається рукою коліна.— Чуєте?

Я прислухаюсь. З того боку Волги урочисто, то віддаляючись, то наближаючись, перебивані вітром, повільно пливуть хрипливаті звуки флейт і скрипок. Пливуть над рікою, над розбитим, мовчазним зараз містом, над нами, над німцями, за окопи, за передову, за Мамаїв курган.

Впізнаєте?

— Біс його знає... Щось знайоме... Дуже знайоме, але... Не Чайковський?

— Чайковський. З П'ятої симфонії. Друга частина.

Ми мовчки сидимо й слухаємо. За спиною починає стукотіти кулемет — настирливо, наче кравецька машина. Потім перестає.

— Ось це місце...— каже Фарбер, знову торкаючись рукою мого коліна.— Наче викрик. Правда? В фіналі не так. Ви любите П'яту?

— Люблю.

— Я теж... Навіть більше, ніж Шосту. Хоч Шоста вважається найбільш, так би мовити... Зараз вальс буде. Давайте помовчимо.

І ми мовчимо. До кінця вже мовчимо. Я знову згадую Київ, каштани, липи, Люсю, яскраві квіти, диригента з чимсь білим у петлиці...

Потім прилітає бомбардувальник — важкий, нічний, три-моторний. Його в нас чомусь називають «туберкульоз». Монотонно гуде над головами. Наш.

— Смішно, правда? — каже Фарбер, устаючи.

— Що смішно?

— Все це... Чайковський, шинель, «туберкульоз»...

Ми встаємо і йдемо в напрямку Фарберової землянки. Бомбардувальник топчеться на однім місці. Із-за Мамаєвого простягаються щупальці прожектора.

Я лишаюся ночувати у Фарбера.

21

Сьомого ввечері приходять газети з доповіддю Сталіна. Ми її вже давно чекаємо. По радіо нічого розібрати не вдається — тріщить в ефірі. Лише — «і на нашій вулиці буде свято» — розібрали.

Фразу цю обмірковують в усіх землянках і траншеях.

— Буде наступ,— авторитетно заявляє Лисагор: він про все дуже авторитетно говорить.— От побачиш. Недарма Лазар казав минулого разу — пам'ятаєш? — що якісь дивізії ночами йдуть...

Сталін виступав шостого листопада.

Сьомого союзники висаджуються в Алжирі й Орані. Десятого вступають в Туніс і Касабланку.

Одинадцятого листопада о сьомій годині ранку воєнні дії в Північній Африці припиняються. Підписується угода між Дарланом і Ейзенхауером. Того ж дня і тої ж години німецькі війська за наказом Гітлера перетинають демаркаційну лінію біля Шалон-сюр-Саон і просуваються до Ліона. О п'ятнадцятій годині італійські війська вступають в Ніццу. Дванадцятого листопада німці захоплюють Марсель і висаджуються в Тунісі.

Тринадцятого ж листопада німці в останній раз бомблять Сталінград. Сорок два Ю-87 у три заходи скидають бомби на позиції нашої важкої артилерії в районі Червоної Слободи на лівому березі Волги. І відлітають. В повітрі запановує незрозуміла, незвична, зовсім дивна тиша.

Після вісімдесяти двох днів безупинного гуркоту й диму, після суцільного — з сьомої ранку до сьомої вечора — бомбування настає щось незрозуміле. Зникає хмара над «Червоним Жовтнем». Не треба щохвилини задирати голову й шукати в безхмарному небі противні трикутники. Тільки «рама» з попередньою точністю з'являється ранками й перед заходом сонця, та «месери» іноді промчаться з дзвоном над головою і майже одразу сховаються.

Ясно — видихався фашист... І в окопах точаться жваві дискусії — від чого, чому і чи можна вважати африканські події другим фронтом. Політпрацівники — нарозхват. Полковий агітатор, маленький, чорненький, як жучок, завжди збуджений Сенечка Лозовий, просто з ніг падає. Майже не з'являється на березі — тільки забіжить на хвилинку в штаб радіо послухати і знову назад. А там, на передовій, тільки й чути: «Сенечко, сюди!», «Сенечко, до нас!» Його так усі й зуть — Сенечка. І бійці, й командири. Комісар навіть відчитав його якимось:

— Що ж це таке, Лозовий? Ти лейтенант, а тебе всі — «Сенечка». Не годиться так.

А він лише посміхається зніяковіло:

— Ну, що я можу зробити? Звикли. Я вже скільки разів казав. А вони забувають... І я забуваю.

Так і лишилось за ним — Сенечка. Комісар рукою махнув.

— Працює, як чорт... Ну, як на нього гніватись?

А працює Сенечка справді, як чорт. Ініціативи й фантазії в ньому стільки, що й не зрозумієш, де вона в нього, такого маленького й щуплявенького, міститься. Один час усе з трубою возився. Зробили йому сапери величезний гучномовець з бляхи, і він цілими днями через цей рупор разом з перекладачем німців агітував. Німці злилися, стріляли по них, а вони трубу під пахву — та в інше місце. Потім захопився листівками й карикатурами на Гітлера. Зовсім непогано вони в нього виходили. Якраз саме тоді в полк прибула партія агітснарядів і агітмін. Коли вони кінчились, він щось довго метикував над консервними банками, спеціальний самостріл з гуми робив. Але з цієї вигадки нічого не вийшло — банки

до німців не долітали. Взявся тоді за опудало. За його прикладом у всіх дивізіях такі опудала стали робити. Це дуже потішало бійців. Зробив з ганчірок і німецького обмундирування якусь подобу Гітлера з вусиками й чубом з пофарбованого клоччя, почепив на нього табличку — «Стріляйте в мене!» і разом з розвідниками якимсь уночі поставив його на «нічий» землі, між нами й німцями. Ті розлютились — цілий день з кулеметів по своєму фюреру стріляли, а вночі вкрали опудало. Украсти-то вкрали, але трьох чоловік все-таки втрапили. Бійці наші животи надривали:

— От так Сенечка!

Дуже любили його бійці.

На жаль, незабаром його в нас забрали. Як найкращого в дивізії агітатора послали до Москви вчитися. Довго чекали від нього листа, а коли він, нарешті, прийшов, то цілий день на КП першого батальйону — він там найчастіше бував — строчили відповідь. Тексту вийшло не більше двох сторінок і то більше запитань («а у нас все, як і раніше, — воюємо потрошку»), а підписи ледве-ледве на чотирьох сторінках умістилися: щось до сотні підписів набралось.

Довго й хороше згадували про нього бійці.

— І коли ж це навчання його закінчиться? — питали вони і все мріяли, що Сенечка до нас у полк повернеться. Але він так і не повернувся, на Північний фронт, здається, потрапив.

22

Дев'ятнадцяте листопада — день для мене пам'ятний. Це день мого народження. В дитинстві він відзначався пирогами й подарунками, пізніше — випивками. Але так чи інакше, відзначався завжди. Навіть у минулому році в запасному полку в цей день ми пили самогон і їли з величезного емальованого тазу рожеве з золотистими пінками кисле молоко.

Цього разу Валега й Лисагор теж щось затівають. Валега звечора змушує мене піти в лазню — перекошену, без покрівлі хижку на березі Волги, — видає чисту, навіть прасо-

вану білизну, а потім цілий день десь пропадає, з'являється лише на хвилинку — заклопотаний, з таємничими пакунками під пахвою, когось шукає. Лисагор загадково посміхається. Я не втручаюсь.

Надвечір я йду до Устинова. Він уже третій день викликає мене до себе. Спершу просто пропонує, потім наказує і, нарешті, «востаннє наказую, щоб уникнути неприємностей». Я наперед уже знаю, про що йтиме мова. Я не вислав своєчасно плану інженерних робіт по укріпленню оборони, опису наявного інженерного майна з зазначенням втрат і надходжень за останній тиждень, схеми розташування намічуваних НП. Мене чекає довга й нудна нотація, пересипана історичними прикладами, верденами, порт-артурами, тотлебенами й клаузевіцами. Це забере в мене ніяк не менше як годину.

Зустрічає мене Устинов надзвичайно урочисто. Він любить форму й ритуал. Загалом люди інтелігентної праці, які потрапили на фронт, поділяються в основному на дві категорії. Одних пригнічує й мучить армійська муштра — на них усе мішкуювате, гімнастерка дметься пузирем, пряжка ременя збоку, чоботи на три номери більші, шинель горбом стирчить, язик заплітається. Іншим же, навпаки, увесь цей зовнішній бік військового життя дуже подобається — вони з задоволенням, навіть з якимсь апетитом козирають, щохвилини вставляють в розмову «товаришу лейтенант», «товаришу капітан», хизуються знанням статуту й марок німецьких і наших літаків. Прислухаючись до польоту міни чи снаряда, обов'язково кажуть — «полкова летить» або «з 152-х почали». Про себе інакше й не кажуть, як «ми, фронтовики» або «у нас, на фронті»...

Устинов належить до другої категорії. Відчувається, що він навіть пишається своєю чіткістю й буквальним дотриманням усіх правил статуту. І виходить це в нього зовсім непогано, незважаючи на похилий вік, окуляри й любов до писанини. З ким би він не вітався, він обов'язково встане. Розмовляючи з старшим по рангу, стоїть струнко.

Зараз у нього замкнений вираз обличчя, навмисне насуплені брови, плавний акторський жест, яким він указує мені

на табуретку. Все це свідчить про те, що розмова сьогодні не обмежиться зведеними таблицями й планами.

Сідаю на табуретку. Він — напроти. Деякий час мовчимо. Потім він підводить очі й поглядає на мене поверх окулярів.

— Ви вже в курсі останніх подій, товаришу лейтенант?

— Яких подій?

— Як? Ви нічого не знаєте? — Брови його здивовано підіймаються.— КСП вам нічого не сказав? — «КСП» на його улюбленій мові донесень — це «командир стрілецького полку», в данім разі мій майор Бородін.

— Ні, нічого.

Брови повільно, ніби вагаючись, опускаються в своє звичайне положення. Пальці крутять довгий, акуратно підструганий олівець з наконечником.

— Сьогодні о шостій нуль-нуль ми переходимо в наступ.

Олівець малює на папірці кружечок і, підкреслюючи значущість фрази, ставить посередині крапку.

— Який наступ?

— Наступ по всьому фронту,— повільно, смакуючи кожне слово, вимовляє він.— Ви розумієте, що це значить?

Поки що мені зрозуміле тільки одне: до початку наступу лишилось десять годин і обіцяний мною на сьогоднішню ніч відпочинок бійцям — перший за останні два тижні,— безнадійно зривається.

— Завдання нашої дивізії обмежене, але серйозне,— продовжує він.— Ми повинні оволодіти баками. Ви розумієте, яка відповідальність лягає на нас? В 4.30 почнеться арт-підготовка. Вся артилерія фронту заговорить, весь лівий берег. У вашому розпорядженні — зараз сім хвилин на дев'яту — дуже обмежений час, якихось десять годин. Вашому полкові буде придана рота саперного батальйону. Ви повинні кожному стрілецькому батальйонові придати по одному взводу цієї роти з метою інженерної розвідки й розмінування полів противника. Полкових саперів поставте на проходи на власних полях.

Лист паперу, що лежить перед ним, потроху заповнюється рівними, акуратними рядками.

— Ні на хвилину не забувайте про облік. Кожна знята міна повинна бути врахована й кожне виявлене мінне поле зафіксоване, прив'язане до орієнтира, і обов'язково постійного, — ви розумієте мене? — не до бочки, не до гармати, а до постійного. Донесення про пророблену роботу надсилайте кожні три години спеціальним посильним.

Він ще довго й докладно говорить, не пропускаючи жодної дрібниці, мало не на години й хвилини розбиваючи увесь мій час. Я мовчки записую. Дивізійні сапери готуються вже до завдання — чистять інструмент, в'яжуть заряди, майструють запалювальні трубки.

Я слухаю, записую, позираю на годинник. О дев'ятій виходжу. З командиром приданої мені другої роти — це та сама рота, яка в мене постійно працює, — домовляюсь, що прийдуть вони до мене о другій годині ночі.

Лисагор зустрічає мене злий і скуйовджений. Маленькі очі блищать.

— Як тобі це подобається? Га? Лейтенанте? — І, не чекаючи моєї відповіді: — Якийсь наступ... Га?

Від хвилювання він захлинається, не може всидіти на місці — схоплюється, починає ходити по бліндажі сюди й туди.

— Ну, а вийде?.. Окопались ми, мін наставили силу-силенну, сам чорт ногу зломить. Все влаштували... А тут — наступ, бачте, необхідний. Роби проходи, геть забирай Бруно... Вся праця летить... Сиділи б в окопах і пострілювали б, раз ворог не лізе. Чого ще треба?

Він починає дратувати мене.

— Давай припинимо цю ідіотську розмову. Не подобається — не воюй, справа твоя...

Лисагор не вгамовується. В голосі в нього з'являється жалібна нотка.

— Але прикро ж, чорт забори! Ти подивись на стіл. Коли то зібрались по-людському день народження відсвяткувати, і на тобі — все тепер — до бісової матері.

Стола справді не впізнати. Посередині — чотири вже розкорковані півлітрівки, нарізана тонкими еліптичними скибочками ковбаса, пачка печива «Пушкин», шоколад в коричневій з золотом обгортці, оселедець і — окраса всього

цього — паруюче в казанку м'ясо, що розливає аромат на всю землянку.

— Ти розумієш, зайця, справжнього зайця Валега дістав. На той бік спеціально їздив. Мав Чумак прийти. Молоко згущене, твоє улюблене... Ну, що тепер робити? На новий рік відкладати? Так, чи що?

Одверто кажучи, я зараз теж з куди більшим задоволенням сидів би й жував зайця, запиваючи його вином, ніж займався підготовкою до наступу. Але нічого не зробиш...

Ми наливаємо собі по півсклянки і, не цокнувшись, випиваємо. Закушуєм зайцем. Він трохи твердий, але це кінець кінцем не має значення. Важливо, що заець. Настрій дещо поліпшується. Лисагор навіть підморгує.

— Поспішай, лейтенанте, поки не викликали. Двічі вже по тебе прислали.

Через хвилину з'являється зв'язковий штабу. Кличе Абросимов.

Майор і Абросимов сидять над картою. В землянці ніде повернутися — комбати, штабники, командири спецпідрозділів. Чумак, в незмінній своїй безкозирці, розстебнутий, сьє тільняшкою.

— Ну, що, інженере, зірвалось?

— Зірвалось...

— Нічого. В буфет сховай... Вернемось — допоможем,— і весело регоче, блискаючи очима.

Протискуюсь до стола. Нічого втішного. До початку наступу треба нове КП командирові полку зробити. Старе не годиться — баків не видно. Я так і знав. Ну, і, звичайно, розмінування, проходи, забезпечення дій піхоти.

— Гляди, інженере, не підкачай,— попахує люлькою Бородін,— картоплі своєї ви там на передовій понасаджували, крім вас, ніхто й не розбере... Попідриваються ще наші. А кожна людина на рахунку, сам розумієш...

Відчувається, що він хвилюється, але намагається приховати це. Люлька увесь час гасне, а сірники ніяк не запалюються — тертушки зовсім не годні.

— А НП рейками накрий. І пічка щоб була. Знову ревматизм мій заговорив. О п'ятій нуль-нуль — хвилина в хвили-

ну — буду. Якщо не закінчиш, ноги повириваю. Зрозумів?
Давай натискуй!

Я йду.

Лисагор сидить і міняє онучу.

— Ну?

— Бери відділення, і до п'ятої нуль-нуль щоб новий НП був готовий.

— Новий? До п'ятої? Подуріли вони...

— Подуріли чи не подуріли, а в твоєму розпорядженні сім годин.

Лисагор спересердя запихає ногу в чобіт так, що відривається вушко.

— На полювання йти — собак годувати! Казав я, що з того НП не буде баків видно. Нічого, кажуть, баки не нам, а сорок п'ятому дадуть. А нам лівіше. От тобі й лівіше.

— Гарзд. Бурчатимеш завтра, а зараз не гайся. Скористуєшся спостережним пунктом розвідників. А розвідників до артилеристів посадиш. Скажеш, Бородін наказав. Ясно?

— Все ясно... І рейки, звичайно, велів покласти? Еге?

— І рейки покладеш, і пічку поставиш. Димар тільки в наш бік пустиш. Амбразуру зменшиш, а ліву можеш зовсім закласти.

— А дощечками тесаними не казав обшивати?

— Твоя справа. Можеш і диван поставити, якщо хочеш... Візьмеш з собою Новохатька з роєм.

— У нього куряча сліпота.

— Для НП згодиться. Гаркуша з Агнівцевим підуть проходи робити.

— Нехай тоді дома сидить, лопати стереже.

— Як знаєш. До п'ятої щоб НП був готовий.

Лисагор натягає другий чобіт. Крекче.

— І який біс війну цю вигадав?.. Лежав би зараз на печі й насіння лузав...

І, запхнувши в рот половину ковбаси, що лежала на столі, він виходить.

Я лишаюсь чекати дивізійних саперів.

23

Біля четвертої години іду на передову. Німці, ніби передчуваючи щось, майже безперервно строчать з кулеметів, освітлюючи передній край.

Обходжу батальйони. Агнівцев і Гаркуша закінчили з проходами, гріються в бліндажах, курять. Іду на НП. Ще здалеку чую матірний шепіт Лисагора. Сидячи верхи на бліндажі, він разом із здоровенним татариним Тугієвим укладає рейки перекриття. Обидва крекчуть, лаються. Німецькі кулі свистять майже над самими їхніми головами. Кулемет стоїть метрів за п'ятдесят, тому кулі перелітають і вдаряються десь далеко позаду.

Я забираюся в бліндаж. Там уже зв'язківці і ад'ютант командира полку. Амбразура затягнута ковдрою, щоб не видно було світла. Гільза, поставлена на долівці, коптить. Один із зв'язківців додатковими мінометними зарядами розтоплює грубку. Його, певно, тішить те, як спалахує порох — маленькими жменьками він увесь час підкидає його в грубку.

Хвилин через десять увальюється Лисагор. Все обличчя в росинках поту. Руки червоні від іржі й глини.

— Дивись на годинник, інженере.

— Двадцять хвилин на п'яту.

— Бачив темпи: точно до артпідготовки. Тютюн є?

Я даю йому закурити. Він витирає рукавом обличчя. Воно стає смугастим, наче матрац.

— Ну й ведмідь цей Тугієв. Візьме піврейки на плече і хоч би що... Знаєш, звідки таскали? Майже від самого м'ясокомбінату. Порвали їх толом на частини — і на власних плечиках. На, помацай, наче подушка стало. Курортник що треба — Сочі, Мацеста...

— Накатів скільки поклав?

— Рейок — два, та старий ще, дерев'яний, був.

— Горб вийшов?

— Та тут їх, знаєш, скільки горбів? Що ні крок, то й землянка, а де землянка, там і горб.

— Поранених нема?

— Тугієвська шинель... Три дірочки. А хлопець — золото. Відзначить треба. Наче город дома копає. Чекай!.. Почалось, чи що?

Ми прислухаємось. З-за Волги чути перші залпи. Я дякуюсь на годинник. Чотири тридцять.

— По-о-о щілинах! — кричить Лисагор.— «Приціл нуль п'ять, по своїх оп'ять...» Гукни там, зв'язківець, саперам, щоб сюди залазили.

Сапери втискуються в бліндаж. Закурюють, чіпляються один за одного гвинтівками й лопатами.

— А де Тугієв?

— Там ще. Нагорі.

— Бачив? Пісочком посипає. Красу наводить. Давай його сюди, Седельников. Снарядом голову ще зірве.

Канонада посилюється. Крізь нещільно підігнані двері чути, як шурхотять снаряди над бліндажем. Гуркіт вибухів заглушує постріли. Землянка дрижить. Зі стелі сиплеться земля.

Лисагор штовхає мене в бік.

— Ну, що? Людей додому пошлемо? Поки не пізно. А то прийде Абросимов — тоді кінець. Всіх в атаку пожене.

Людей, мабуть, справді треба відіслати, поки йде підготовка і німці мовчать. Так і робимо.

Тільки вони виходять, як з'являються майор, Абросимов і начальник розвідки. Майор важко дихає — з серцем, мабуть, не гаразд.

— Ну, як, інженере, не знищать тут нас? — добродушно, зібравши зморшки навколо очей, питає майор і лізе вже по свою люльку.

— Гадаю, що ні, товаришу майор.

— Знову — гадаю... Штрафуватиму. По п'ятірці за кожне «гадаю»... Рейки поклав?

— Поклав. У два ряди.

Підходить Абросимов. Губи стиснуті. Очі примружені.

— А де Лисагор твій?

— Відпочивати пішов. З людьми.

— Відпочивати? Треба було тут залишити. Знайшли коли спочивати...

Я нічого не відповідаю. Добре, що я їх вчасно на берег відправив.

— А інші де?

— По батальйонах.

— Що роблять?

— Проходи.

— Перевіряв?

— Перевіряв.

— А дивізійні що роблять?

— В розвідці.

— Чому вчора не розвідали?

— Тому що сьогодні наказ одержали.

Абросимов жує губами. Очі його, холодні й гострі, дивляться непривітно. Лівий куточок рота злегка сіпається.

— Гляди, інженере, підірвуться — погано тобі буде.

Мені не подобається його тон. Я відповідаю, що проходи відмічаються кілочками і комбатів про це повідомлено. Абросимов більше нічого не говорить. Дзвонить по телефону в перший батальйон.

Гармати гуркочуть все дужче й дужче. Вибухи й постріли зливаються в суцільний, ні на хвилину не втихаючий гул. Двері щохвилини відскакують. Їх прив'язують дротиною.

— Добре працюють, — каже майор.

Десь зовсім близько вибухає снаряд. Зі стелі сиплеться земля. Лампа мало не гасне.

— Що й казати — добре... — вимушено посміхається начальник розвідки. — Вчора один стодвадцятидвох мало до самого Пожарського, начальника артилерії, в бліндаж не залетів.

Майор посміхається. Я — теж. Але почуття взагалі не з приємних. Німецька передова метрів за п'ятдесят від нас, для дальнобійної артилерії радіус розсіювання досить звичайний.

Ми сидимо й куримо. В такі хвилини важко не курити.

Потім приходять дивізійний сапер-розвідник. Виявили й зняли вісімнадцять мін — «есок». Вигвинтили підричники. Міни лишили на місці. Виходить.

Абросимов не відривається від трубки телефону.
Невже німці витримають після такої артпідготовки?
Стає душно. Стіни трубки оранжево-червоні. Я розстібаюсь.

— Годі підкидати,— каже зв'язківцеві майор.— Розвид-
ниться — по диму стріляти будуть.

Зв'язківець відповзає в свій куток.

До шостої канонада затихає. Щохвилини дивимось на
годинник... За чверть... За десять... За п'ять...

Абросимов прилип до трубки телефону.

— Приготуватися!

Останні, розрізнені постріли. Потім — тиша. Наші закін-
чили. Німці ще не почали.

— Ходімо! — кричить у трубку Абросимов.

Я прилипаю до амбразури. На сірому передсвітанково-
му небі невиразно видно водонапірні баки, якісь димарі, ні-
мецькі траншеї, підбитий танк. Правіше — шматок наших
окопів. Птиця летить, повільно змахуючи крилами. Кажуть,
птиці не бояться війни.

— Ходімо! — кричить у трубку Абросимов. Він блідий, і
куточок його рота весь час сіпається.

Зліва від мене майор. Теж коло амбразури. Сопе в
люльку. Мене чомусь морозить. Трясуться руки і мурашки
біжать по спині. Від хвилювання, певно. Відсутність діла стра-
шніш від усього.

Над нашими окопами з'являються постаті. Біжать... Ура-
а-а-а... Просто на баки... А-а-а-а...

Я навіть не чую, коли починає працювати німецький ку-
лемет. Бачу лише, як падають постаті. Білі димки мінних ви-
бухів. Ще один кулемет. Лівіше.

Вибухів усе більше й більше. Білий, мов вата, дим сте-
лється по землі. Поступово розвіюється. На сірій обгризе-
ній землі — люди. Їх багато. Одні повзуть, інші лежать. Тих,
що біжать, більше немає.

Майор сопе люлькою. Покашлює.

— Ні чорта не подавили... Ні чорта...

Абросимов дзвонить у другий, у третій батальйони. Та сама картина. Залягли. Кулемети й міномети не дають голови підняти.

Майор відходить від амбразури. Обличчя в нього якесь брезкле, втомлене.

— Півтори години гуркотіли — і не взяти... Так їх, в корінь... Живучі, дияволи.

Абросимов так і стоїть з трубкою біля вуха, нога на ящику, перебирає нервовими, сухими пальцями провід.

— Ану, глянь в амбразуру, інженере... Убитих багато? Чи по вирвах улаштувалися?

Дивлюсь. Чоловік дванадцять лежить. Мабуть, убиті. Руки, ноги розкидані. Решти не видно. Кулемет січе просто по брустверу — тільки курява здіймається. Справа паскудна.

— Керженцев, — зовсім тихо каже майор.

— Я вас слухаю.

— Нічого тобі тут робити. Іди-но в свій колишній батальйон. До Ширяєва. Поможі... — і, посопівши люлькою: — Там у вас ходи сполучення німецькі. Ширяєв придумав, як їх захопити. Ставте кулемети і січіть у фланг фашистам.

Я обертаюсь.

— Ви що, до Ширяєва його посилаєте? — питає Абросимов, не відходячи від телефону.

— Нехай іде. Нема чого йому тут робити. В лоб однаково не візьмемо.

— Візьмемо! — якось неприродно вищить Абросимов і кидає трубку. Зв'язківець спритно ловить її на льоту і прилаштовує до голови. — І в лоб візьмемо, якщо не будемо по ямках ховатися. От давай, Керженцев, у другий батальйон — організуй там. А то думають-гадають, а діла ніякого. «Огонь, бачте, сильний, підвестися не дає...»

Звичайно спокійні холодні очі його зараз круглі й налиті кров'ю. Губа все тремтить.

— Підніми їх, підніми! Залежались!..

— Та ти не гарячкуй, Абросимов, — спокійно каже майор і махає мені рукою, іди, мовляв.

Я йду. До ширяєвського КП біжу стрімголов, лавіруючи поміж вибухами. Німці розізлились, стріляють без розбору, аби побільше. Ширяєва немає на передовій. Біжу туди. Носом до носа стикаюся з ним біля входу в землянку — ту саму, де тоді сиділи в оточенні.

— Як справи?

— справи!.. Половини батальйону вже немає.

— Перебили?

— А біс його знає... Лежать... З Абросимовим повоюєш!

— А що?

У Ширяєва на шиї надуваються жили.

— А те, що майор своє, а Абросимов своє... Домовились наче з майором. Пояснив я йому все, як годиться. Так, мовляв, і так. Ходи сполучення в мене з німцями спільні...

— Знаю. Ну?

— Ну і підготував усе вночі. Заклав заряди, щоб проходи проробити... Ті самі, що ти ще закрив. Розставив саперів. І — бац! Дзвонить Абросимов — ніяких проходів, в атаку веди... Пояснюю, що там кулемети... «Плювати — артилерія подавить, а німці багнета бояться...» От...

— А в тебе скільки народу?

— Стрільців — шістдесят з чимось. Тридцять послав в атаку, тридцять залишив. Ще буде лаятися Абросимов. «Ти, каже, масованого удару завдай. Кулеметників і мінометників тільки залиш. Саперів теж гони...»

— А майор в курсі справи?

— А я знаю...

Ширяєв з розгону гепається на табуретку. Вона тріщить і от-от розсиплеться.

— Ну, що тепер робити? До вечора люди проваляються, — не дасть їм фрїц підвестися. А цей знову зараз почне в телефон...

Я пояснюю Ширяєву, що мені сказав майор. У нього навіть очі загоряються. Схоплюється, хапає мене за плечі, трясє, як грушу.

— Чудово! Ти тут посидь, а я зараз з Карнауховим і Фарбером... Ех... якби людей із вирв виколупати.

Хапає шапку.

— Якщо дзвонити буде — мовчи! Хай зв'язківець відповідає. Льошка, скажеш — на передовій. Зрозумів? Це — якщо Абросимов подзвонить.

Льошка розуміюче киває головою.

Тільки Ширяєв дверима грюкнув, дзвонить Абросимов. Льошка лукаво підморгує.

— Пішли, товаришу капітан... Тільки що пішли... Так, так, обидва... Прийшли й пішли.

Прикривши рукою мікрофон, сміється.

— Лаються... Чому не подзвонили йому, як прийшли.

Через півгодини в Ширяєва все готове. В трьох місцях наші траншеї з'єднуються з німецькими — на сопці і в яру. В кожній з них по два замінованих завали. Вночі Ширяєв з приданими саперами протяг до них детонуючі шнури. Траншеї від нас до німців перевірені — знято до десятка мін.

Все гаразд. Ширяєв б'є себе по коліну.

— Тринадцять гавриків приповзло назад. Живемо! Хай спочивають поки що, стережуть. Решту по десять чоловік на прохід пустимо. Не так уже погано. Га?

Очі його блищать. Шапка — волохата, біла, на одне вухо, чуб прилип до лоба.

— Карнаухова і Фарбера по сопці пуцу, а сам по яру.

— А керувати хто буде?

— Ти.

— Відставити! Я тепер не комбат, а інженер, представник штабу.

— Ну й що з того, що представник. От і командуй.

— А ти Сендецького у яр пусти. Сміливий хлопець, нічого не скажеш.

— Сендецького? Молодий все-таки. А проте...

Ми стоїмо в траншеї біля входу в бліндаж. Очі в Ширяєва раптом примружуються, ніс морщиться. Хапає мене за руку.

— Бісова душа... Лізе вже...

— Хто?

Схилом яру, хапаючись за кущі, лізе Абросимов. За ним — зв'язковий.

Ширяєв плюється й зсовує шапку на брови. Абросимов ще здалеку кричить:

— Якого чорта я послав тебе сюди? Баляси точить, чи що? Задиханий, розстебнутий.

— Дзвоню, дзвоню... Хоч би хто підійшов. Думаєте ви воювать чи ні?

Він важко дихає. Облизує язиком засмаглі губи.

— Я вас питаю — думаєте ви воювати чи ні?

— Думаємо,— спокійно відповідає Ширяєв.

— Тоді воюйте, чорт вас бери... Якого диявола ти тут стирчиш? Інженер ще... А я, як хлопчик бігаю...

— Дозвольте пояснити,— так само спокійно, стримано — тільки ніздрі тремтять — каже Ширяєв.

Абросимов багровіє.

— Я тобі поясню!

Хапається за кобуру.

— Кроком руш в атаку!

Я відчуваю, як у мені щось закипає. Ширяєв важко дихає, нахиливши вперед голову. Кулаки стиснуті.

— Кроком руш в атаку! Чув? Більш повторювати не буду!..

В руках у нього пістолет. Пальці зовсім білі. Ні кровинки.

— Ні в яку атаку я не піду, поки ви мене не вислухаєте,— стиснувши зуби і страшенно повільно вимовляючи кожне слово, каже Ширяєв.

Кілька секунд вони дивляться один одному в очі. Зараз вони зчепляться. Ніколи я ще не бачив Абросимова таким.

— Майор мені наказав оволодіти тими траншеями. Я домовився з ним...

— В армії не домовляються, а виконують накази,— перебиває Абросимов.— Що я вам уранці наказав?

— Керженцев тільки що підтвердив мені...

— Що я вам уранці наказав?

— Атакувати.

— Де ваша атака?

— Захлинула, тому що...

— Я не питаю, чому...— І раптом знову розлютившись, змахує в повітрі пістолетом.— Кроком руш в атаку! Пристрелю, як боягузів! Наказу не виконувать!

Мені здається, що він зараз упаде й заб'ється в конвульсіях.

— Всіх командирів наперед! І сам наперед! Покажу я вам, як свою шкуру рятувати... Траншеї якісь вигадали собі. Три години, як наказ віддано...

Я більше не можу слухати. Повертаюся й виходжу.

24

Кулемет нас одразу вкладає. Боєць, що біжить поряд зі мною, падає плазом, широко розкинувши перед собою руки. Я з розгону вскакую в свіжу, що пахне ще вибухом, вирву. Хтось через мене перескакує. Теж падає. Швидко-швидко перебираючи ногами, повзе кудись убік. Кулі свистять над самою землею, вищять, ударяються в пісок. Десь зовсім поруч вибухають міни.

Я лежу на боці, скрутившись клубком, підібгавши ноги до самого підборіддя. В правій руці в мене пістолет. Він увесь у піску. Увечері Валега густо змазав його маслом. Вранці я забув його обтерти.

Ніхто вже не кричить «ура».

Де Ширяєв? Ми майже одночасно вискочили з окопів. Я спіткнувся й ухопився лівою рукою за щось залізне, що стирчало в землі. Потім я бачив його шинель попереду. На ній велика жовта пляма — вона одразу впадає в очі.

Німецькі кулемети ні на секунду не змовкають. Зовсім виразно можна розібрати, як кулеметник повертає кулемет — віялом — справа наліво, зліва направо.

Притискуюсь з усіх сил до землі. Вирва досить велика, але ліве плече, по-моєму, все-таки виглядає. Руками розкопую землю. Від вибуху вона м'яка, піддається досить легко. Але це тільки верхній шар — далі піде глина. Я гарячково, як собака, шкребу землю.

Тр-рах! Міна. Мене всього обсипає землею.

Тр-рах! Друга. Потім третя, четверта. Заплющую очі й перестаю копати. Помітили, напевно, як я викидаю землю.

Лежу, притаївши подих. Лівіш від мене хтось стогне. А-а-а-а... Більше нічого, тільки а-а-а-а... Рівномірно, без будь-якої інтонації, на одній ноті. Я не знаю, скільки часу так лежу. Боюсь ворухнутися. В роті повно землі. Скрипить на зубах. І кругом — земля. Крім землі, нічого не бачу. Зверху — сіра, дрібненька, мов пудра, а нижче глина — червонувато-бура, потріскана. Ні трави, ні сучка. Тільки пилюка й глина. Хоч би черв'як який-небудь показався. Коли повернути голову, видно небо. Воно теж якесь гладеньке, сіре, непривітне. Мабуть, сніг або дощ піде. Напевно, сніг — у мене мерзнуть пальці на ногах.

Кулемет починає стріляти з перервами, але все ще низько, понад самою землею. Ніяк не можу зрозуміти, чому я цілий — не поранений, не вбитий. За п'ятдесят метрів лізти на кулемет — певна смерть. Першими вискочили Ширяєв, Карнаухов, Сендецький і я. І ще один, командир взводу, з новеньких. Я запам'ятав лише, що в нього з-під шапки вибивалось зовсім сиве пасмо чуба. Фарбера я щось не бачив.

Очевидно, я дуже мало пробіг і відразу ліг. Я не можу згадати, що змусило мене лягти. Якось одразу все опустіло навколо. Було багато — і раптом нікого. Напевно, інстинкт. Страшно стало самому. А проте я не пам'ятаю, чи було мені страшно. Я навіть не пам'ятаю, як і чому опинився в цій вирві.

Від незручного положення праву ногу схоплює судорога. Спершу литку, потім ступню, потім довге сухожилля, що йде з-під коліна, вздовж стегна, вгору. Перевертаюся на другий бік. Намагаюся простягти ногу. Але її нікуди витягти — з воронки я боюсь висовуватись. Я розтираю долоньями, ворущу пальцями. Литка ніяк не втихає — заважає халява.

Поранений все ще стогне. Без усякої перерви, але вже тихше.

Німці переносять вогонь в глибину оборони. Вибухи чути вже далеко за спиною. Кулі пролітають значно вище. Нам вирішили дати спокій. Висовую трошки шапку з вирви. Не

стріляють. Ще трошки. Не стріляють. Опершись на руки, виглядаю одним оком. До німців — палицею кинути. Можна камінцем докинути до рогаток, що стоять перед їхніми окопами. Кулемет якраз проти мене.

Нагортаю з землі невеликий горбик, закриваючи себе від німців. Тепер можна і кругом і назад подивитися — мене не побачать.

До наших окопів далі, ніж до німецьких. Метрів тридцять, а то й більше. Хтось пробігає по них зігнувшись, видно лише, як теліпаються навушники. Ховається. Боєць, що біг поряд зі мною, так і лежить, розкидавши руки. Обличчя його повернуто до мене. Очі розкриті. Здається, що він приклав вухо до землі й прислухається до чогось. За кілька кроків від нього — другий. Видно ноги в товстих сукняних обмотках і жовтих черевиках.

Всього нараховую чотирнадцять трупів. Деякі, певно, від ранішньої атаки лишилися. Ні Ширяєва, ні Карнаухова серед них не видно. Я б їх одразу впізнав. Навкруги багато вирв — маленьких і великих. В одній щось чорніє. Потім зникає.

Поранений все стогне. Він лежить за кілька кроків від моєї вирви, ниць, головою до мене. Шапка поруч. Чуб чорний, кучерявий, страшенно знайомий. Руки зігнуті, притиснуті до тіла. Він повзе. Повільно, повільно повзе, не підводячи голови. На самих ліктях. Ноги безпомічно волочаться. І весь час стогне. Зовсім уже тихо. А-а-а-а...

Не відриваю від нього очей... Не знаю, як йому допомогти. У мене навіть індивідуального пакета нема з собою.

Він зовсім уже поряд. Рукою можна дотягтися.

— Давай, давай сюди, — шепчу я й простягаю руку.

Голова підіймається. Чорні, великі, зятягнуті вже передсмертною каламуттю очі. Харламов, мій колишній начальник штабу... Дивиться й не впізнає. На обличчі ніякого страждання. Якесь отупіння. Лоб, щоки, зуби в землі. Рот напіввідкритий. Губи білі.

— Давай, давай сюди...

Обпираючись ліктями об землю, він підповзає до самої вирви. Утикається обличчям у землю. Просунувши руки йому

попід пахви, втягаю його у вирву. Він увесь якийсь м'який, без кісток. Падає головою вперед. Ноги зовсім омертвілі.

Насилу вкладаю його. Двом тісно у вирві. Доводиться його ноги класти на свої. Він лежить, задерши голову назад, дивиться в небо. Важко й часто дихає. Гімнастерка і верхня частина штанів у крові. Я розстібаю йому пояс. Підіймаю сорочку. Дві маленькі акуратні дірочки у правім боці живота. Я розумію, що він умре.

Він повертає голову в мій бік. Губи його ворухнуться, щось вимовляють. Я можу розібрати лише: «Товаришу лейтенант... товаришу лейтенант...» Мені здається, він все-таки впізнав мене. Потім відкидає голову й більше вже не підводить. Умирає він зовсім спокійно. Просто перестає дихати.

Я закриваю йому очі. Строге обличчя його, що одразу видовжилося, накриваю шапкою.

Він дуже боявся смерті...

Починає падати сніг. Спочатку дрібний, потім лапатий. Все навколо стає одразу білим — земля, лежачі люди, бруствери окопів. Руки й ноги починають мерзнути. Вуха теж... Піднімаю комір.

Німці стріляють.

Наші відповідають. Кулі свистять над головою.

Так ми лежимо — я й Харламов, холодний, видовжений з нетанучими сніжинками на руках. Годинник спинився. Я не можу установити, скільки часу ми лежимо. Ноги й руки набрякають. Знову схоплює судорога. Скільки можна так лежати? Може, просто схопитися й побігти?.. Тридцять метрів — п'ять секунд найбільше, доки кулеметник спохватиться. Вибігли ж уранці тринадцять чоловік...

В сусідній вирві хтось совається. На фоні білого, що вже починає танути, снігу ворухнеться сіра пляма вушанки. На секунду з'являється голова. Ховається. Знову показується. Потім раптом одразу з вирви вискакує людина й біжить. Швидко, швидко, притиснувши руки до боків, зігнувшись, високо підкидаючи ноги.

Він пробігає три чверті путі. До окопів лишається яких-небудь вісім-десять метрів. Його скошує кулемет. Він ро-

бить ще кілька кроків і падає головою вперед. Так і лишається лежати за три кроки від наших окопів. Деякий час іще темніє шинель на снігу, потім і вона стає білою. Сніг все йде, йде...

Потім ще троє біжать. Майже одразу всі троє. Один у короткій фуфайці. Шинель, певно, скинув, щоб легше бігти було. Його вбиває майже на самім бруствері. Другого — за кілька кроків від нього. Третьому щастить ускочити в окоп. З німецького боку кулемет довго ще вганяє кулю за кулею в те місце, де сховався боєць.

Я каблуками викопую заглиблення в .вирві. Тепер можна простягти ноги. Ще одне заглиблення — для ніг Харламова. Вони вже закостеніли й не розгинаються в колінах. Сяк-так я їх все-таки запихаю туди. Тепер ми лежимо поряд, витягшись на весь зріст. Я боком, він на спині. Так, ніби він спить, накривши обличчя шапкою, щоб не падав на нього сніг.

Праця мене трохи зігріває. Я перевертаюся на лівий бік, щоб не дивитися на Харламова. Під стегном теж трошки розкопую — так зручніше лежати. Тепер добре. Аби тільки наші далекобійки не відкрили вогню по німецькій передовій... І покурити б... Хоч три затяжки. Тютюн я забув у Ширяєва в бліндажі. Тільки сірники торохтять у кишеньі.

Мене хилить на сон. Сніг піді мною тане. Сіра пилюка перетворюється на болото. Коліна промоккли. І голова мерзне. Я знімаю з Харламова шапку і накриваю обличчя йому носовою хусточкою. Чищу пістолет. Це — щоб не заснути. В ньому виявляється всього лише чотири патрони. Запасної обойми немає...

Котра зараз може бути година? Напевно, уже більше, як дванадцять... А темніє тільки в шість. Ще шість годин лежати... Шість годин — ціла вічність...

Я опускаю навушники й заплющую очі. Чорт з ними! Що буде, те й буде.

Сон не йде. Мені весь час здається, що Харламов за моєю спиною ворухиться. Я згадую, що треба забрати в нього документи. Це не так легко — вони в нього в задній

кишені штанів. Я пам'ятаю, що він виймав кандидатську картку, коли платив членські внески, з задньої кишені. Я вожусь довго — Харламов став важкий, наче приріс до землі. Але все-таки дістаю. В маленьку клейночку акуратно загорнуті й зашпилені англійською шпилькою кандидатська картка, два листи, якась майже зовсім зотпіла довідка, на якій розпливлося чорнило, і кілька фотографій. Фотографії загорнуті окремо. Я ніколи не думав, що Харламов такий акуратний. У мене в штабі він завжди все губив і забував.

Я розглядаю фотографії. На одній Харламов з якоюсь жінкою. У неї довге кучеряве волосся і широко розставлені очі. Мабуть, дружина. На руках дитина — такі ж чорні великі очі, як у батька. На другім — знову вона, тільки сама і в береті. На третім — товариство на березі річки. Сміються. Один хлопець з гітарою. Харламов у трусах лежить на животі. Вдаліні поле й стіг сіна. На звороті написано: «Черкізово, червень 1939 р. Друга зліва Мура».

Я загортаю все знову в клейонку, заколюю шпилькою і кладу в кишеню.

Маленька грудочка глини б'є мене в вухо. Здрігаюсь. Друга падає поряд, коло коліна. Хдось кидає на мене. Я підводжу голову. Із сусідньої вирви виглядає вилицювате неголене обличчя.

- Браток... Сірники є?
- Є.
- Кинь, бога ради...
- «Сорóк» залишиш?
- Гарзд.

Я кидаю коробку. Вона не долітає кроків на два. Тьху ти, чорт!.. Сусіда з вирви простягає руку. Ні, не дотягся... Ми обидва не зводимо з коробки очей. Маленька, чорнобока, вона лежить на снігу і ніби сміється з нас. Потім з'являється гвинтівка. Повільно, обережно висовується з вирви, рухається по снігу, приторкається до коробки.

Вся ця операція триває цілу вічність. Коробка сковзається, відсовується, ніяк не хоче чіплятися за мушку. У власника гвинтівки від напруження навіть рот розкривається. Кінець кі-

нцем він все-таки зачіплює її. Голова і гвинтівка зникають. Над вирвою з'являється легенький димок.

— Обережніше...—шепочу я, але, по-моєму, він мене не чує.

Він курить протягом цілої півгодини, ніяк не менше. У мене навіть голова паморочиться від бажання й заздрощів. Потім сірникова коробка вертається до мене з крихітним, заслиненим недокурком усередині. Я його смокчу, скільки є сил. Геть губи обпікаю.

— Боєць! Годинника нема в тебе? — питаю шепотом.

— За чверть дванадцята...— долітає з воронки.

Я вухам не вірю... Думав, що вже друга або третя, а тут ще й дванадцятої нема... На довершення всього знову починається обстріл. Наш чи німецький, біс його знає! Снаряди рвуться зовсім близько. Хвилин десять або п'ятнадцять. Потім перерва. Потім знову наліт.

Треба бігти. Чекати — ще шість годин! Не витримаю. Уб'ють, так уб'ють — від смерті не врятуєшся...

З вирви знову хрипить:

— Друже... е-е-е... друже...

— Чого тобі?

— Давай драпать.

— Давай,— відповідаю я. Теж не витримав.

Ми йдемо на маленьку хитрість. Попередніх трьох убито майже коло самого бруствера. Треба упасти, не добігаючи до наших окопів. До моменту кулеметної черги ми будемо лежати. Потім одним стрибком просто в окопи. Може, пощастить. Повертаюся в бік наших окопів. Аби тільки знову судорога не схопила. Місцевість попереду рівна, лише одна воронка невелика і поряд убитий.

— Ну, готовий?

— Готовий...

Упираюся лівою ногою, права зігнута в коліні. Востаннє дивлюся на Харламова. Він спокійно лежить, зігнувши коліна. Руки на животі. Йому вже нічого не треба...

— Пішов!

— Пішов.

Сніг... Вирва... Вбитий... Знову сніг... Падаю на землю.
І майже одразу ж — та-та-та-та... Не дихаю... Та-та-та-
та... Лежу... Та-та-та-та...

— Живий?

— Живий...

Лежу обличчям у сніг. Руки розкинув. Ліва нога під жи-
вотом — легше схоплюватись буде. До окопів п'ять або шість
кроків. Куточком ока пожираю цей клаптик землі.

Треба почекати хвилин дві або три, щоб заспокоївся ку-
леметник. Зараз він уже в нас не влучить — ми надто близь-
ко.

Чути, як хтось ходить по окопах, розмовляє. Слів не чути...
Ну — пора...

— Приготуйсь, — не підводячи голови, в сніг, кажу я.

— Єсть, — відповідає зліва.

Я весь напружуюсь. В скронях стукає.

— Давай!..

Відштовхуюсь. Три стрибки — і в окопі...

Ми довго потім ще сидимо просто в болоті, на дні окопу,
і сміємося. Хтось дає недокурок.

Виявляється, вже п'ята година. Годинник у бійця теж став.
Ми пролежали в вирві з сьомої до п'ятої — дев'ять годин.
Тільки зараз почуваю, що страшенно, неймовірно хочу їсти.

Вранці ми ховаємо товаришів — Харламова, Сендецько-
го і командира взводу з сивим пасмом чуба. Вночі їх тіла
виносять з поля бою санітари. Карнаухова так і не знайшли.
Кажуть, бачили, як він з чотирма бійцями вдерся в німецькі
окопи. Там, напевно, й загинув.

Ширяєв приповз сам — залитий кров'ю. Рука в нього без-
помічно теліпається. Ледве перекотився через бруствер і од-
разу знепритомнів. Відправили в санчастину. Я зайшов туди.
Півгодини тому його відвезли в медсанбат на той бік.

Всього батальйон втратив двадцять шість чоловік, майже
половину, не рахуючи поранених.

Команду над батальйоном прийняв Фарбер. Він, єдиний
з усіх командирів, не брав участі в атаці. Абросимов лишив
його при собі.

Ми ховаємо товаришів над самою Волгою.

Прості труни з соснових необтесаних дощок. Свинцеві важкі хмари біжать над головою. Тріпає полами шинелі вітер. Мокрий, противний сніг забивається за комір. Пливуть Волгою крижини — осіннє сало.

Темніють три ями.

Просто якось все це тут на фронті. Був учора — сьогодні нема. А завтра, може, й тебе не буде. І так само глухо буде падати земля на віко твоєї домовини. А може, й домовини не буде, а занесе тебе снігом, і будеш лежати, уткнувшись обличчям у землю, доки війна не закінчиться...

Три маленьких руденьких горбики виростають над Волгою. Три сірі ушанки. Три кілочки. Салют — сухий, дрібний стукіт автомата. Мов луна, гудуть далекобійки за Волгою. Хвилина мовчання. Сапери збирають лопати, підправляють могили.

І це все.

Ми йдемо.

Жодному з них не було більше двадцяти чотирьох років. Карнаухову — двадцять п'ять.

Так і не прочитав він мені свої вірші. Вони в мене зараз у кишені — разом з листом матері і Люсиним фото. Прості, ясні, чисті — такі, яким він був сам.

...Ты от этой землянки низкой
Так далеко, как мир иной.
Мне же такою видишься близкою,
Будто вот — держусь рукой...
Вижу, как шевелятся ветви,
Молодой шумит березняк,
Как твоими косами ветер
Оплетает, вяжет меня.

Портрет Лондона я чіпляю над столиком, нижче від дзеркала. Вони навіть трохи схожі — Лондон і Карнаухов.

Востаннє я розмовляв з Карнауховим хвилини за три до початку атаки. Він сидів навпочіпки в кутку траншеї і приладжував капсулі до гранат. Я щось спитав у нього — не пам'ятаю вже що. Він підвів голову, і вперше я не побачив в

очах його посмішки, — глибокої, десь на самому дні очей, — тієї тихої посмішки, яка так подобалась мені. Він щось відповів і пішов. Більше я його не бачив.

Я довго лежу, уткнувшись обличчям у подушку.

Приходить Лисагор. Сідає на свою койку, підбгавши ноги. Сопе. Мовчки курить, спершись підборіддям на коліна.

— Судити, кажуть, Абросимова будуть, — похмуро говорить він, спльовуючи через коліна на підлогу.

— Хто сказав?

— Писар Ладигін чув.

— Брехун...

— Брехун, та не завжди. Треться все-таки коло начальства.

— Ти що — в штабі був?

— В штабі.

— Що там?

— Нічого. Як завжди. Астаф'єв схеми розмальовує. Питав, скільки в нас чоловік. Я збрехав — сказав, що дванадцять. З ним теж треба бути обережним. Чорнильна душа.

— Майора не бачив?

— Заскочив на хвилинку. Похмурий, невеселий, список втрат у Ладигіна взяв.

— Ех... випити б зараз...

Увечері в їдальні командирського складу майор зупиняє мене.

— Приготуйся на завтра, інженере...

Я не розумію.

— До чого?

Майор попахкує люлькою, не чує. Змарнів, зблід.

— До чого? — повторюю я.

Він повільно підводить голову.

— Розкажеш, того... як це все було... там, на сопці, — йде, опираючись на палицю. Він ще й досі шкандибає.

Я нічого більше не питаю. Все ясно.

Ладигін — штабний писар, перший брехун у полку, — розповідає, що майора й Абросимова викликали в штадив і що вони три години там пропадали. Потім Абросимов як заперся в своєму бліндажі, так і досі не виходить. Обід і вечерю назад відіслав.

— Зв'язковий його на складі ПФС чомусь вештався. Потім мерщій в бліндаж — все кишені руками притримував. Вранці саме горілку одержали.

І він підморгує нахабним зеленим оком.

25

На суд я запізнаюсь. Приходжу, коли вже говорить майор. В трубі другого батальйону, — це найпросторіше приміщення на нашій ділянці, — накурено так, що облич майже не видно. Абросимов сидить коло стінки. Губи стиснуті, білі, сухі. Очі — в стінку.

Астаф'єв, секретар, шелестить паперами, перекладає, пробує чорнило в куточку. Поруч з ним ще двоє — начальник розвідки і командир роти ПТР. Майор стоїть, спершись руками на стіл. За цю добу постарів років на десять. Час від часу підносить до губ склянку з чаєм і п'є маленькими, нервовими ковтками. Говорить тихо. Так тихо, що з кінця труби не чути. Я пробираюсь уперед.

— Не можна на війні без довір'я, — каже він, — мало самої хоробрості. І знань мало. Потрібна ще й віра. Віра в людей, з якими ти разом воюєш. Без цього ніяк не можна...

Він розстібає комір. В трубі жарко. Мені здається, що в нього злегка тремтять пальці, коли він відстібає гачки.

— З Абросимовим ми пройшли велику путь... Велику бойову путь. Орел, Касторна, Воронеж... Тут ось уже скільки сидимо... І я вірив йому. Знав, що він молодий, недосвідчений, можливо, на війні тільки вчиться, знав що може помилки робити, — хто з нас не помилявся! — але вірити — я йому вірив. Не можна не вірити своєму начальникові штабу.

Повернувши голову, він довгим, важким поглядом дивиться на Абросимова.

— Я знаю, що сам винен. За людей відповідаю я, а не начальник штабу. І за цю операцію відповідаю я. І коли комдив кричав сьогодні на Абросимова, я знав, що це він і на мене кричить. І він має рацію, — майор проводить рукою по волоссю, обводить усіх нас стомленим поглядом. — Не бу-

ває війни без жертв. На те й війна. Але те, що сталося у другім батальйоні вчора,— це вже не війна. Це винищення. Абросимов перевищив свою владу. Він скасував мій наказ. І скасував двічі. Вранці — по телефону, і потім сам, погнавши людей в атаку...

— Наказано було атакувати баки,— сухим, дерев'яним голосом перебиває Абросимов, не відриваючи очей від стінки.— А люди в атаку не йшли...

— Брешеш! — майор б'є кулаком по столу, аж ложка в склянці дзеленчить. Але зразу ж стримується. Відхльбує чай із склянки.— Ішли люди в атаку... Але не так, як тобі цього хотілося. Люди йшли з головою, обдумавши. А ти що зробив? Ти бачив, до чого привела перша атака? Але там не можна було інакше. Ми розраховували на артпідготовку. Треба було одразу ж вдарити, не даючи змоги ворогові опам'ятатися. І не вийшло... Ворог виявився сильнішим і хитрішим, ніж ми гадали. Нам не пощастило подавити його вогневі точки. Я послав інженера в другий батальйон. Там був Ширяєв — хлопець з головою. Він з ночі ще все приготував, щоб захопити німецькі окопи. І по-розумному приготував. А ти... А Абросимов що зробив?

У Абросимова починає сіпатися губа.

Звичайно добродушне, лагідне обличчя Бородіна стає червоним, щоки трясуться.

— Я знаю, як ти кричав там... Як пістолетом розмахував.

Він відпиває ще ковток чаю зі склянки.

— Наказ на війні святий. Невиконання наказу — злочин. І виконується завжди останній наказ. І люди його виконали і лежать зараз перед нашими окопами. А Абросимов сидить тут. Він обдурив свого командира полку. Він перевищив владу. А люди загинули... Все. По-моєму, досить.

Майор важко опускається на табуретку.

Абросимов як сидів, так і сидить,— руки на колінах, очі в стінку. Астаф'єв, нахиливши голову, щось старанно й швидко пише.

Говорять ще кілька чоловік. Потім — я. За мною — Абросимов. Він — коротко. Він вважає, що баки можна було

взяти лише масованою атакою. От і все. І він поставив вимогу, щоб цю атаку здійснили. Комбати бережуть людей і тому не люблять атак. Баки можна було тільки атакою взяти. І він не винен, що люди недобросовісно до цього поставились, злякались.

— Злякались? — чується звідкись з глибини труби.

Всі обертаються. Незграбний, на голову вищий від усіх присутніх, в короткій, смішній шинельчині своїй, протискується до стола Фарбер.

— Злякались, кажете ви? Ширяєв злякався? Карнаухов злякався? Це ви про них кажете?

Фарбер задихається, кліпає короткозорими очима,— окуляри він вчора розбив,— мружаться.

— Я все бачив... Власними очима бачив... Як Ширяєв ішов... І Карнаухов, і... всі... Я не вмю говорити... Я їх недавно знаю, Карнаухова й інших... Як у вас тільки язик повертається! Хоробрість не в тім, щоб голими грудьми на кулемет лізти. Абросимов... капітан Абросимов казав, що наказано було атакувати баки. Не атакувати, а оволодіти. Траншеї, придумані Ширяєвим, не боягузтво. Це прийом. Правильний прийом. Він зберіг би людей... Зберіг, щоб вони могли воювати. Зараз їх немає... І я вважаю...— голос у нього зривається, він шукає склянку, не знаходить, махає рукою.— Я вважаю... не можна таким людям... не можна їм командувати...

Фарбер не знаходить слів, збивається, червоніє, знову шукає склянку і раптом одразу випаює:

— Ви самі — боягуз! Ви не пішли в атаку! І мене ще при собі тримали. Я все бачив...— І, хитнувши плечем, чіпляючись гачками шинелі за сусідів, протискується назад.

Я виходжу слідом за ним надвір. Він стоїть, прихилившись до труби.

— Добре говорили, Фарбер.

Він здригається.

— Де там добре. Все переплуталось у голові. Як гляну на нього, так, знаєте... І сидить собі спокійно, огризається ще. Адже не п'яний же тоді був. П'яному море по коліна... А він... Ні... Не те все це.

Він важко дихає.

— Останніх моїх двох стариків убито. Єрмака і Перверзева. Ви їх не пам'ятаєте? Один — моряк, другий комбайнер, здається. Нерозлучні друзі. Спали, пили, їли разом. Та ви їх знаєте... Фокусник один з них був.

— А той, молоденький командир взводу, забув його прізвище, з сивим пасмом чуба, ваш був?

— Калабін? Командир кулеметної роти. Хлопчик зовсім ще. І тижня в нас не пробув. З госпіталю прибув — все розповідав, як там їх манною кашею годували...

— Нових командирів не прислали ще?

— Командирів рот з першого й третього батальйонів прислали. А на взводи сержантів поки що поставив. Ад'ютанта старшого поки що немає.

— Без ад'ютанта важкувато, — погоджуюсь я.

Чомусь я зараз цілком спокійний за Фарбера. В його манері говорити, в загальному тоні з'явилися якісь нові, тверді нотки. Раніше їх не було.

— А що з Ширяєвим? Так і не дізнались точно?

— Здається, не дуже серйозно. Череп цілий, а з рукою не знаю що. Крові мало було, але теліпалась, як ганчірка.

— Права?

— Ні, ліва...

— І то добре...

— Не хотів іти. Лаявся. Однаково, каже, вернусь. Хотите чи не хочете, а вернусь. А з Абросимовим хоч на краю світу, а зустрінусь.

— Не заздрю Абросимову, кулачок у Ширяєва дай боже...

Ми ще деякий час розмовляємо, потім Фарбер повертається в трубу. Я йду до себе. Мені не хочеться більше на суд.

Валега жарить хліб на сковорідці. В кутку шумить самовар.

Я скидаю чоботи, гімнастерку, простягаюсь на койці.

— Ви чай чи каву будете? — питає Валега.

— А кава з чим?

— З молоком згущеним.

— Тоді каву.

Валега йде товкти зерна. Шкварчить масло на сковорідці. Я виймаю й перечитую вірші Карнаухова.

Потім приходять Лисагор. Грюкає дверима. Заглядає в сковорідку. Зупиняється коло мене.

— Ну? — питаю я.

— Розжалували і — в штрафну...

Більше про Абросимова ми не говоримо. Наступного дня він іде від нас, ні з ким не попрощавшись, з мішком за плечима.

Більше я ніколи його не бачив і ніколи про нього не чув.

26

Вночі приходять танки. Шість стареньких, латаних-перелатаних «тридцятьчетвірок». Довго пирхають, клацають гусеницями по берегу, маскуються. Одразу якось веселіше стає.

Ми їх давно вже чекаємо. Днів десять ходять чутки. Кажали, ціла дивізія танкова йде з тилу, просто з заводу. Потім зменшили до полку, до батальйону. Приходить же всього тільки шість стареньких, що бували в бувальцях, — і не з тилу, а з «Червоного Жовтня», де вони воюють мало не з перших днів оборони. Але все ж таки це танки, техніка... І вигляд у них досить різний.

До ранку вони повинні бути вже на передовій. Майор наказує мені обдивитись і підготувати дорогу для них. Доведеться підірвати дві залізничні платформи, що загороджують дорогу біля шлагбаума. Посилаю туди Лисагора й Агнівцева.

Троє танкістів заходять до мене погрітися — два лейтенанти й сержант — чорні, брудні, промаслені з голови до ніг.

— Попоїсти нічого нема? — питає старший, з помережаним шрамами обличчям — обгорів, напевно. — Зранку в роті нічого не було...

Валега з кислою міною подає на стіл рештки зайця, приготованого на іменини. Вони з апетитом наминають його, аж за вухами лящить.

- Ну, як? Воюєте? — питають.
- Воюємо потроху, — відповідаю я.
- Баків і досі ще не взяли?
- Баків не взяли... Чорта з два візьмеш голими руками. Танкісти пересміюються.
- На нас надієтесь?
- А на кого ж? Вік техніки все-таки...
- Лейтенант з густою, неголеною, мало не до очей бородою сміється.
- А знаєш, де ця техніка тільки не перебувала?
- По машинах видно, що попрацювали ґрунтовно. На Південно-Західнім були?
- Ти спитай — де не були?
- Під Харковом були?
- Під Харковом? А ти що — був там?
- Був.
- Непокриту, Тернову — знаєш?
- Ще б пак! Ми там у наступ ішли.
- Теж мені йшли... Через вас, піхтуру, і Харків проґавили. Ми на Тракторнім уже були... Зайця нема більше?
- Весь. Шкура тільки лишилась.
- Жаль. А то спирт у нас є...
- А ми придумаєм що-небудь.
- Я посилаю Валеґу до Чумака.
- Скажи, щоб приходив. І закуску нехай несе з собою.
- У вас скільки спирту?
- Вистачить. Не турбуйся.
- Валеґа йде. Сержант теж.
- А ви як боги живете, — каже лейтенант у шрамах, показуючи очима на товстого амурчика на дзеркалі. — Як пани...
- Так, на житлоплощу нарікати не можемо.
- І книжечки читаєте.
- Буває...
- Він перегортає «Мартіна Ідена».
- Я вже й не пригадую, коли читав. В Перемишлі, чи що? В суботу перед війною. Читати вже, мабуть, розучився, — сміється. — Після війни доведеться заново вчитися.

Приходить Чумак. Заспаний, чухається, в чубові — пух.
— Інженер називається... Посеред ночі горілку пити...
Прийде ж у голову. На, бери.
Він виймає з-за бушлата двоє кілець ковбаси й хлібину.
— Валега твій пішов по старшину мого. Тушонки принесе.
Дивиться на танкістів.
— Ваші коробки на березі?
— А чий ж?
— Я б і сісти на них посоромився. До передової не
доберуться — розсиплються.
Бородатий ображається:
— А це вже наша справа.
— Звичайно, не моя. Моя справа горілку пити й танкістів
ляяти, що воюють погано.
— А ти хто?
— Я? А ти інженера спитай. Він тобі скаже.
— Розвідник, певно. По морді видно.
— По якій морді?..— Чумак стискає кулаки.
— Обережніше, хлопче. Спирт чий збираєшся пити?
— А що? Ваш?
— Наш.
— Тоді все. Мовчу. І про танки беру назад. Візьмете
завтра баки. На таких машинах — і не взяти?..
Танкісти сміються. Чумак потягається, хрускає пальця-
ми. Бородатий дивиться на годинник.
— Де ж це Приходько подівся?
— Бачки одв'язує, мабуть. Або посуд шукає. А вода в
тебе є, інженере? А то міцний — дев'яносто шість...
— Чого, чого, а води буде. Волга під боком.
— Ви що, завтра в атаку? — питає Чумак.
— Наказано стати на вихідні, а там подивимось.
— Навряд чи завтра. Нам нічого ще не казали.
— Скажуть іще.
— Якщо не завтра, — задумливо колупаючи ножем стіл,
каже Чумак, — фріци вас за день прямою наводочкою, зна-
єш, як роздовбають...
— Там, кажуть, схил — не видно ніби.

— Кажуть, кажуть... А «месери» нащо?
— А протитанкової артилерії багато в них, у фріців? —
насторожується бородатий.

— На вас вистачить.

В коридорі щось з гуркотом падає. Хтось лається. Потім
увалюється сержант, навантажений фляжками.

— Який чорт у вас там лопати розкидав? Мало всі фляж-
ки не розкокав.

Він кладе фляжки на койку. Обертається — сяючий, веселий.

— Що мені за новину буде?

— Яку новину?

— Хорошу! Скажіть, що буде,— розкажу.

— Сто грамів зайвих,— морщиться Чумак, пробуючи
спирт на язик.— Сильний, чорт...

— Мало.

— Тоді тримай при собі. Однаково після першої стопки
розляпаєш. Давай кухлі, інженере.

Я подаю кухлі. Їх усього два. Доведеться по черзі. Чу-
мак розливає. Ллє воду з чайника.

— Ну, що за новина? — питає лейтенант у шрамах.

— Сказав — хороша... В шістнадцятій машині передачу
тільки що слухав.

— Гітлер здох, чи що?

— Краще...

— Війна закінчилась?

— Навпаки... почалась тільки...— і, витримавши паузу:

— Наші Калач узяли! Потім цю, як її, Криву... Криву...

— Криву Музгу?

— Музгу... Музгу. І ще щось... на Г...

— Невже Абганерово?

— От, от... Абганерово...

— А ти не брешеш?

— Нащо брехати? Тринадцять тисяч полонених... Чотир-
надцять тисяч убитих!

— Здорово!..

— Коли ж це?

— Та ось за ці три дні. Калач, Абганерово і ще щось.

Ціла купа назв.

— Ну, все. Гітлерівцям — капут!
Чумак так б'є мене долонею поміж лопатками, що я мало не проковтнув язика.
— За капут, хлопці!
І ми п'ємо всі разом — з кухлів і фляг, запиваючи водою просто з чайникового носика..
— От діла! Горілку хлищать...
У дверях — Лисагор. Аж рот розкрив від здивування.
— Я там вагони рву, а вони горілку дудлять...
Простягаю йому кухоль. Він залпом випиває. Заплющує очі, крекче
— Розкладаєтесь тут, а о п'ятій наступ... Знаєте? Батальйонам уже сніданок повезли.
— Ч-чо-орт...
— Подивіться, що на березі діється.
Танкісти схоплюються, не дожувавши ковбаси.
— Ширяєв уже лаявся, що з проходами затримуємо.
— Який Ширяєв?
— Як, який? Начальник штабу. Старший лейтенант.
— Господи... Звідки ж він узявся?
— Всю війну так проґавите,— сміється Лисагор.— З медсанбату прибіг. Репетує вже там на березі.
Чумак вибігає за двері.
Я натягаю чоботи. Шукаю пістолет. Дивлюсь на годинника. За чверть третя.
— Проходи зробив?
— Зробив.
— На всю широчінь?
— На всю. Як милесенькі, проїдуть...
Танкісти вже заводять мотори, метушаться. Увесь берег — білий. Знову сніг пішов. Звідкись зліва долітає голос Ширяєва. Кричить на когось.
— Щоб через п'ять хвилин прийшов і доповів... Ясно? Раз-два.
Пробігає Чумак, застібаючи на ходу бушлат.
— Дає дрозда новий начальник штабу. Держись тільки, інженере...

Ширяєв стоїть біля входу в штабну землянку. Рука забинтована, в хустці. Біліє бинт з-під ушанки. Побачивши мене, махає здоровою рукою.

— Галопом на передову, Юрко! Танкістам допомагати... Ніхто не знає, де там ваші проходи...

— Як рука? — питаю.

— Потім, потім... Топай... Дві години лишилось.

— Єсть, товаришу старший лейтенант. Дозвольте йти?

— Топай, бісова мара... А Лисагора — до мене...

Я козирую, повертаюсь через ліве плече, пристукую каблук, руку від козирка відриваю з першим кроком.

— Відставити! Дві години стройової...

Холодна міцна сніжка вліплюється мені просто в потилицю. Розсипається, падає в комір.

Вискакую на передню машину. Валега вже там, чіпляє флягу до пояса.

Один за одним розтягаються танки уздовж берега. Минають шлагбаум, зірвані платформи. Виїжджають на бруківку. Зараз німці вогонь відкриють — танки шалено гуркочуть.

Повільно кружляючи в повітрі, падають сніжинки.

Величезною важкою брилою біліє попереду Мамаїв курган.

До наступу лишилась година й сорок хвилин.

27

Атака призначена на п'яту. За двадцять п'ята прибігає задиханий Гаркуша.

— Товаришу лейтенант...

— Ну, чого ще?

Він важко дихає, витирає змокрілий лоб долонею.

— Розвідники повернулись...

— Ну?

— На міни напоролись...

— Які міни?

— Німецькі. Якраз проти лівого проходу. Метрів за п'ятдесят. Якись незнайомі.

- Тьху ти, чорт!.. Куди ж вони вчора дивились?
— Кажуть, не було вчора.
— Не було... Де цей, Бухвостов?
— В петеерівській землянці сидить.
— Ширяєв! Подзвони в штаб, щоб сигнал затримали.

Я зараз...

Бухвостов — страшенно рябий, щупленький командир розвідзводу саперного батальйону — розводить руками.

— Сьогодні вночі фрїци поставили. Їй-богу, сьогодні вночі. Вчора власними руками все обнишпорив — нічого не було. Їй-богу...

— Їй-богу, їй-богу!... Чому раніш не доповів? Завжди в останню хвилину. Багато їх там?

— Та штук десять буде. І якісь незнайомі, вперше бачу. Схожі на наші помзи, але не зовсім. Підривник десь збоку...

— Гаркуша, тягни маскхалати. А ти поведеш.

На наше щастя, місяця немає. Повземо через танковий прохід, відмічений кілочками. Рябий сержант, Гаркуша, я. Мелькають перед носом підбиті підковами Гаркушині каблуки. Переповзаємо за лінію наших мінних полів. Навколо біло-біло. Темніє попереду лінія німецьких траншей. Сержант зупиняється. Мовчки показує рукавицею на щось, що чорніє в снігу. Помза! Звичайнісінька помза — насічена болванка, підривник і шнурок. А збоку — додатковий кілочок, щоб міцніше стояла. А він подумав, що то підривник. Тюхтій, а не розвідник...

Гаркуша, лежачи на животі, спритно, один за одним, викручує підривники. У мене замерзли руки, і я ледве відгвинчую лише два. Сержант сопе.

Пш-ш-ш-ш... Ракета...

Завмираємо. Моментально пересихає в роті. Серце починає битися, мов шалене. Побачать, сволота...

Пш-ш-ш-ш... Друга... Куточком ока бачу, що сержант відповз від мене метрів на десять. Ну що за людина! Зараз побачать німці.

Коротка черга з кулемета...

Побачили.

Знову черга...

Щось із страшною силою б'є мене в ліву руку, потім у ногу. Зариваюсь головою в сніг. Він холодний, приємний, забивається в рот, ніс, вуха... Як приємно... Хрустить на зубах, як морозиво... А він казав, що не помзи... Звичайнісінькі помзи. Тільки кілочок збоку. Дивак сержант, більше нічого. Тільки сніг на зубах...

28

«Ну, що ж ти поробляєш, Юрко? Після записки з медсанбату два місяці — ні слова. Просто хамство. Коли б ще в праву руку був поранений, тоді була б відмовка, а то ж у ліву. Негарно, їй-богу, негарно. Мене тут щодня про тебе, питають, а я так і відповідаю — розжирів, мовляв, на госпітальних харчах, до санітарок залицається, куди вже там про бойових друзів згадувати! А вони, нікчемна ти душа, не забувають. Чумак спеціально для тебе чудесний якийсь коньяк трофейний береже (шість зірочок!), нікому покуштувати не дає. Я вже підбирався, підбирався — нічого не виходить.

А взагалі — набридло. Сидіти набридло. До чортиків набридло. Інші наступають, на захід пруть, а ми все в тих самих окопах, в тих самих землянках. Фріц, правда, не той, що раніш. Але минулого місяця все-таки важкувато довелося. Після того, як тебе кокнуло, ще раз ходили в танкову атаку, але баків так і не взяли, а танки потім на іншу ділянку перекинули. Один фріци підбили, і ми за нього цілий місяць воювали. Комдив звелів під ним вогневу точку зробити. І гітлерівський комдив, певно, те саме вирішив — от і билися за цей танк... В лоб не виходило — в батальйонах по п'ять — сім активних багнетів. Довелось підкопатися. А ґрунт, мов камінь, і вибухівки немає. Волга тижнів два ніяк стати не могла. Сухарі й концентрати кукурузники скидали.

Кінець кінцем взяли-таки танк. Викопали тунель у двадцять метрів довжиною, заклали толу кілограмів сто і жахнули! В атаку через вирву полізли. От які ми! Я Тугієва, Агнівцева (він зараз в медсанбаті — поранений) і твого Валегу до Зи-

рочки представив — молодці хлопці, а решту — до «Відваги». Зараз під танком фарберівський кулемет — січе фріців шалено. Баки поки що в них. Закопалися в землю, мов кро-ти, ні з якого боку не підлізеш... Артилерією в основному воюємо. Її всю, крім важкої, на правий берег перетягли. Коло нашої землянки батарею дивізіонки поставили — спати не дає. Родимцева і 92-у правіше від нас перекинули — в район Трамвайної вулиці. А 39-а молодець — «Червоний Жовтень» майже повністю очистила.

У взводі нас тепер троє — я, Гаркуша й Валега. Тугієв з кіньми на лівім березі замість Кулешова. Прокрався Кулешов з вівсом і потрапив у штрафний. Чепурного Тимошку і того маленького, що весь час жував,— забув його прізвище,— втратили на Мамаєвім. Ми тижнів два тримали там оборону з хіміками й розвідниками. Двох поховали, а від Тимошки тільки ушанку знайшли. Жаль хлопчину. І баян його без діла валяється. Уразов підірвався на міні, відірвало ступню. І трьох ще відправили у медсанбат, з новеньких, ти їх не знаєш. Із штабників накрився начхім Турін і перекладач. «Любимчикові» твоєму, Астаф'єву, фріци вліпили осколок просто в зад (як він його піймав, ніяк не збагну, з землянки він не вилазив), лежить тепер на животі й архів свій перебирає.

А ми зараз НП будуємо. Кожного дня новий. Штук п'ять уже зробили — все не подобаються майорові: адже ти знаєш його. Один в трубі фабричній зробили — біля хімзаводу, де синьки багато. Другий на покрівлі, наче голубник. Видно добре, але майор каже «холодно, протягає», звелів під будиночком зробити у висілку, що біля виїмки, де паровоз ФД стоїть. А артилеристи 270-го приперли туди свої гармати і фріцівський вогонь притягають. Снаряди рвуться зовсім близько — як же майора туди тягти.

А загалом, приїжджай скоріше — разом підшукаємо хороше місечко. Та й копати допоможеш (ха-ха!), а то в мене вже такі пухирі на долонях, що й лопати в руки не візьмеш. Устинов твій, дивінженер, міцно поселився в моїх печінках: все схеми та схеми вимагає, а для мене це, сам

знаєш, могила. Ширяєв тобі передає вітання, рука в нього зовсім загоїлась.

Ага... У другім батальйоні новий воєнфельдшер. Замість Бурлюка, він на курси поїхав. Приїдеш — побачиш. Чумак цілими днями там вештається, пряжку свою щодня крейдою чистить. А загалом — приїжджай скоріше. Чекаємо.

Твій А. Лисагор

Р. С. Знайшов, нарешті, підричник, LZZ, обривнонатяжний, про який ти весь час мріяв. Без тебе не розбираю. Тепер у нас уже зовсім непогана трофейна колекція. Міна «S» і ТМІ-43, є зовсім новенькі п'ять типів підричників в прекрасних коробочках (на порттабачниці згодяться) і чудові фріцівські запалювальні трубки з підриником-теркою.

А. Л.»

На звороті — приписка великими, кривими, сповзаючими вниз літерами:

«Добрий день чи вечір, товариш лійтінант. Повідомляю вас, що я поки що живий і здоровий, чого й вам бажаю. Товариш лійтінант, книги ваші в порядку, я їх в чимодан поклав. Товариш командир взводу дістали два акумулятори, і у нас в землянці тепер світло. Старший лійтінант Ширяєв хотять відібрати для штабу. Товариш лійтінант, приїжджайте скоріше. Всі вам низько кланяються, і я теж.

Ваш ординарець А. Волегов»

Засовую листа в сумку, натягую халат і йду до начмеда: він хлопець хороший, домовитися завжди можна. І до завскладу, щоб нову гімнастерку дав. У моєї рукав розідраний.

Ранком в рипучих чоботях, у новій солдатській шинелі і з купою листів у кишнях — в Сталінград, прощаюсь з хлопцями.

Вони проводжають мене до воріт.

— Паулюсу там кланяйся!

— Обов'язково.

— Моє доручення не забудь, чуєш?

— Чую, чую.

— Це зовсім близько. Другий яр коло вашого. Де «катуша» підбита стоїть.

— Як побачиш Марусю, скажи, що при зустрічі розкажу щось цікаве. В листі не можна.

— Гарзд... Всього... «Слідопита» в шосту палату віддайте. І фізкультурниці привіт.

— Єсть, привіт.

— Ну, бувайте.

— Пиши... Не забувай...

Шофер уже махає рукою.

— Кінчай там, лейтенанте.

Я тисну руки і біжу до машини.

29

До хутора Бурковського добираємось надвечір. В Бурковському — тили дивізії і Лазар, начфін. У нього й ночую, в маленькій, населеній бабусями, дітьми й якимись писарями, хижці.

— Ну, як там у тилу? — питають.

— Звичайно...

— Ти в Ленінську лежав?

— В Ленінську. Непоказний госпіталик. З моєю землянкою на березі не порівняти.

Лазар сміється.

— Ти й не впізнаєш тепер свою землянку — електрика, патефон, пластинок з півсотні, стіни фріцівськими ковдрами завішані. Краса!

— А ти давно звідти?

— Вчора тільки повернувся. Зарплату видавав.

— Сидять ще фріци?

— Де там! З Мамаєвого вже драпанули — за Довгим яром окопалися. На ладан дишуть. Жерти нічого, боєприпасів нема, в землянках обгризені кінські кістки валяються. Капут, одне слово...

Вночі я довго не можу заснути, перевертаюся з боку на бік.

Рано-вранці на штабному газику їду далі.

До Волги під'їжджаємо без усякого маскуваннн, просто до берега. Широчезна, біла, сліпучо-яскрава. На тім березі чорніє щось. КПП, мабуть. Червоний прапорець на білому фоні... Тху ти, чорт, як час летить!.. Зовсім недавно, ну от неначе вчора, була вона, ця сама Волга, сліпучо-біла зараз, червоно-чорною від диму й пожарищ, рябою від дощок і уламків, що пливли, і клекотіла від вибухів. А тепер! Обсаджена віхами, крижана дорога стрілою входить у протилежний берег. Сновигають машини туди-сюди — вантажні, «віліси», строкаті, камуфльовані «емочки». Де-не-де, на сотні метрів одна від одної, плями мінних вибухів. Старі ще сліди. Рудовусий регульовальник з жовтим прапорцем каже, що тижнів два вже не б'ють по переправі — видихались.

Проїжджаємо КПП.

— Ваші документи?

— А без них не можна?

— Не можна, товаришу лейтенант. Порядочок потрібен.

Чудеса... Навколо штабу Чуйкова дротяна огорожа, біля хвіртки вартіві по стойці «струнко», стежки посипані піском, над кожною землянкою номер — добре намальований, чорний, на спеціальній дощечці.

Покажчик на смугастім стовпчику: «Гос-тво Бородіна — 300 метрів» і червоним олівцем приписано «Перший провулок наліво». Переїхали, значить. Провулок наліво, певно, яр, де штадив був.

Хвилююсь, їй-богу, хвилююсь. Так завжди буває, коли додому повертаєшся. Приїдеш з відпустки чи ще звідкись, і чим ближче до дому, тим прискореніші кроки. І все помічаєш на ходу, кожну дрібницю, кожну новинку. Заасфальтували тротуар, новий цигарковий кіоск на розі з'явився, перенесли трамвайну зупинку ближче до аптеки, на 26-м номері надбудували поверх. Все бачиш, все помічаєш...

Ось тут ми висаджувались того пам'ятного вересневого ранку. Ось дорога, по якій гармату тягли. Ось біла водокачка. В неї влучила бомба і вбила тридцять поранених бійців, що лежали в ній. Її відбудували, якась кузня тепер у ній. А тут була щілина — ми в ній якомсь з Валегою від бомбування

ховалися. Закопали, чи що, ніякого сліду немає. А тут хтось сходи поробив, не треба вже по схилах лазити. Зовсім культура — навіть поруччя тесані.

Над головою пропливає партія наших «петлякових». Спокійно, впевнено. Як колісі «хейнкелі». Урочисто, один за одним, пікують...

Оце так — чорт забори!

В яру пусто. Купа німецьких мін на снігу. Мотки дроту, перекошений станок для спіралі Бруно. Наш станок — упізнаю: Гаркуша робив. Коло вбиральні чоловік двадцять фріців — брудних, неголених, обмотаних якимись ганчірками й рушниками. Побачивши мене, встають.

— Ви кого шукаєте, товаришу лейтенант? — чую звідкись зверху.

Щось вихороподібне, обкутане хмарою снігу налітає на мене і мало не збиває з ніг.

— Живі-здорові, товаришу лейтенант?

Весела рум'яна морда. Сміхотливі, зовсім дитячі очі.

Сєдих! Провалитися мені на цьому місці!.. Сєдих!..

— Звідки ти взявся... чорт кирпатий!..

Він нічого не відповідає. Сяє! Весь сяє — з голови до ніг. І я сяю. І ми стоїмо один перед одним і трясемо один одному руки. Мені здається, що я трошки п'яний.

— Все тут перемішалось, товаришу лейтенант. Німців гонимо — аж пух летить. Наше КП тут же в яру. Всі на передовій. А мене вдряпнуло. Тут залишили. Фріців стерегти...

— А Ігор?

— Живий, здоровий.

— Слава богу!

— Приходьте сьогодні горілку пити. Ціла бочка є. Ох, і раді ж будуть!.. А ви з госпіталю? Еге? Хлопці мені казали.

— З госпіталю, з госпіталю. Та ти не крутись, дай роздивитись тебе.

Їй-богу, він анітрохи не змінився. Ні, змужнів все-таки. Колючі волосинки на підборідді. Ледь-ледь запали щоки. Але такий же рум'яний, міцний, як і раніше, і очі ті самі — веселі, пустотливі, з довгими віями, що закручуються, як у дівчини.

— Сій, сій! А що це в тебе там під тілогрійкою блищить?

Сєдих ніяковіє. Починає колупати мозоль на долоні — стара звичка.

— Ну й негідник!.. І мовчить... Дай лапу... За що одержав?

Червоніє ще дужче. Пальці мої тріщать в його могутній долоні.

— Не соромно тепер в колгосп повертатися?

— Та чого ж соромитись...— і все колупає, колупає долоню.— А ви цей самий... портсигарчик мій зберегли, чи...

— Аякже, якже. Ось він, закурюй. Вогонь є?

— Ганс, вогню лейтенантові! Швидко! Фейєр, фейєр... Чи як там по-вашому...

Щупленький німець в рогових окулярах, мабуть, з офіцерів, моментально підскакує і клацає запальничкою-пістолетиком.

— Біте, камрад.

Сєдих перехоплює запальничку.

— Гаразд, битий, самі справимося,— і підносить вогонь.— Ох, і барахольщики! Всі кишені барахлом забиті. В полон здаються і зараз же — запальничку. У мене вже штук двадцять їх... Дати парочку?

— Гаразд, устигну ще. Розкажи-но краще... Як-не-як — чотири місяці, шматочок чималенький.

— Та що розповідати, товаришу лейтенант. Все те саме...— і все-таки розповідає звичайну, всім нам добре відому, але завжди з однаковою цікавістю вислуховувану історію окопної людини... Ось тоді заміновували і майже всіх накрило, а ось тоді цілу добу в яру пролежав, снайпер ходу не давав — у трьох місцях пілотку прострелив, а потім в оточенні сиділи тижнів два в ливарнім цеху, і німці бомбили, і їсти було нічого, і, головне, пити, і він чотири рази на Волгу по воду ходив, а потім... потім знову заміновували, розміновували, «бруно» ставили...

— Взагалі самі знаєте...— посміхається своєю ясною, славною посмішкою.

— Не підкачав, значить. Я так і знав, що не підкачаєш. Давай-но ще по одній закуримо, і піду наших шукати. Де вони не знаєш?

— Та там всі... На передовій. За довгим яром, мабуть. Сам я лишився — кривий.

— І нікого більше?

— Штабний командир ваш ще якийсь. Он у тій землянці. Поранений.

— Астаф'єв, чи що?

— Їй-богу, не знаю. Старший лейтенант.

— У тій землянці, кажеш? — Пряму до землянки.

— Увечері, значить, в гості чекаємо, товаришу лейтенант,— кричить навздогін Сєдих.— Ігорю Володимировичу нічого говорити не буду. Другий за поворотом бліндаж. Ліворуч. Три східці і синя ручка на дверях.

Астаф'єв лежить на ліжку, підклавши під живіт подушку, щось пише. Поряд на табуретці — телефон.

— Жорж! Голубчик! Повернулись? — він розпливається в посмішку і простягає свою ніжну, пухку руку.— Здорові як бик?

— Як бачите.

— А мені ось не пощастило. Полк німців гонить, а я хлопчиком біля телефону, донесення пишу.

— Що ж, не так уже й погано. Спокійніше історію писати.

— Як сказати... Та ви сідайте, телефон додолу поставте, розповідайте,— він пробує повернутися, але морщиться й лається.— Сідничний нерв пошкоджений, болить нестерпно.

— Війна, нічого не поробиш... А де наші?

— В місті, Жорж, в місті, в самім центрі. Перший батальйон до вокзалу проривається. Фарбер тільки що дзвонив — готель блокують, коло млина. З півсотні есесівців засіло там, не здаються... Та ви сідайте.

— Спасибі. А Ширяєв, Лисагор де?

— Там. Всі там. Зранку в наступ перейшли. Курити не хочете? Німецькі, трофейні...— Він простягає акуратну зелену коробочку з сигаретами.

— Не люблю. В горлі дере від них. А це що — теж трофей? — На столі величезний, сяючий перламутром акордеон.

— Трофей. Ширяєву Чумак подарував. Там їх, знаєте, скільки?..

— Ну, гаразд, я піду.

— Та ви посидьте, розкажіть, як там у тилу.

— Іншим разом якось. Мені Ширяєв потрібний.

Астаф'єв посміхається.

— Трофеї боїтесь проґавити?

— Атож.

Астаф'єв підводиться на лікті.

— Жоржику, голубчику... Якщо трапиться фотоапарат, візьміть для мене.

— Добре.

— Лейку краще всього. Ви розумієтесь у фотографії? Це щось подібне до нашого ФЕДа.

— Добре.

— І паперу... І плівку... Там, кажуть, багато її. І годинничок, якщо трапиться. Добре? Ручний краще...

30

До вечора я зовсім уже п'яний. Від повітря, сонця, ходіння, зустрічей, вражень, радості. І від коньяку. Хороший коньяк. Той самий, Чумаков, шість зірочок...

Чумак наливає склянку за склянкою.

— Пий, інженере, пий! Відучився, мабуть, за два місяці. Манні кашки там все жували, бульйончики. Пий, не жалій... Заслужили!

Ми лежимо в якомусь зруйнованому будинку, — не пам'ятаю вже, як сюди потрапили, — я, Чумак, Лисагор, Валега, звичайно. Лежимо на соломі. Валега в кутку курить свою люлечку, сердитий, насуплений. Моєю поведінкою він рішуче незадоволений. Що ж це таке справді — шинель командирську, перешиту, з золотими ґудзиками, в госпіталі залишив, а натомість приніс якусь солдатську, по коліна. Куди ж це годиться... І чоботи керзові, халяви широкі, підшви гумові...

— Я вам хромові там дістав,— понуро заявив він при зустрічі, несхвально обвівши поглядом мене з ніг до голови.— В бліндажі... Підйом тільки низький...

Я виправдувався, як міг, але прощення так, здається, й не заслужив.

— Пий, пий, інженере,— підливає Чумак,— не соромся... Лисагор перехоплює кухоль.

— Ти мені його не спюй. Ми сьогодні в тридцять дев'яту запрошені. Налягай, Юрко, на масло. Налягай.

І я налягаю.

Крізь вивалену стінку видно Мамаїв, димар «Червоного Жовтня» — єдиний так і не звалений димар. Все небо в ракетах. Червоні, сині, жовті, зелені... Ціле море ракет... І стрілянина. Цілий день сьогодні стріляють. З пістолетів, автоматів, гвинтівок, з усього, що під руку потрапляє... Тра-та-та-та, тра-та-та-та...

Ну й день, боже ти мій, який день! Лігши горілиць на соломі, я дивлюсь на небо і ні про що вже не в змозі думати. Я переповнений, насичений до краю... Лічу ракети. На це я ще здатний. Червона, зелена, знову зелена, чотири зелених підряд...

Чумак щось говорить. Я не чую його.

— Відчепись!

— Ну, хіба тобі важко... Просять же тебе люди. Не будь свинею.

— Відчепись, кажу тобі, чого пристав!

— Ну, прочитай... Ну, хіба тобі важко. Хоч десять рядків...

— Яких десять рядків?

— Та ось. Промуву його. Цікаво ж... Їй-богу, цікаво.

Він суне мені просто в обличчя брудний клапот якоїсь німецької газети.

— Що за нісенітниця?

— Та ти прочитай.

Літери стрибають перед очима — незвичні, готичні. Дегенеративна фізіономія Гітлера — підібрані губи, важкі повіки, величезний ідіотський козирок.

«Фелькішер Беобахтер». Промова фюрера в Мюнхені 9 листопада 1942 року.

«Сталінград наш! В кількох будинках сидять ще росіяни. Ну й нехай сидять. Це їх особиста справа. А наше діло зроблене. Місто, яке носить ім'я Сталіна, в наших руках. Найбільша російська артерія — Волга — паралізована. І немає такої сили в світі, яка може нас зрушити з цього місця.

Це говорю вам я — людина, яка ні разу вас не обманювала, на яку провидіння поклато тягар і відповідальність за цю найбільшу в історії людства війну. Я знаю — ви вірите мені, і ви можете бути впевнені — я повторюю з усією відповідальністю перед богом і історією, — з Сталінграда ми ніколи не підемо. Ніколи. Як би не хотіли цього більшовики...»

Чумак трясеться від сміху.

— Ох і Адольф! Ну й молодець! Їй-богу, молодець. Як по-писаному вийшло. Валега, налий-но з цього приводу.

Валега наливає. Чумак перевертається на живіт і підпирає голову руками.

— А чому, інженере? Чому? Поясни мені ось.

— Що чому?

— Чому все так вийшло? Га? Пам'ятаєш, як довбали нас у вересні? І все-таки не вийшло. Чому? Чому не зіпхнули нас у Волгу?

У мене паморочиться голова — після госпіталю я все-таки кволій.

— Лисагор, поясни йому, чому. А я трошки того... прогуляюсь.

Я встаю і, хитаючись, виходжу в отвір, — колись, певно, були двері.

Яке високе, прозоре небо — чисте-чисте, ні хмаринки, ні літака. Тільки ракети. І бліда, зовсім розгублена зірочка серед них. І Волга — широка, спокійна, гладенька, в однім лише місці, проти водокачки, не замерзла. Кажуть, вона ніколи тут не замерзає.

Найбільша російська артерія... Паралізована, каже... Ну й дурень! Ну й дурень! «В кількох будинках сидять ще росіяни. Нехай сидять. Це їх особиста справа...»

Он вони — ці кілька будинків. Он він — Мамаїв, плоский, негарний. І ніби прищі, два прищі на маківці — баки... Ох, і вимучили вони нас! Навіть зараз противно дивитись... А за тими он червоними руїнами — тільки стіни, мов решето, лишились, — починались позиції Родимцева — смужка в двісті метрів шириною... Подумати лише — двісті метрів, яких-небудь нещасних двісті метрів!.. Всю Білорусію пройти, Україну, Донбас, Калмицькі степи і не дійти двісті метрів... Хо-хо!

А Чумак питає — чому. Не хто-небудь, а саме Чумак. Це мені більш за все подобається. Може, ще Ширяєв, Фарбер спитають мене, чому? Чи той літній кулеметник, який три дні пролежав коло свого кулемета, відрізаний від усіх, і стріляв доти, доки не закінчились патрони? А потім з кулеметом на берег приповз. І навіть порожні коробки з-під патронів приволік. «Нащо добро кидати — згодиться». Я не пам'ятаю навіть його прізвища. Пам'ятаю лише обличчя його — бородате, з очима-щилинами і пілоткою впоперек голови. Може, він теж питає мене — чому? Чи той хлопчина-сибірячок, який увесь час смолку жував. Якби живий лишився, теж, певно, спитав би — чому? Лисагор розповів мені, як він загинув. Я його всього лише кілька днів знав, його прислали незадовго перед моїм пораненням. Веселий, кмітливий такий, з примовками. З двома протитанковими гранатами він підбіг до підбитого танка і обидві в амбразуру кинув...

Ех, Чумак, Чумак, — матроська душа, — ну й дурні ж ти питання ставиш! Ідеш ось до мене, і пляшка в тебе в руці, і ні біса, ні біса ти не розумієш... Іди сюди. Іди, йди... Давай обнімемось... Ми з тобою обидва випили трошки. А п'яні завжди обнімаються. Це зовсім не сентиментальність, боронь боже... І Валегу давай. Давай, давай... Пий, зброєносець!.. Пий за перемогу! Бачиш, що фашисти з містом зробили? Цегла — і більше нічого... А ми от живі. А місто... Нове збудуємо. Правда, Валего? А гітлерівцям — капут. Он ідуть, бачиш, рюкзаки свої тягнуть і ковдри... Про Берлін згадують, про своїх фрау. Ти хочеш в Берлін, Валего? Я хочу. Страшенно хочу... І побуваємо ми там з тобою — побачиш. Обов'язково побуваємо. По дорозі лише в Київ забі-

жимо на хвилинку, на стареньких моїх подивитись. Славні вони в мене, мої старі, їй-богу... Давай вип'ємо за них,— є там ще, Чумак?

І ми знову п'ємо. За старих п'ємо, за Київ, за Берлін і ще за щось, не пам'ятаю вже за що. А навколо стріляють і стріляють, і небо зовсім фіолетове, і вищять ракети, і десь зовсім близько хтось витинає на балалайці «Бариню»...

— Товаришу лейтенант, дозвольте звернутися.

— Чого там ще?

— Начальник штабу викликає.

— А ти хто такий?

— Зв'язковий штабу.

— Ну?

— Наказано всіх до вісімнадцяти нуль-нуль зібрати. На КП в яру...

— Збожеволів... Сьогодні вихідний, свято.

— Моя справа маленька, товаришу лейтенант. Начальник штабу наказав, а я передав.

— Та ти поясни як слід. А то наказав, передав... На банкет викликають, чи що? З нагоди перемоги?

Зв'язковий сміється.

— Північне угруповання, чув, завтра будуть докінчувати. На «Барикадах». Нашу і Тридцять дев'яту кидають туди...

От тобі й на!..

Чумак шукає в темряві бушлат, пояс. Нишпорить по землі.

Лисагор струшує солому з шинелі.

— Валего, збирай бебехи і швидко по Гаркушу. У другім дворі звідси, в підвалі. Раз-два!

Валега зривається.

— Лопати щоб не забув, гляди! — І повернувшись до мене:

— Ну, що ж, інженере, ходімо НП копати. З місця в кар'єр, мозолі нарощувати.

— Лопат вистачить?

— Вистачить. Кожному по лопаті. Мені, тобі, Гаркуші, Валезі. За ніч зробимо — факт... А може, і в будинку де-небудь влаштуємось з вікна... Ходімо!

На вулиці чути гучний Чумаків голос:

— В колону по чотири... Стр-р-ройовим. З місця пісню... Кроко-о-ом руш!..

А у взводі в нього всього три чоловіки...

Лисагор ляскає мене по плечу:

— Не випало нам до Ігоря твого сходити. Завжди у нас з тобою так... Завтра доведеться. Дасть бог, живі будемо.

Десь високо-високо в небі торохкотить кукурузник, нічний дозор. Над «Барикадами» запалюються «ліхтарі». Наші «ліхтарі», не німецькі. Нікому вже в німців засвічувати їх. Та й нема для чого.

Довгою зеленою валкою плентаються вони до Волги. Мовчать. А позаду сержант — молоденький, кирпатий, в зубах довга зігнута люлька, біля якої теліпається китичка. Підморгує нам на ходу.

— Екскурсантів веду... На Волгу подивитись хочуть.

І весело, заразливо сміється.

НА ВІЙНІ І ПІСЛЯ ВІЙНИ

Серед численних рукописів, що самопливом приходили до редакції журналу «Знамя», був і роман «Сталінград» звичайного офіцера-фронтовика. Цей твір після прочитання вразив і рецензента, і редактора журналу Всеволода Вишневського, котрий відразу почав боротьбу за його вихід у світ. І от у 8—10 номерах «Знамени» за 1946 рік до читачів прийшов справжній згусток правди про війну, роман (потім назвали повістю), доля якого, як і доля автора, така типова і трагічна для радянського суспільства, радянської історії.

Віктор Платонович Некрасов — а саме він є автором цієї повісті — народився 14 червня 1911 року в Києві, в будинку на початку Володимирської вулиці. Перші роки життя минули у Франції, де тепер він спочиває на цвинтарі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Після повернення додому, вже в юності, приходять захоплення архітектурою, театром, Хемінгуєм і під впливом останнього перші проби пера.

Віктор Некрасов, граючи в різних театрах, об'їхав багато міст країни, а з одного з них — театру Червоної Армії в Ростові-на-Дону і був мобілізований. А потім — «пекельні котли війни», поранення, шпиталі, повернення на фронт, знову шпиталі. Під Любліном закінчилась для нього війна — комісували. Права рука була майже нерухома, він «розробляв» її, багато писав. І тоді почав писати роман «Сталінград»... Перша назва твору була «На краю землі», в «Знамени» — «Сталінград», потім, у книжкових виданнях — «В окопах Сталінграда».

Зараз важко уявити, як то сталося, що бойовий офіцер, не маючи ніякого літературного досвіду, «не знайомий з теорією соцреалізму», зваливши на свої плечі важкий тягар, не тільки впорався з ним, а й написав художній твір, що став явищем тогочасної прози і, не втрачаючи своєї вартості, довго впливає на воєнну прозу, залишаючись її набутком.

Жорстокою картиною відступу починається твір. Біля воріт стоять жінки — мовчки, з випростаними вздовж тіла важкими, натрудженими руками, дивляться на солдатів, які так само мовчки проходять повз них. «Я не можу дивитись на ці обличчя, на ці запитливі, розгублені очі.— пише автор.— Що я їм відповім? Чому я тут, чому трясусь на цій скрипучій підводі і на всі питання лише махаю рукою?»

У роздумах головного героя твору — лейтенанта Керженцева, в його баченні війни, характеристиках усіх тих, з ким поруч воює, постає перед нами особистість, котру вимучує думка про свою зе-

млю, віддану ворогові. Це гнітюче усвідомлення також і своєї власної відповідальності за трагедію, що розігрується не тільки на його очах, а й з його участю, і це є те, що лежить постійним і нестерпним тягарем на серці у Керженцева, пригнічуючи й підкоряючи собі всі інші думки. І такий психологічний стан супроводжує героя протягом усієї першої частини повісті. Не минає цей настрій навіть тоді, коли відірвалися від німців, були на переформуванні в тому, ще мирному Сталінграді. Там, хоч і збулася давня мрія — ні куль, ні снарядів,— стає ще нестерпніше, і на душі противний осад — відчуття якогось боягузтва чи дезертирства.

Достовірність зображення психологічного стану, найтонші нюанси передачі настрою в творі автора-дебютанта були просто вражаючі. І це при тому, що проза В. Некрасова лаконічна, в нього немає розлогих психологічних роздумів, самокопання героя, але кожна деталь викликає цілу гаму почуттів, дає поштовх розумовій роботі читача. Незважаючи на щоденниковий стиль твору, якусь скупість викладу, в деталізації, у вміло зображених достовірних сценах постає перед нами панорамна картина Народу на війні, де панорамність — не так показ бойових дій від окопів до Ставки, як зображення духовного стану всієї країни через окремих персонажів. І віри в перемогу. Так, були й ті, хто зневірився, тікав додому чи до німців. Але коли втомлені, голодні солдати на привалі заговорили про свою землю, жирну, як масло, про колосся, яке закриває з головою, заспівали пісню про Дніпро і журавлів, Керженцев зрозумів, що, здавалосьь, абстрактні слова Л. Толстого про «приховану теплоту патріотизму» — то зовсім не абстрактність, а справжня реальність, проти якої безсилі вимуштрувані дивізії і танкові арміди.

Батальні картини, зображені В. Некрасовим, жорстокий ратний труд, коли людське життя ні в що не цінувалося, — сторінки високої прози, які просто кричать про антилюдяність війн, несуть в собі вибуховий гуманістичний пафос. «Я пам'ятаю одного вбитого бійця. Він лежав на спині, розкидавши руки, і до його губи прилип недокурок. Маленький недокурок ще димів. І це було найстрашніше за все, що я бачив до і після війни. Страшніше зруйнованих міст, розпоротих животів, відірваних рук і ніг... Хвилину перед тим було життя, думки, бажання. Зараз — смерть».

Але за цих нелюдських обставин лейтенант Керженцев, дедалі глибше вдивляючись у своїх військових побратимів, помічає, що люди, котрі мають міцний духовний і моральний стрижень, не вибиті з житейської колії, вони і тут виступають проти всякої підлості, боягузтва, а особливо їм неприємні ті люди, що намагаються робити все чужими руками і присвоювати собі чужі заслуги. Написати тоді, в ті роки, як перед боєм на інструктажі

командир батальйону виганяє із землянки представника штабу дивізії, а з ним і двох представників політвідділу, котрі просто заважають, — було просто безоглядною сміливістю.

Літературознавцю Г. Свірському належить цікаве дослідження про воєнну прозу, в якому він доводить, що після «Сталінграда» В. Некрасова і повісті Е. Казакевича «Двоє в степу», надрукованої у «Знамени» 1948 року, ніякого піднесення цього тематичного материка не було. Він навіть вивів правило трьох прийомів, за допомогою яких совісні автори обходили цензурні рогатки: «не узагальнювати», «керівна роль партії» і, цитуючи міністра культури СРСР К. Фурцеву, «кінець повинен бути хорошим». В інших і патрони є, і одяг та взуття хороші, і ворогів менше, і танків проти них менше... А в нас, а проти нас! Такий прийом часто використовував і В. Некрасов. А щодо політорганів, то епізод з вигнанням політпрацівників вартій художніх полотен. Коли ж прочитаємо страшні сторінки про безглузду атаку, в яку кинув бійців начальник штабу Абросимов, про безжальне знищення людей якимось самодуром, навіть інформація, що Абросимова розжалували й відіслали в штрафбат, аж ніяк не знімає гіркоти і болю за загиблих.

Одним із краших образів солдатів у воєнній літературі недаремно називають ординарця Керженцева Валегу. Війна — проявник особливий. Ледь читає, арифметику майже не знає, що таке соціалізм і батьківщина не пояснить. Але за цю батьківщину, за свою хатинку десь на Алтаї буде битися до останнього патрона. А закінчаться патрони — кулаками і зубами... Фраза: «Він буде битися за Сталіна, який для нього є символом всього доброго» після першої публікації була викреслена, як і слово «человечек», котрим характеризує Валегу автор, бо як залишити це в тексті, коли він сидів, достроково був звільнений і пішов добровольцем на фронт. Для в'язня в минулому, можливо навіть «ворога народу», Сталін — символ? Викреслити! А яка людяність струменить від цього вісімнадцятилітнього солдатика, як він вміє тактовно і розумно поводитися, який безстрашний і винахідливий під час бою!

Герої, яким симпатизує автор, залишаються в нашій пам'яті, як справжні друзі-мушкетери, за всієї різниці характерів їх об'єднує те, що ніякі жорстокі випробування не вбили в них людяності, кровної близькості один до одного. Чи це колишній моряк, а нині розвідник Чумак, який спочатку шокував Керженцева своєю грубістю і бандитськими вихватками, але потім, після нічної атаки, заповажав його, все ж обмовившись: «А я думав, що ви поет, вірші пишете... А виходить...». Так змінився погляд цього здорованя на саме поняття інтелігентності. Адже скільки зусиль

доклала пропаганда, щоб насадити людям образ «гнилого інтелігента», а вони ж, як і всі, брали участь у ратному труді — і не гірше, ніж «класово» вищі від них сусіди по окопу. Вміло і тактовно зображено це прозріння, що і привело до міцної дружби.

Коли порівнюєш Керженцева з героями, які прийдуть пізніше, — «без страху і вад», прямими, як шпаги, — вражає його внутрішня інтелігентність, висока духовна культура. Моральний максималізм цього образу став відліком для інших творів. Але, як сказав колись Григій Тютюнник, «для літератури, як і для яблуні, погода потрібна». І хоч сам Сталін вніс прізвище Некрасова в список премії свого імені (Фадєєв рішуче був проти), висота, взята автором першої книги, залишилась неприступною для інших письменників.

Виключений 1971 року зі Спілки письменників, весь час перебуваючи під недремним оком КДБ, фактично без засобів до існування, коли Олесь Гончар та інші совісні письменники анонімно передавали йому гроші, В. Некрасов ще тримався, як в останньому своєму окопі. Та після сорокадвогодичного принизливого обшуку, коли забрали навіть альбоми з мистецтва та архітектури, які він збирав усе життя, він не витримав.

1974 рік. Швейцарія, Париж, про який він напише блискучу повість «Свято, яке завжди і зі мною», життя вигнанця. «Маленька печальна повість», «Записки роззяви», «По той бік стіни», «Саперліпопед». Все це тепер з нами. А сам він там — у чужій могилі. Та на закінчення згадаймо слова письменника Віктора Конецького, хоч неоднозначно можна ставитися до його спогадів про Некрасова: «Всі ми вийшли з твоїх «Окопів», як колись інші з Гоголівської «Шинелі».

Р. С. 20 березня 1991 року демонструвався документальний фільм Алтайського телебачення «Любий мій Валега». Ми зустрілися з Михайлом Волеговим, ординарцем і зв'язківцем Віктора Некрасова, прототипом Валеги з «Окопів», дідусем семи внуків. Щире, трепетне ставлення до свого командира залишилося в нього назавжди. А дружина його, українка, котра і досі розмовляє рідною мовою, що «прожила за ним, як у Бога за дверима», підтвердила: «З наших він, із селян, проста людина. А як роздягнеться — руки, спина — все в шрамах, місця живого нема...».

Анатолій ШПИТАЛЬ

НЕКРАСОВ Віктор Платонович

В ОКОПАХ СТАЛІНГРАДА

Повість

Київ
Видавництво «Україна»
2004

Відповідальний за випуск *О. Косяк*
Художник *С. Сахно*
Художній редактор *Б. Прокопенко*
Технічний редактор *В. Селезньова*
Коректор *Л. Даниш*
Комп'ютерний набір *О. Удод*
Комп'ютерна верстка *І. Седова*

Формат 84 × 108 1/32. Папір офсетний №1. Гарн. Журнальна.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,28. Ум. фарб. відб. 14,91.
Обл. вид. арк. 15. Наклад 2000 прим. Зам. 4-253.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна».
01054, Київ, Гоголівська, 7г
Свідоцтво ДК № 640,22.10.01

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, Біла Церква, Л. Курбаса, 4.

Некрасов В. П.

Н 48 В окопах Сталінграда: Повість / Пер. з рос.
М. Шумила; післям. А. Шпиталія.— К.: Україна,
2004.— 272 с.: портр.
ISBN 966-524-139-7

Твір письменника — справжній згусток правди про війну, ратний подвиг народу, який вистояв і переміг у жорстокому двобої з фашизмом.

ББК 84.4УКР-РОС

ISBN 966-524-139-7

9 789665 241393 >